

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

Ҳақимжон КАРИМОВ

**ЎЗБЕК
РОМАНЛАРИНИНГ
ТАРАҚҚИЁТ
ТАМОЙИЛЛАРИ**

Услубий қўлланма

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2008

1

Услубий қўлланма Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети илмий кенгашининг 2007 йил «25» январдаги 6-сонли мажлис баёни билан нашрга тавсия қилинган.

Тақризчилар: Т.Шермуродов, филология фанлари номзоди,
доцент, ТДПУ лицейи директори.

Қ.Қаҳрамонов, филология фанлари
номзоди, ТДПУ ҳозирги ўзбек адабиёти
кафедраси доценти.

Филология фанлари доктори, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетининг профессори Ҳакимжон Каримовнинг ушбу услубий қўлланмасида ўзбек романлари тараққиёт тамойиллари, адабиётшуносликнинг муҳим масалалари, яъни давр, муҳит ва инсон фожиаси, тарих ва тарихий шахслар, модерн йўналишидаги романларнинг ўзига хос хусусиятлари, истиқлол даври муаммоларини бадиий таҳлил қилиш атрафлича ёритилган. Текшириш учун саволлар ва таянч тушунчалар берилган.

Қўлланма филология факультети магистрларига ва барча адабиётшунослик масалалари билан шугулланувчиларга мўлжалланган.

ISBN 978-9943-06-098-2

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2008 й.

КИРИШ

Ҳаёт, давр ва замондаги эврилишлар роман тараққиётини белгилайди. Чунки эврилишлар кенг қўламда романда ўз ифодасини топади. Ўз навбатида роман ҳам давр ва замоннинг ўзгаришига катта таъсир қилади. Сабаби у одамлар тафаккури, маънавияти, ахлоқининг ўзгаришига кўмак беради. Маълумки, одамнинг тафаккурида ўзгариш бўлмас экан, бирор жабҳада силжиш бўлиши душвор. Негаки инсон ҳар бир нарсани тафаккур орқали амалга оширади. Бу борада А.Навоий шундай дейди: «Ҳар ишники қилмиш одамзод, Тафаккур бирла билмиш одамзод». Бундан кўринадики, роман, яъни ижод жараёни ҳаёт, давр билан чамбарчас боғлиқ. Улар бир-бирини бойитади, ривожлантиради ва тўғри йўналтириш олишга, ҳаётни ҳамда одамлар ахлоқини ўз ўзанидан чиқиб кетмасликка ундайди. Юсуф Хос Ҳожиб ўз достонини «Қутадғу билиг», яъни «Саодатга етакловчи билим» деб атаганида шу уйғунликни назарда тутган бўлиши ажаб эмас. Мазкур фикрнинг ҳақиқат эканлигини билиш учун романлар эволюциясига назар ташлаш лозим.

Йигирманчи йилларда ҳаётда тузум ўзгариши билан ўтмишнинг ҳар жабҳасини — қадриятларини, урф-одатларини, маърифатини, динини, давлат тузумини қоралаш тенденцияси бошланди. Деярли ёппасига унга мойиллик билдирилди. Бундай қилиш тўғри бўлмай, ҳаётини мантиққа зид эди. Маълумки, жаҳон цивилизацияси Фарбдан эмас, биздан, яъни Шарқдан бошланган. Қадимдан маънавиятимиз, маърифатимиз, давлат тузумимиз жаҳонда тан олинган бўлиб, кўп Европа давлатлари билан савдо ва маданий алоқалар йўлга қўйилган. Тафаккури юксак, қалби халқи, ватанига меҳр билан йўғрилган шахслар буни яхши англади. Шундайлардан бири Абдулла Қодирийдир. У ўзининг икки — «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларида бу ҳолни ёрқин ёритган. Инсониятнинг маънавияти фақат кўп нарса билиши билан ўлчанмайди, балки унинг қалб-қалбга, шуурига сингиб кетиб, у нур таратиши билан белгиланади. Унинг амали ички маданияти, ҳар бир нарсада адолатли ва ҳалол бўлишда, ҳар бир одамни инсон ўрнида кўришда, уларга бўлган

муносабатда кўринади. Романларда шу нарса ўз аксини топган. Энг муҳими унинг илдизи илмда, маънавиятда эканлиги очиб берилган. Шунингдек, маънавиятсизлик йўлида қилинган саъй-ҳаракат қай жабҳада бўлмасин оқибати таназзул, фожиа эканлиги ниҳоятда ҳаётий мантиқ асосида ишонарли кўрсатилганлиги, шундан бу романлар кўплаб асарларга андоза ролени ўтади, маҳорат чўққиларини эгаллашга кўмак берди. Демак, романлар тараққиётига катта ҳисса қўшди. Бундан ташқари, ўша ва кейинги давр ҳамда замон моҳиятнини англатишда қўл келаяпти.

Ўттизинчи йилларда ҳаётда барчани жамоа хўжалигига жалб қилиш ҳаракати бошланди. Гўё инсоннинг ҳаётининг фақат жамоа хўжалиги белгилайди, бахт-саодатга эриштиради. Якка хўжаликда қолган шахснинг ҳаёти таназзулга юз тутади деган қараш авж олди. Адабиёт бу асоссиз фикрнинг тўғрилиги ва асослигини кўрсатишга киришди. Бу ҳаракат ва қарашлар ҳам ҳаётий мантиққа мутлақо зид эди. Шундай эканлигини ва социализмнинг иллатларини, яъни барчанинг тенглаштирилиши, одамларнинг эркидан маҳрум бўлиши, мутелик, қарамлик руҳини юзага келтиришини инсонлар фаолиятида, воқеалар оламида Абдулла Қодирий ўзининг «Обид кетмон» асарида асосли кўрсатади, ўз даврига лаббай деб жавоб берган асарлар ўз умрини тутатди, роман тафаккурига эга бўлган бу асар яшаб келаяпти. Чунки унинг замирига сингдирилган фикрлар бугунда ва ундан кейин ҳам инсониятга асқотади.

Уруш даврида яратилган асарларда ҳам ҳаёт ҳақиқати ўзининг ҳаққоний тасвирини топмади. Уруш манзараси жўнлаштирилди. Душман — немис образини яратишда ҳам социалистик жамият мафкураси нуқтаи назаридан қаралиб, улар содда ва гўл қилиб тасвирландики, бу мутлақо ҳаётий ҳақиқатга зид эди. Шундан бу каби асарлар ҳам ўз умрини ўтаб бўлди. Лекин бир-иккита бўлса ҳам роман тараққиётини белгилайдиган асарлар вужудга келди. Булар Ойбекнинг «Куллуғ қон» ва «Навоий» романларидир. Булар тарихий мавзуда бўлишига қарамай, замирига сингдирилган, гуманизм, ўз даврининг ҳақиқий манзараси, руҳи ўз ифодасини топганлиги, шунингдек, бетакрор образларга эгаллиги билан ҳар даврда замонавийдир.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин юзага келган романларда ҳаётий мантиққа зид бўлган конфликтсизлик назарияси туфайли ҳаётни бўяб-бежаб тасвирлаш тамойили юзага келди. Бадиий ижод талабига зид бўлган бундай тасвирни адабиётдаги романтик тафаккур деб оқлашга уриниш бўлишига қарамай кейинги давр шабадаларига

ҳам дош бера олмади. Бироқ Пиримқул Қодировнинг янгича йўналишда ёзилган «Уч илди» романи муҳитга янгича ҳаво олиб келди-ки, бу ҳаво тоза ва янгича концепцияга эга бўлгани учун одамларга тиниқ фикр билан олам ва одам ҳақида мулоҳаза юритишга имкон берапти.

Юқорид айтганимиздек, давр ўзгариши адабиётга ўз таъсирини ўтказди. 50—80-йиллар ичида ҳаётда жуда катта ўзгаришлар рўй берди, яъни шахсга сиғинишга барҳам берилди, халқ сиёсий репрессиядан қутилди ҳамда фан-техника инқилоби рўй берди. Булар натижасида адабиётда жуда катта сифат ўзгариши, юзага келди. Булар қуйидагилар:

А) асарларнинг мавзуси кенгайди. Аввалгидек фақат пахтакорлар ҳаёти, қўриқ ерларни ўзлаштириш тематикаси билан чекланиб қолмай, ҳаётнинг турли мавзуларида ижод қилина бошланди;

Б) аналитик қаҳрамон юзага келди;

В) инсон тасвирида руҳият кучайди;

Г) фаол қаҳрамонлар яратилди;

Д) тарихга муносабат ўзгарди. Илгаригидек қаҳрамонга муносабат синфий мансублик нуқтаи назаридан эмас, инсон нуқтаи-назаридан баҳолана бошланди;

Е) илмий-техника ривожининг инсон маънавий оламидаги инъикоси ифодаланди, шунингдек, у туфайли туғилган муаммолар адабиётнинг муҳим мавзусига айланди;

Ё) тарихий ва ижтимоий воқелик ўзининг ҳақиқий баҳосини ола бошлади;

Ж) ҳаёт тасвирига ёзувчи тўғри позицияда ёндоша бошлади.

Романдаги бу фазилатлар, албатта тафаккур кўлами, унинг тараққиётини белгилайди ва кўрсатади.

Мустақилликдан кейин юзага келган романларда шу фазилатлар такомиллашган ҳолда ўз ифодасини топиши билан бирга, янги тамойиллари ҳам юзага келди. Бу модерн йўналишидаги романларнинг юзага келиши; воқеа-ҳодисалардан кўра, инсоннинг ўзига эътибор кучайиши; инсоннинг руҳияти ва қалбини кашф қилишликка мойиллик кучайиши; инсоннинг саъй-ҳаракати, табиати, воқеа-ҳодисалар ҳаётининг мантиқ асосида батафсил тасвирланиши; тарихий шахслар сиймосини яратишга эътибор ортиши.

Мазкур қўлланмада романлардаги қайд қилинган тенденцияларни адабиётшуносликнинг долзарб муаммолари асосида аниқ асарлар таҳлилида очиб берилди.

БИРИНЧИ БОБ

ДАВР, МУҲИТ ВА ИНСОН ФОЖИАСИНИНГ БАДИИЙ ИФОДАСИ

Режа:

1. Туркий қавмдагиларни дўст-биродар бўлишининг туб асослари.
2. Шафқатсизлик ва унинг бадиий ифодаси.
3. Фожийликнинг моҳияти.
4. Жамиятдаги адолатсизликнинг бадиий талқини.
5. Ботир фирқа коммунист раҳбарларининг умумлашган тимсоли эканлиги.
6. Туйгулари поймол қилинганлар қисматининг бадиий тасвири.
7. Эътиқод масаласи ва унинг бадиий ифодаси.
8. Инсон ва давр муаммоси.

Адабиётлар:

1. Ҳ.Каримов. Адабий турлар ва жанрлар. —Т.: Фан нашриёти, 1991.
2. Ҳ.Каримов. Инсон ва давр. —Т.: Фан нашриёти, 1992.
3. Ҳ.Каримов., Шукур Холмирзаев. —Т.: Камолот нашриёти, 1999.
4. Ҳ.Каримов. Наср бахшиси. —Т.: Янги аср авлоди нашриёти, 2003.
5. И.Мирзаев. Насримиз бадиий олами. —Т.: Ф.Фуллом... нашриёти, 1991.
6. У.Норматов. Умидбахш тамойиллар. —Т.: Маънавият нашриёти, 2000.

Ҳар бир давр ўз муаммоси, концепцияси, позицияси ва қиёфасига эга бўлади. Бу ҳол нафақат одам, балки жамият фаолиятига ҳам таъсир қилиб, унинг йўналишини ҳам белгилайди. Маълумки, ҳаётдаги ҳар бир ўзгариш инсон фаолиятисиз кечмайди. Бу ўзгаришлар, яратишлар инсон саъй-ҳаракати, унинг дунёқараши, концепциясига боғлиқ. Академик Д.С.Лихачев қайд этгандек, «давр

инсонни четлаб, ҳеч нарса ярата олмайди. Давр инсон ва унинг мақсади орқали таъсир омилига айланади. Бунда у ҳар кимга ҳар хил таъсир этади. Чунки турли даврда инсонларнинг жамиятда тугган ўрни турличадир»¹. Бу жараёндаги ютуқ ва камчиликларни-ю сиёсий, маърифий ва маънавий қарашларни инсон қалб тугёнисиз, изтиробисиз, маънавий дунёсисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Инсон — бу умумий тушунча. Инсон деганда биз кўпроқ унда мужассамлашган умуминсоний абадиятга даҳлдор томонларни назарда тутамиз. Бундай томонлардан бири ва энг муҳими—тафаккур. Инсон тафаккурида ўзгариш бўлмас экан, ҳеч бир ижтимоий нарсада ўзгариш бўлиши душвордир. Инсон тафаккуридаги ўзгариш давр ва жамиятдаги ўзгариш таъсирида бўлиши табиий ҳол, ўз навбатида, у жамиятни тўғри йўналишини белгилаши билан бирга, ўзининг ҳаётдаги ўрни ва мавқеини ҳам намоён ҳамда инсоният диққатини жалб ҳам қилади. Бу нарса бугунги ўзбек романларида ўз ифодасини топапти. Демак, уларда воқеа-ҳодисалар эмас, инсоннинг ўзи, унинг ўй-фикрлари, дард-аламлари, изтироблари, руҳияти, руҳий олами етакчилик қиляпти, тасвирланапти, очиб берилляпти.

Роман «замондан озиқланади, замон эса ундан ўз қиёфасини қидиради, унинг воситасида ўзини янада яхшироқ англашга ҳаракат қилади»². Бу айни ҳақиқатдир. Чунки романда замон ва давр қиёфаси ўз ифодасини топади. Бу ерда замоннинг замирида инсонлар ётгани, тадқиқотчи шуни назарда тутгани аниқ. Тоғай Муроднинг романларини ўқиган киши бунга ишонч ҳосил қилади. Унинг «Отамдан қолган далалар» романида муҳим бир ҳаётий ва фалсафий ҳақиқат ёрқин акс этирилган.

Фарғонага руслар кириб келмасдан аввал романнинг бош қаҳрамони Деҳқонқулнинг бобоси Жамолиддин бировга қуллуқ, хизмат қилишга ор қиладиган имонли, чапдаст, жўмард каш бўлган. Битта у эмас, бошқалар ҳам шундай табиатга эга бўлишган. Ғайридинларни ҳеч қачон эл бўлмаслигини қадимда билишган, шундан улардан ўзларини олиб қочишган. Имони бут бўлгани сабабли ҳаром-ҳаришдан ўзларини олиб қочишган. Жамолиддин кетмон даласида ғайридин жуда шармандали алфозда ётганлиги учун у ерни ҳаром санаб, шунча меҳнати зое кетишига қарамай уни тарк этади.

¹ Лихачев Д.С.Текстология: На материалах русской литературы X—XVII веков. —Л.: 1983, стр.37.

² Зандиев А. Тропы времени. —М.: 1984, стр.3—4

Жамолиддин кетмоннинг бу тутган ишида катта рамзийлик ва умумлашма фикр бор. Ер ва сувни пок тутишлик, инсон жисмини пок тутишлик демакдир. Пок тандаги руҳ ҳам пок бўлади. Шундан қадимда ер ва сувни қадрлашган, у катта қадрият ҳисобланган. Жамолиддин кетмонни тутган иши, яъни макруф қилинган ерни тарк этиши, сувни булганишига эътирози соф мусулмон кишининг тутган ишидир. Чунки «Қуръон»нинг «Ол-и Имрон сураси»да «Эй, мўминлар, ўзларингни қўйиб, мунофиқларни сирдош дўст тутманглар! Улар сизларга зарар етказишда кучлариин аямайдилар ва ёмон ҳолга тушишингизни орзу қиладилар. Уларнинг сизларни ёмон кўришлари оғизларидан ошкор бўлади. Дилларидаги адоватлари эса янада каттароқдир» (118-оят). «Қуфрга қарши курашда султлашмангиз! Агар иймон эгалари бўлсангизлар, сизлар устун бўлгувчидирсизлар» (135-оят) дейилади.

Бу фалсафий ва ҳаётий ҳақиқатга аждоқларимиз ҳамда ота-боболаримиз амал қилишган. Шундан туркий қавмдагилар дўст-биродар бўлишган, бир-бирини қўллаб-қувватлашган. Бу ҳол, айниқса, оддий меҳнаткаш халқ орасида кучли бўлган. Чунки улар Қуръон, ҳадислар рукнига амал қилишган. Жамолиддин кетмон ўз даласини ташлаб, бошқа экин битадиган ер қидирганда тополмайди. Бари ер кетмон кўрмаган бўлади. Шунда, Қурбон Қорақирғиз ўз даласини беради. — Ана, ол, ўзбек, — дейди. — Қорақирғиз қирларда мол боқади. Ўзбек дашт-далада экин экади.

Бобомиз Қурбон Қорақирғизни қуруқ қўймайин дея, қўйин кавлайди. Қурбон Қорақирғиз бобомиз билагидан ушлайди.

— Тек ўтир, ўзбек, тек ўтир, — дейди. — ўзбек қўйнида бўлди нима, Қорақирғиз қўйнида бўлди нима¹. Бу ҳол бугунги кунда, вазиятда кишини ўйлашга, ундан маълум бир хулоса чиқаришга даъват этади.

Инсоннинг жўмардлиги, Ватанга садоқати гап-сўзи билан эмас, бажарган аъмоли ва фаолияти билан белгиланади. Романда ҳаётий ҳақиқат ўзининг бадиий инъикосини топган. Биринчи бобда биз оқподшоларнинг юртимиз, халқимиз бошига солган кирдикорларини кўриб халқимизнинг фожиавий тарихининг бир саҳифасини варақласак, иккинчи бобда эса қизилларнинг халқ устидан мутлақ ҳукмронлигини ва сиёсатининг туб моҳиятини англаймиз. Бу ҳолни биз Ақраб аъмоли ва фаолиятдан огоҳ бўламиз.

¹ Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. Шарқ нашриёти. —Т.: 1999. 20-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади.

Ақраб шўроларнинг кимлигини англагач, биринчи кундан бошлаб, қўлига қурол олиб, Ватанининг мустақиллиги учун курашади. Лекин виждонига куя тушган Нормурод фаолларнинг «хизмати» туфайли қўлга тушади. Йўлда қизилларнинг бошлиғи Чанишев билан шундай суҳбат бўлади: «Чанишев! — Ўзи, мени қаяққа олиб каяпсан? — Юрчига. — Ундан кейинчи? — Тошкентга. — Тошкентдан кейин-чи? — Ўрусияга».

Бу савол—жавобдан кейин Ақраб Чанишевдан ўзини шу ерда отишини илтимос қилади ва унга қарата шундай дейди: «...Чанишев! Сен мени ўрусияга олиб борасан-да, пақиллатиб отиб ташлайсан. Қайси бир ўрага кафансиз кўмиб ташлайсан. Ватан гадоси — кафан гадоси бўлиб ўламан. Кафансиз ким эл-юртимга олиб келиб кўмади? Кафансиз ўлигим ит ўликдайин ўрусияда қолиб кетади! Ана ундан кейин, бола-бақрам қаерларга бориб отамлаб йиғлайди? Бола-бақрам қайси мазорим бошига бориб йиғлайди? Бола-бақрам улуг айём кунларда қайси мазоримга чироқ қўяди? Шундай экан, отарман бўлсанг, мана, кўкрак — от! Лекин — ўз эл-юртимда от! Шаҳид бўлсам — ўз юртимда шаҳид бўлайин? Шаҳидимни ўз эл-юртим кўмсин!» (45-бет). Ақрабнинг бу жўмардлиги ва Ватан тупроғини муқаддас билишига полковник Чанишев ҳам тан беради. У шундай дейди: «...мен сени бир йўлтўсар деб эшитиб эдим. Бир каллакесар деб эшитиб эдим. Бир ваҳший деб эшитиб эдим. Сени энди билдим. Ақраб қўрбоши сен асл жигит экансан, асл жигит!» (48-бет).

Инсоний фожиа турли асосларда вужудга келади. Буларнинг ичида энг даҳшатлиси имонсизлик, ўз манфаати йўлида қилинган сабъ-ҳаракат, инсонга беписандлик билан қараш оқибатида қалбнинг, ўзгаларнинг озор топишидир. Мактаб директори образида мазкур ҳақиқат ўз ифодасини топган. Унга исм ҳам берилмаган. Ёзувчи буни атайлаб қилган. Бу билан аксар директорлар шу тоифадаги шахслар деган ғояни илгари сурган. Бу ғоя ҳақиқатдир.

Тоталитар тузумда одатда бешинчи синфдан бошлаб пахта фронтига сафар этиларди. Ўнинчи синф болалари ўқиш нима бўлади деб берган саволига «Пахтазор дафтаринг бўлади, гўзалар хуснихатинг бўлади» — деган жавоб олади. Давр мафқураси ва сиёсати ҳаётга қанчалик сингиб кетганлигини шу одамнинг гап-сўзи, хатти-ҳаракати орқали англадилади.

Болаларни пахтага машинада олиб кетаётганда кабинадан машина пиллапоясига чиқиб: «Ўртоқлар, ўлан-лапарлар айтманглар! Пахта

совет кўшиқларидан айтинглар» — дейди. У қандай гап гапирса ўз тилидан эмас, албатта, марказ—бюродан, район, партия комитети биринчи секретари Мавлонов тилидан гапиради.

Директор ҳеч бир ўқувчиларининг қисматини ўйламайди, улар учун қайгурмайди. Буни сезган пахтакорлар ёрдамчиларига ўлигини ташлаб олишади. Далада нима юмуш бўлса бригадир директор олдига келади. «Пахта ортишга учта бола беринг. Пахта тушуришга иккита бола беринг, дори сепишга битта бола беринг», — дейди. Директор бундай ишларга оз терувчиларни жўнатади. Самолётга йўл кўрсатувликка одам сўраганда унга бешинчи синф ўқувчиси Деҳқонбой Жамолиддиновни беради. Директор билан ўқитувчилар ўртасида шундай гап кетади: «Ўртоқ директор, энди болани дори сепилувчи далага юбориб бўлмайди. Онасини биласиз — кимсан Болхин теримчи. — Болхин бўлса нима бўпти? — дейди директоримиз.

— Болхин теримчи обрў-эътиборли аёл. Болага бир нима бўлиб қолса онасидан балога қоласиз» (66-бет).

Улар болаларга бир нима бўлишини, яъни оқибати фожиа эканлигини билишади. Билишган ҳолда норасидаларни шу юмушга раво кўришади. Айниқса, Деҳқонқулнинг ўрнига қайси болани юборишга маслаҳат қилишган ўрнини ўқиб, киши титраб кетади. «Чўлибоев Зиёд? — бир қари онаси бор. Директоримиз шаҳодат бармоғини нишлади. — Ана шу бўлади! — дейди» (66—67-бетлар). Бу ҳол ўта қабоҳатликдан бошқа нарса эмас.

Зиёд дори сепилган пахтазорда ҳушидан кетиб ётиб қолади ва бир кун ётиб оламдан ўтади. Бунга унинг ўзини айбдорга, яъни дори сепилган майдонда ухлаб қолганга чиқаришади.

Зиёднинг онаси у ётиб қолган пахтазордан бирон-бир нима топаманми деган илинжда майдонга термулиши, тикилиши ва «Зиёд—у—у—у, Зиёд—у—у—у» деб чақаришида ҳам катта маъно бор. Бу чақариш адолатсизликдан зардобга тўлган қалбнинг нидосидир.

Инсон ўзи билган, тажрибадан ўтказган, ҳақлигига юз фоиз ишонган нарсани асослаш ўрнига унинг тамом тескариси айтилса, ўшани бажариш, катта иқтисодий зарар келтиришини билган ҳолда ижро этишга киришиш катта фожадир. Чунки бунда инсон жисми эмас, руҳи, қалби ҳам лат ёйди. Маълумки, одам жисмини даволаса бўлади, руҳ, қалбнинг иши қийиндир. Бу ҳол тоталитар жамиятнинг ёрқин кўринишидир.

Инсонни ҳаётда ўрни, уни инсон деб тан олиншига имкон берадиган туйғулардан бири ва асосийси гурурдир. Бу фазилатнинг йўқлиги эса инсоний иллатларнинг урчишига шароит ва муҳит ролини ўтайди. Фурури йўқ мисоли темир одамга ўхшайди. Ўзи қилиши лозим бўлган ишни, буюрилган юмушни қойил-мақом қилиб бажаради. Эвазига ҳеч нарса сўрамайди. Темир одам учун заряд кифоя қилгандек, гурури йўқ одам учун эса тирикчилиги ўтса бўлади. Учинчи авлод Деҳқонқул шундай одам. Фурури йўқ одамда инсоний шаън ҳам бўлмайди. Колхоз раиси қизига тўй келган кун Деҳқонқулни ўғлидан сўратади. У даладан келгач, Раис уйига чиқади. Ўзаро шундай гап-сўз кечади: «ҳа—а—а, чақирган экансиз, Раис бова?

— Чақирибман? Қачон? Э, ҳа—а, бугун Деҳқонободдаги куда бўлмишлар иккита фотиҳа қўй ташлаб кетиб эди. Шу қўйни бировини сўйиб, район катталарини чақирайин дедим.

— Ўзимга айтинг эди, даладан вақтлироқ келиб сўйиб берар эдим,

— Бўлди-бўлди, Клара Ходжаеванинг шопирига сўйдирдим. Ўзимиз сўйиб, ўзимиз еб ётибмиз... Бўпти, Деҳқонқул ака, — деди раисимиз» (118-бет).

Раис уни на ичкарига, на чойга таклиф қилади. Хонадондагиларга ош-нон қўйишни буюрмайди. Деҳқонқул бўлса буни кўнглига олмайди.

Бир куни раис яна Деҳқонқулнинг қўлига гўшт тутқзади ва уйидагилар меҳмонбоп овқат қилишини, ўзи кетиб қолмасдан қарашини айтади. Деҳқонқул ярим кечада туз тотмасдан оч ҳолда уйига келади. Шунда ҳам ўзини қадр-қимматини ўйламайди, инсоний шаъни топталганидан виждони қийналмайди. Ўринсиз жойда эса ўзининг «фурурини» кўрсатади. Аёлининг гапи билан Деҳқонқул шляпа олгани район марказидаги универмага келади. Сотувчи қизлар унга ҳайрон бўлиб қарашади. Қизлардан шляпани кўрсатишни сўраганда, улар қайси размердан дейишади. Билмагач, бир нечасини олдига қўяди. Нархини беш сўмлигини эшитиб, Деҳқонқул бир чўчиб тушади. Олмай қайтмоқчи бўлади. Яна бир сўмлик пулларини қайта-қайта санаб сотувчи қизга туттади. Бахмалга кўзи тушгач, унинг нархини сўрайди. «Олмасангиз нима қиласиз... Беш сўмлик шляпани кўриб юрагингиз ёрилиб кетай деди-ю... Сўзана қиммат, эллик сўм» деганига хотини ун олиб келишига берган пулига сўзанани олади ва магазиннинг бир бурчагига ўтириб

ўртасидан иккига бўлади-да, оёғига пайтава қилиб ўраб, этигини кияди. Қилган ишидан гурурланади. Мазкур роман ҳақида тақриз ёзган адабиётшунослар Деҳқонқулда инсоний гурур сўнмаган. Бу мана шу ўринда яққол ўз исботини топган деб, уни мазкур ишини оқлашади. Лекин бу тўғри эмас. Чунки оила иқтисодига, бюджетига, болалари ризқига зарар келтирадиган ҳар қандай фаолият ижобий саналмайди. Оилани қақшатиш эвазига, унинг ризқи ҳисобига бойваччалик қилиш, ўзининг иқтисодий қудратини кўрсатиб қўйишлик орқали гурурланиш бу гурурланиш эмас, юмшоқ қилиб айтганда аҳмоқлик, тўғрироғи тентакликдир.

Кишини касб-кори, лавозими, бажарган юмуши, у истайдими йўқми табиатида ўз тамғасини қолдиради. Маълумки, кечаги тузумда пахта инсондан ҳам устун қўйилган. Деҳқонқулнинг вазифаси эса Пахтакор. Вазифаси табиатига шу қадар синганки, у ўз оиласи, фарзандларидан ҳам пахтани устун қўяди. Болаларига кўрсатмаган меҳрни пахтага кўрсатади, болаларига қилмаган парваришни пахтага қилади. У ҳатто хотини ўзига ўт қўйиб, ўлим билан олишиб ётганда ҳам пахтасини ўйлайди. Бош врач «Куйганлар учун алоҳида касалхоналар бор, Москвада бор, яқин десанг, Душанбадаям бор. Касалингни олиб кет, биз бошқа сақлаб туrolмаймиз деса, — Эб-е, у нима деганингиз? Қаёққа олиб кетаман? Қандай олиб кетаман?... Буёғи ура-ура пахта бўлса. Пахта нима бўлади?» — деб жавоб беради.

Тоғай Муроднинг маҳорати шундаки, инсоннинг инсонча яшамаган ҳолатларини, яъни катта инсоний фожиани шунчаки баён—ҳикоя қилмайди, тасвирда кўрсатади, деталларда асослайди ва моҳият касб этади. Бир куни Деҳқонқулнинг кўзи хотинининг ўнг қўлтиғи остига тушади. Кўйлаги қизил бўлса-да, қўлтиғининг тағи олачалиқ оқ эди. У қўлтиғининг остига оқ ямоқ солганмикан деб ўйлайди. Тикилиб қараса, чанг аралаш, кир аралаш тер экан. Чунки бошқа кийими йўғидан далада ҳам бир қўйлақда, уйда ҳам шу қўйлақда юради, тунда ҳам шу қўйлақда ётади. Яна бир куни бошини билагига олганда, аёлининг сочидан бутифос ҳиди келади. У ҳайрон. Ҳали далага бутифос сепилмаган бўлса, ҳид қаердан? Ўйлай-ўйлай топади: «Аёлим Жарариқдан молга ўт олиб келади. Ўтни бошида кўтариб келади. Бу ҳид ўтган йили сепилиб, ҳалиям ўтларда ётмиш бутифос ҳиди бўлди». Кўйлақ, тер, бутифос деталлари ҳолат, вазиятни кучайтиради, фожиаликнинг асл сабабига аниқлик киритади. Ёзувчи бу билан чекланиб қолмайди. Бешиқдаги битиклар орқали янада ойдинлаштиради. Адиб бежизга бешиқдаги

битиклар демайди. Бешик рамзий маънога эга. У ҳаёт рамзи, инсон умри рамзи, у яшаган, истиқомат қилган муҳитнинг рамзи. Мана битикларда нима дейилган. «Дунёга келиб нима кўрдим? — Бешик кўрдим... Дунё кўриб нени кўрдим? — Ғўза кўрдим, пахта кўрдим. Кун кўрдим—ғўза кўрдим. Тун кўрдим—бешик кўрдим. Бешик мозорим бўлди, дала мозористоним бўлди». Бу изтироб туфайли зардобга тўлган қалб нидоси—бутун ҳаётининг кундалигидир.

Ёлгончилик асосига қурилган жамиятнинг бутун фаолиятида — яхшилик йўлидагига ҳам, ёмонлик йўлидагига ҳам ёлгон аралашади. Адиб бу ҳақиқатни жуда усталик билан акс эттиради. Деҳқонқулга машғал бригадир сифатида кинога олиш учун киночилар келиши хабарини беришади. Деҳқонқул меҳмонларнинг иззатини жойига қўйиш учун бозорга тушади. Мева-чева олади. Уйга келганда болалари анор беринг, помидор беринг (хурмони помидор дейишади) деб, атрофини ўраб олишади. Деҳқонқул барчасини урушиб, туртиб, олиб келган майда пистасидан бериб даф қилади-ю, олиб келган нарсаларини ошхонага қўйиб, қулфлаб қўяди. Лекин ўгли Нодир ойнадан тушиб, иккита хурмони олиб қочади. Деҳқонқул қувиб етиб олиб, хурмони тортиб олади ва уриб оғзи-бурнини қон қилади. Бу воқеани ўқиган кишининг бадани титраб кетади ва Деҳқонқулнинг одамийлик шаънига лаънат ўқийди, бу билан тўғри қилади. Лекин ёзувчининг нияти фақат бу билан чекланмайди. Чунки бадиий асар воқелиги ҳаётдаги шунчаки жўн воқелик эмас. Маълум мақсадга бўйсундирилган, замирида маълум гоё ётган воқеадир. Бунини турмуш оғирлигидан деб билиш нотўғридир.

Юқоридаги воқеликдан кўпчилик адабиётшунослар пахтакор турмушининг оғирлигини акс эттирган деган фикрни илгари суради. Бу билан ўтмиш, яъни октябрғача бўлган даврни акс эттирганликлари каби бир томонлама тасвирлаш анъанасига мойиллик қилишганини сезишмайди. Умуман олганда, кейинги даврда юзага келган асарларда социализм даврига бир томонлама қараш тенденцияси кучли. Мазкур романда ҳам шу ҳол кўзга ташланади. Деҳқонқулнинг болаларининг мевага зорлиги бу турмушнинг оғирлигидан эмас, унинг ота, яхши эр, яхши фарзанд эмаслигидан. У фақат яхши пахтакор. У ижтимоий бурчни оилавий бурч, шахсий ҳаётдан устун қўяди. Бир пайтда бундай одамлар идеал шахслар ҳисобланиб, уларга бағишлаб шеърлар битилган, асарларнинг бош қаҳрамони саналган. Маълумки, ўзбек халқи азалий соҳибкор, миришкор ҳисобланади. Чунки иқлими, ери шуни

тақозо этади. Уйида мевали дарахти бўлмаган хонадон, юмшоқ қилиб айтганда, уй соҳиби ношуд одамдир.

Асарларда фақат одамларнинг турмушининг оғирлигини тасвирлаш орқали жамиятни қоралаш йўлидан бормасдан, шундай эканлигининг асл моҳиятини очиб бериш борасида тузумнинг асл қиёфаси инкишоф қилинса, ижтимоий салмоғи ошиб, бугунги кун учун ҳам аҳамиятга эга бўларди. Шулардан биттаси ёлғонга орқа қилиш орқали жамиятнинг афзаллигини кўрсатишдир. Юқорида айтганимиздек, ёлғон сохта фаровонликнинг кўрсатишда қанчалик унумли хизмат қилса, йўқ жиноятни юзага келтиришда шунчалик хизмат қилади.

Деҳқонқулни кино қилишганда, «унинг ҳовлисига Норбой чавандоз отини олиб келиб боғлаб кетиб, Чори магазин мудирини «Волга» машинасини қўйиб кетиб, бадавлат хонадонга айлантиришган бўлса, орадан кўп ўтмай худди шундай ёлғон туфайли, бригадирликни пора эвазига сотиб олган ва пахта сотиб бойиган жиноятчи сифатида саккиз йилга кесилади». Бу борадаги кўп воқеалар, сўроқ қилиш муносабати билан айтилган ҳодисалар, инсон жисмига азоб бериш, хўрлаш, шаънини булғаш ўринлари ҳақиқий инсоний фожиадир.

Романда ҳамма эътибор бермайдиган, ҳамма англаб ололмайдиган жуда катта фалсафий ҳақиқат ифодаланган. Бу ҳам бўлса, замон, муҳит ўзгарган сайин, одамлардаги гурур, жўмардлик хусусиятларини пасайиб, ҳамиятсизликни кучайиши, бўйсинувчанликни ортиши. Деҳқонқулнинг бобоси Жамолиддин, отаси Аҳраблар тамом бошқа одамлар. Улар ёт одамларга бўйин эгмай, бўйсунмай фоний дунёни тарк этишди. Деҳқонқул ҳамма нарсага бўйсунди, яъни ижтимоийлашди. Бу катта инсоний фожиадир. Ундан кўра, онаси Болхин теримчи ўз қиёфасини йўқотмаган. Чунки у иккинчи давр одами. Деҳқонқул селни кўкраги билан тўсиб қолмоқчи бўлиб, ўзи бир ўлимдан қолган-да, ўғли икки дунёда ҳам айта олмайдиган гапни айтади: «Ҳа, пахталарингга қиёмат келсин-а, пахталарингга қиёматгина келсин-а! Мен пахта деб нима бўлдим? Бир беланги бўлдим! Ўлапам ўттиз сўм пенсия!» (92-бет). Бу кечаги пахтакорнинг ботиний нидосидир.

«Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романида мустақиллик арафасидаги парокандалик, эътиқодсизлик, сурбетлик ўз ифодасини топади. Ёзувчи мазкур романида ҳам ўз услубига содиқ қолиб, воқеаларни ҳикоя қилмайди, уни бор кўриниши билан тасвирлайди. Ўзидан

ҳеч нарса қўшмайди, унга муносабат билдирмайди. Барча қаҳрамонлари зиммасига юклайди. Уларнинг хатти-ҳаракати, ўйлаш тарзи, атроф-муҳит ва одамларга муносабати, ҳамма-ҳаммаси соф ўзбекона. Вазиятни кучайтириш, уни драматик ҳолга олиб келиш, қаҳрамонларининг ўзига хослигини кўрсатиш, шунингдек, қалб диалектикасини очиш, ирода кучини кўрсатиш учун қўлланилган деталлар ҳам соф, миллий. Шундан қаҳрамонлари киши кўз ўнгига нақшланиб қолади ва ҳаётнинг фожиавий моҳияти ойдинлашади.

Романнинг бош қаҳрамони Ботир фирқа. Асар шу одамнинг фаолиятидан бошланади. У тумандан келиб, колхоз идораси томига чиқиб, қоравулга одамларни йиғишини айтади. Одамлар нарвон пойига йиғилишгач, томдан тушиб, виқор билан уларга: «Бир сўз билан айтсак, мен шу кундан бошлаб Ботир фирқа бўлдим! Айни вақтда, қишлоқ шўросини раисида бўлдим! — Кимда-ким мени Ботир фирқа демас экан, ўзидан кўрсин!»¹ — деди. Кейинчалик у ҳатто фирқа демаганларни моддий жазолайди. Ботирнинг тутган иши битта ўзига хос бўлмаганлиги учун ўша давр манзараси яққол намоён қилади. Тўғрироғи, адиб Ботир фирқа фаолиятида, унинг нигоҳи орқали социализм деб аталмиш бутун жамиятнинг тадрижини чизиб беради.

30-йиллардаги очарчилик ҳақида кўп эшитганмиз ва ўқиганмиз. Лекин романдаги оч боласини нобуд бўлмаслиги учун кимнидир қўлга топшириш ниятида йўлга чиққан онани, уни кўринганга «Мана шу қизалоқни олиб кетинг», — деб қилган илтижосига ҳеч ким қулоқ осмаслиги, боланинг «нон» деб қилган хархашасига иложини қилолмаган онанинг нима қилишини билмай, беихтиёр «Ўчир, бозори касод! Сидирга ўтир, бозори касод, сидирга ўтир» — деб койишларини ўқиб, киши «до» деб юборгиси келади. Чунки бу ҳолатда нафақат очарчилик, балки жамиятдаги адолатсизлик ҳам ўз ифодасини топган. Бу зор қақшаган аёл Мирзахўжабойнинг беваси Зайнаб эди. Бу манзара Совет ҳукумати пайтида ўз ақл идроки, тадбиркорлиги, ишчанлиги туфайли бойиган, ўзига тўқ бўлган одамлар бошига тушган савдонинг ҳосиласидир.

Очарчилик туфайли оммавий ўлим бошланди. Ботир фирқа бу ҳолнинг чорасини топиш учун юқорига мурожаат қилди. Улар ёрдам беришга ваъда беришди. Ҳақиқатан ҳам учта НКВД ходими полуторки миниб ёрдамга келди. Улар фаолларга қарата: «Сизлар

¹ Тоғай Мурод. Бу дунёда ўлиб бўлмайди. —Т.: Шарқ, 2001й. 6—7-бетлар. Бундан кейинги кўчирмалар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади.

қанчалик кўп ёрдам берсангиз, биз очарчиликни шунчалик тез тугатамиз. Биз бу борада етарли тажрибага эгамиз, биз жуда қисқа муддат ичида Украинада очарчиликка нуқта кўйиб келдик!» — дейди. Бу гапдан сўнг кишининг кўнгли сал ёришгандай бўлади. Лекин салдан кейин уларнинг тутган ишларини кўриб, ё алҳазар деб ёқа ушлайсиз. Бу ходимлар ўр-жар, сой-қирларни кезиб, қишлоқ чеккасидаги ҳовузни танлашди ва ўз полуторкасида кўчадаги, уйлардаги ўликларни, ҳатто очликдан сулайиб қолганларни олиб келиб ҳовузга ташлай бошлашди. Уларни шундай қилаётганини Ботир фирқа навбатдаги «ўликни» таниб қолганлигидан кейин билди. У Мирзахўжабойнинг беваси Зайнаб эди. Ҳовузга тушиб қараса у тирик, боласи ҳам ўлмаган эди. НКВД ходимлари билан шундай гап кечади: «Аmmo-лекин... тирик-да, тирик! Ана бағридаги боласи-да тирик!... Шўро ҳукуматиға ишчи кучи керак, ўртоқ командир улар ҳали иш беради.

— Тушунаман, ўртоқ Раис, тушунаман. Аммо улар барибир... Ўлади-да, ўлади!» (19-бет).

Уларнинг Украинада тутган ишлари бундан-да, баттар. Мазкур ходимларнинг назарида бу ўлганлар гуноҳқорлар. Чунки «Улар... совет ҳукуматиға қарши очдан ўлганлар!» Бу гапни ўқиб кулишингни ҳам, йиғлашингни ҳам билмайсиз. Лекин ҳақиқатдан кўз юмолмаймиз. Чунки ахлоқсизлар илгари сурган сиёсат шундай эди. Романда бу нарса ойдинлашади. Ботир фирқа «ўликлар»ни ҳовузга саржиндек таҳланишиға қарши. «Ахир улар одам», — деб сал норозилик билдирган эди, командирнинг: «Ўртоқ Раис, бу ҳақида буйруқ бор, буйруқ!... Совет ҳукуматининг буйруғи! Совет ҳукуматининг хоҳиш-иродаси! Ёки совет ҳукуматидан норозимисиз» — деб овозини кўтарган эди Раис сесканиб кетади. Шоша-пиша «Ундай деманг, ундай деманг... — дея каловланди. — Ахир мен... фирқаман, фирқа!

— Фирқа бўлсангиз, нега иккиланасиз? Ботир фирқа қаддини ростлаб, бошини тик тутиб... «Яшасин, шўро ҳукумати! Шўро ҳукуматиға шон-шарафлар бўлсин!» деди тантаналик билан». Бу ҳол раҳбар одамларимизнинг ҳақиқий қиёфаси кўзгуда акс этганидир. Ҳа, у даврда шундай қилинмаса кун кўриш қийин эди. Романнинг шу ўринлари ўқилар экан, мустақилликнинг қадри бир поғона ошади.

Инсонни ўзини тутолмайдиган ҳолатға олиб келадиган нарса унинг туйғуларининг топталиши ва адолатсизлик қилинишидир.

Социализм дунёсида бу одатдаги ҳол эди. Романда бу ҳақиқат ниҳоятда ҳаётий ёритилган. Область газета ходими истеъдодли журналист, шоир Мардиев редакция топшириғи билан командировкага бориб, обу ҳаво ёмонлашгани туфайли самолёт учмай, вақтида келолмайди. Редакциядагиларнинг барчаси пахтада эканлигидан, ўзининг ушланиб қолганлиги хусусида обком секретарини энг катта бошлиқ санаб, унга телеграмма жўнатади. Шу нарсани катта гуноҳ деб ҳисоблашиб, жамоат судида бу масала кўрилади-ю, у ҳар қанча кечирим сўраса ҳам қулоқ солишмай «Ишдан ҳайдалсин!» — деб қарор қилишади. Бу борада ёзувчи ёзади: «Энди, Мардиев суд аҳлига қаради. Бежо-бежо қаради. Энди, чапарасталаб, чапарасталаб сўкди: — Унда, сен чиновникларни...! Чиновниклар тўнка! Чиновниклар баран! Чиновниклар чўчка! Т-фу, чиновниклар, т-фу» (42-бет). Бу гапни жамоат суди обком секретари Ражабовга етказгани учун шахсан унинг буйруғи билан рухий-асаб касалхонасига ётқазилади.

Маълумки, ҳаётда ҳар бир нарсанинг ҳисоб-китоби бор. «қилмиш—қидирмиш» — деб бекорга айтилмайди. Ражабов арзимас нарса билан, яъни бир оддий муҳбир ўзига тенг кўриб мурожаат қилгани ҳамиятига тегиб, уни жиннига чиқарган бўлса, кейинчалик росмана жинни бўлди ва Мардиев ётган жойга борди. Ёзувчи бу воқеа муносабати билан кўплаб туйғулари алданган инсонлар қисматини ёритиб беради.

Эътиқодли одамлар ўз қиёфасига эга бўлади. Ботир фирқа билан Ражабов ана шундай ўз қиёфасига эга одамлар. Улар коммунистик партияга жуда катта эътиқод қўйишган. Чунки истаимизми, йўқми, партия улар ҳаётида, шунингдек, одамлар турмушида ўзгаришлар ясаган. Тараққиётнинг ҳар жиҳатдан туб асоси саналган. Шундан эътиқодига садоқатини, инсонийлигини белгиловчи омил сифатида қўллаб-қувватлаш лозим. Бироқ коммунистик партиянинг юргизган асл сиёсатининг туб моҳиятини англаб етмасликлари уларнинг фожиасидир. Ёзувчи мазкур образлар орқали худди шу нарсани инкишоф қилиши билан бугунги авлоднинг эътиқодсизлигига қарама-қарши қўяди. Бундай бўлишнинг туб асослари бор. Ёшлар коммунистик партия сиёсати, у қабул қилган қарорлар ҳақиқий ҳаёт билан уйғунлиги йўқлигини, аъмоли ҳаёти мантиққа зидлигини, амалда қўллаш тескари натижа беришини англаб етишган. Шундан уларнинг мазкур партия эътиқодлари суст ва заифдир.

Адиб романнинг номига ҳам ўзининг фалсафий ғоясини сингдирган. Асарнинг бир ўрнида Ботир фирқа шундай дейди: «...Орномуссизга эл-юрт тақдирини топшириб бўладими? Юз-гурурсиз одамга эл-юрт ихтиёрини бериб бўладими?» (129-бет).

Мустақиллик арафасида ҳаёт меҳваридан чиқиб, барча нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Энг фожиали томони инсоний меҳроқибат, қадр-қиммат сусайди, инсон қадрсизланди. Социализм даврида инсоннинг ўзи эмас, меҳнати қадрланган бўлса, энди унинг даромадига қараб кимлиги белгиланди. Энг ачинарлиси, ҳалол меҳнат қилганлар, кечаги жамият тараққиётига муҳим ҳисса қўшганлар, ўз эътиқодига собит инсонлар ҳеч ким бўлмай қолди. Тириклигида шундай қадрсиз бўлган инсоннинг ўлигига бўладиган муносабатдан чўчиш тўйғуси ҳам бу дунёда ўлмасликка даъватдир. Бу унинг иккинчи маъносидир. Унинг яна учинчи маъноси ҳам бор. Истиқлолдан сўнг юртнинг жамоли ўзгарди, кўп йиллардан бери маънавий ва руҳий эзилган халқнинг қадди тикланди. Унинг келажаги порлоқ. Демак, шундай дунёга муяссар бўлганда ўлиб бўладими?

Роман жуда катта фалсафий умумлашма ва рамзийлик билан ниҳоя топади. Бир куни ҳокимиятдан қўнғироқ қилишди. Ҳокимият олдидан Буюк ипак йўли ўтишини, шундан унинг олдидаги Чинорларни олиб ташлаш учун оқсоқолларнинг оқ фотиҳаси зарурлигини айтишади. Ботир фирқа орденларини тақиб боради. Бу борада ёзувчи ёзади: «Ботир фирқанинг жони ачиди. Ботир фирқанинг тани куйди. Ботир фирқанинг тани-жони... шодланди.

— Ўртоқ Рашидов... дея энтикди. — Шароф Рашидович биз эккан чинорлар... Буюк ипак йўли бўлди. Буюк ипак йўли!... Биз яратган боғлар... Буюк ипак йўли бўлди. Буюк ипак йўли!» бу ўринда жуда катта ҳақиқат очиб бериляпти. Бу ҳам бўлса, ҳар қандай янгилик, ҳар қандай тараққиёт ўз-ўзидан пайдо бўлмай, у эскининг заминида юзага келади. Шундан ўтмишга ҳа деб тош отабериш, у қадар мантиқли эмас. Шунингдек, бизда янгилик кўпинча ҳаётда ўз қадрини йўқотмаган, яшашга ҳақли бўлган нарсаларни бузиш эвазига бўлади-ки, бу нарсани ҳам оқлаб бўлмайди. Чинорларнинг йиқитилиши шунга ишорадир. Шунингдек, ҳалоллик, тўғрилиқ, диёнатли йўл улуг йўлдир. Барча эзгу ишларга шу йўл олиб боради. Чунки бу йўлдан юрувчилар имонли шахслардир. Ботир фирқа шундай шахсдир. Лекин асарнинг сўнгги бобларида ўта интеллектуаллаши ўзини оқламаган. Қаҳрамон манитқига мос эмас.

Маълумки, Ботир фирқа ўзи чаласавод. Бор-йўги партия курсларини битирган. Шундай одамнинг «XVI аср бошларида Москвада буюк княз Василий III Псков оқсоқоли Филофейдан бир қатор мурожаатномалар олди» ҳақидаги маълумотлар, ундан кейинги фикрлари, Иван Грозний хусусидаги ҳақиқатлар, айниқса, унчамунча тиббиёт олими билмайдиган «суицид» ҳақидаги мулоҳазалар кишини ишонтирмайди. Бу ўринларда қаҳрамон ёзувчи гоёсини, фикрини ташувчи, ифодаловчи рупорга—жарчига айланиб қолган.

Шукур Холмирзаевнинг «Олабўжи» романи эзгулик ва фосиқлик дунёсининг инкишофи асосига қурилган. Эзгулик оламини Ултон, Ашим (Қорабой), Хуррам, Турсунтош (Турсуной), Абдуқаюм, Дунё, Қобиллар ташкил қилса, мунҳатлик дунёси Тўхлибой Қўчқаров, Баҳор, Бўтабой Сўпиев, Таракнов, Маҳфират Эгамқуловалар фаолиятида ўз ифодасини топади.

Роман полифония хусусиятига эга. Унда тоталитар жамият тузумидаги барча негатив ҳолат ва иллатлар инкишоф қилинган. Бу ҳолат асарнинг биринчи саҳифасидан бошлаб то ниҳоясигача давом қилади.

Роман асли архиолог, лекин табиатшунос журналист сифатида элга танилган, кейинги йилларда ўз қишлоғига келиб мактабда табиатдан дарс бераётган, овчилик билан машҳур, устунлар устига қурилган ғайри-табiiй ҳужрада якка яшаётган Ултоннинг райкомнинг биринчи секретари Тўқлибой Қўчқоров томонидан таклиф қилинишидан бошланади. Шу тариқа китобхон ромanning бош қаҳрамони билан танишади. Унинг қандай шахс эканлиги баъзи бир асарлардаги каби ёзувчининг берган таърифи билан англашилмайди, балки воқеалар оламида қадамма-қадам бўй кўрсатади. Яъни унинг фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳар бир воқеада бир инсоний фазилати ва ўзига хослиги очилади. Воқеалар замирида эса ижтимоий-сиёсий масалалар ётади. Ултон ҳар хил хаёлга бориб, махсус юборилган совхоз директори Бўтабой Сўпиевнинг «Газиги»да райкомга келганда, ўзининг собиқ ўқитувчиси, ҳозирда райком секретари Тўқлибой кучоқ очиб кутиб олади. Ҳазил мутойиба гаплардан сўнг мактаб ҳақида гап очди. Мактаб директори Зокир Ўруновнинг мактабнинг авария ҳолати хусусида ёзмаган жойи қолмаганига қарамай, бу борада бир одам унинг додига қулоқ осмасди. Бугун эса райкомнинг котиби мактаб билан қизиқиши уни ниҳоятда хурсанд қилди. Бунинг устига котибнинг: «Гап шу, сени чақиршидан ҳам мурод шуки, хўш,

сенга ишонаман, — деди. Шу мактабингни бизнинг номимиздан... райкомнинг вакили сифатида текшириб, бор кам-кўстини ёзиб келсанг... Хўш, қолган мана шу ўн-ўн беш кунда нималар қилиб улгуриш мумкин, ана шу томонлариниям ўйлаб ёзасан». Бизга маълумки, мактаб масаласи ҳар доим долзарб масала бўлиб келган, бугунги кунда ҳам шундай. Унга юқори лавозимли раҳбарнинг эътибор бериши у одамнинг яхши инсонлигидан далолат беради. Демак, Тўқлибой ҳам бизда шундай инсон сифатида таассурот қолдиради. Ултон котибнинг мазкур тутган ишидан мамнун бўлиб, эшикка йўналган эди, бурчакдаги кимсани кўриб, ҳайрон қолди. «У оппоқ, итёқа кўйлак ва йўл-йўл беқасам юбка кийган, бир қарич қолдириб кесилган Тим қора сочи елкасига тушган чарос кўзлари қандайдир чақноқ қиз... Оқсувдаги амбулаториянинг бош дўхтири эди». Ёзувчи романдаги иккинчи фаол қаҳрамон Баҳор билан шу тариқа таништиради. Зоҳирий жиҳатдан ҳар қандай эркакни ўзига жалб қила оладиган бу хилқатни Ултон биларди, унга нисбатан ички бир интилиш ҳам бор эди. Бунга сабаб ўтган йили Ултон ов қилиб юрганда юзидан сочма ўқ еганди. Кимнидир овга отган ўқи унинг юзига текканди. У шошилинч амбулаторияга келганда унга тез ёрдам кўрсатиб, юзидаги сочмаларни ситиб ташлаб, «Тез ёрдам» орқали район касалхонасига жўнатган эди. Ўшанда Ултонни унинг ўктамлиги, қандайдир кишини сеҳрлайдиган жозибаси лол қолдирган эди. Айниқса главрачини сўтак дейиши, уни тамом таажжубга солган эди. Ўшандан бери Ултонда унга нисбатан қизиқиш пайдо бўлган. Лекин Баҳор унинг учун жуда баланда ўсган гул, узиб олишга ўзининг бўйи етмаслигига иқрор бўлиб юрарди. Бугун эса ўзига яқин бўлган Бўтабой Сўпиевнинг шофёри Наби «Баҳор унга қизиқаётгани, уни ёқтириб қолганлигини» айтди. Буларнинг бари кўшилиб райком хонасидаги учрашув, бунинг устига Баҳорнинг унга нисбатан ўзини яқин олиши, орзуларининг амалга ошишига йўл очилгандек ҳис қилди, ўзини. Бу учрашув котибнинг: «... Мана Кенжабоева ҳам сен билан боради... Хўш, Баҳор, сиз мактабнинг гигиена-санитария талабларига қанчалик жавоб бериш—бермаслик масаласини аниқлайсиз. Вазифа шу. Кейин заключенияни битта қилиб опкеласиз. Тушунарлими», — деган гапи билан ўз ниҳоясини топади.

Адиб ҳеч бир воқеани шунчаки тасвирламайди, барчасини мақсад сари йўналтиради. Мазкур воқеа ҳам уч мақсадга хизмат қилади. Яъни фаол қаҳрамонларнинг кимлигини очиб беришга, мактаб

масаласида мутасадди шахсларнинг диққатини жалб қилишга ва Ултон билан Баҳорни яқинлаштиришга.

Тўқлибой Кўчқоровнинг хатти-ҳаракати дастлаб кишида хайрихоҳлик уйғотади: у ҳаракатчан, қувноқ, шеърятга мойил, ўзи ҳам ижод қилади. Ҳар гапида Машраб газалларидан мисол келтириб, ақлли фикрларни айтади. Муҳими одамлардан ўзини айри тутмайди, барчага бирдай муомала қилади. Сиртдан қараганда ибратли раҳбар.

Ултоннинг «Яхшимисиз, домла? — деганига Кўчқоров: «Ким сенга мени «ёмон» дейди? Зокир Ўриновми?... Биламан, — Тўқлибой Кўчқоров қиҳ-қиҳлаб кулиб, ёнидаги стулнинг қошига қоқди.

— Ўтир... Райком секретарини ким яхши дейиши мумкин? Ким? — У ўз саволидан роҳатланиб, бурилиб кетди. — Ҳеч ким! Ҳеч — ким... Ўқи айланадиган креслосига етгач, қоматини тек тутиб:

Олим илмига мағрур, жоҳиллар исёнга гарқ,

Кас не билсун рўзи маҳшар кимнинг тоши кам келур?»

— Хўш, қалай? — деди». Романда Т.Кўчқоровнинг кишига хуш келадиған томонларини кўрсатадиған томонлар анчагина. Шундан асарнинг сўнгги саҳифаларигача Т.Кўчқоров яхши инсон, у жамиятдаги рўй бераётган адолатсизликларни англайди, унга қарши боришга эркинсизлик йўл бермаганидан ноилож, деб унинг «фожиаси»дан киши ўкинади.

Баҳор ҳақида ҳам киши ижобий фикрда бўлади. У ҳам ўзининг фосиқлик дунёсини усталик билан ниқоблайди. У гўзал бўлиши билан бирга ўктам. Қайси даврада, у ерда кимлар бўлишига қарамай, ўша даврда кўпчилик журъат этолмайдиган ҳақиқатни гапиришдан чўчимайди. Мана шу томонлари Ултонни ўзига жалб қилади. Чунки унинг ўзи ҳам шунга мойил, жамиятда рўй бераётган ҳолатлардан кўнгли шикаста эди. Баҳор Ултон билан мактабга келганда, аҳволни кўриб, шундай хитоб қилади. «Воо домла-а-а, — деди. Қайси асрда яшаяпмиз?

— Бизми? Инқилобдан бурунги асрда яшаётирмиз десам, унда мадрасаларимиз бор эди, табассум қилиб жавоб берди Зокир Ўрунов. — Ҳар ҳолда. — Вой, уйига ўт тушсин бу системанинг!... Шу ерда ўқишса... Ерга қаранг, зах».

Адиб тоталитар жамият қиёфаси, унинг олиб борган сиёсати ва мафкураси таъсирида азалий қадриятларнинг топталишини, иймонли шахсларнинг қадрсизланишини воқеалар тасвирида ва ёрдамчи образлар фаолияти орқали кўрсатади.

Ултон Баҳорнинг таклифи билан кечаси унинг амбулаториясига борганининг эртасига тўй тараддуди бошланади. Ултон эртаси куни мактаб хусусидаги хулоса билан райком котиби Тўқлибой Қўчқоров олдига келганда, у ерда бир аҳволда Баҳор ўтирарди. Қўчқоров гапни дўқдан бошлайди, ҳатто қаергадир сим қоқадигандек телефон ускуналари турган столча ёнига келади. Шунда Баҳорнинг «Айб ўзимдаям бор...» дейиши билан бўшашиб», бу масаланинг ҳал бўлишининг йўли битта. Уям бўлса тўй — деди. Шу билан Ултон тақдири ҳал бўлади. Тўйга Қўчқоровнинг ўзи бош қўшади. Мазкур тўй фонида жамият иллатлари очила бошлади. Район идеология бўлимининг бошлиғи Маҳфират Эгамқулова мени «Падавит қилманглар», яъни «никоҳ ўқитманглар» — дейди. Район газетасининг ходими «Мунди яна реакция авж олганини, келган «Секретный письмо»да газетада чопонли, дўппили кишилар расми берилмаслиги, берилса миллий кийимнинг пропагандаси бўлиб қолиши хусусида гапиради».

Тўй кечасининг азонида Баҳор тоғда сайр қилишни истаётганини айтади. Ёзувчи мазкур воқеадан икки мақсадни кўзлаган, яъни кишини табиат гўзаллиги орқали қалбини иллатлардан холис қилиб, унга эзгулик уруғини қадаш ва гўзалликка нисбатан ёвузларча муносабатда бўлаётган юрт «эгалари»нинг қиёфасини кўрсатишни. Маълумки, гўзаллик бор жойда қабоҳат бўлмайди. Ёзувчи табиийки, тоғнинг ҳар бир майчасини, ҳар бир дарахтини, дара ва камарларини, парранда ва даррандаларни, зилол сувларини табиатшунос рассом каби тасвирлайдики, ундан завқланмасликни, маҳоратига қойил қолмасликнинг иложи йўқ.

Ултонлар тоғнинг энг сўлим масканига кўтарилишганида, у ерда бир тўда ҳарбийларни кўришади. Уларнинг қўлида қурол, ҳаммаси маст, ёзда ов қилиш манн этилганига қарамай ов қилишган, ўт ёқишган эди. Ултон уларга қарата нима қиляпсизлар деганига «Приехали отдыхать», — деб жавоб беришади. Ултон бу ердаги ҳолатни кўриб:

— Это называется «отдых?», это называется охота! Это называется убийства», — деганига офицер ёнидан тўппончасини чиқариб, осмонга ўқ узади. Бир Аскар Ултоннинг олдига келиб: «Марш отсюда, черна» — дейди. Бундан қони қайнаган Ултон буталарга тираб қўйилган милтиқларни бирини олганда, ўт ёқаётган икки Аскар келиб, милтиқнинг қўндоғи билан бошига солади. Ултон ўзига келганда, улар ҳарбий машиналарга ўтириб аллақачон жўнаб

қолишган эди. Ҳа, улар юртимизнинг тўла эгасига айланишган эди.

Тўйнинг иккинчи куни мактаб ўқувчилари ва ўқитувчилари икки кунга пичан ўримига жалб қилинади. Ултон виждонли бўлгани ва тили қисик бўлиб қолмаслиги учун у ҳам отланди. Ўша ерда ётиб қолишини айтди. Бу воқеа муносабати билан китобхон бугунги кун ёшларининг дунёқараши ва ички олами ила танишади. Уларни аввалги ёшлардан ҳукмрон миллатнинг маҳаллий халққа бўлган муносабатини тўғри англашлари, миллий қадрият моҳиятини тўғри тушунишлари, шундан ўзлигини билишга интилишлари билан устун эканлигини ҳис қилади. Бундай хулосага келишга ўқувчиларнинг хатти-ҳаракати ва ўй-фикрлари имкон беради.

Тиркашнинг кечаси машинада қайтиши ва эрталаб келишини билган Ултон хотинининг ёлғизлигини ўйлаб, у билан кетди. Лекин келганда: дивандан оёғини осилтириб бақрайганча қараб турган йўғон, семиз Тўқлибой Қўчқоровни, сўнг диван бошида қип-яланғоч қалтираб турган хотинини кўрди. Бу икки кунли келин Баҳор эди. Ҳа, Тўқлибой Қўчқоров ўзича ҳар қанча Машраб шеърлари орқасига олмасин, ҳақиқий қиёфасини яшира олмайди. Баҳор ҳам зоҳирий кўринишга ҳар қанча зеб бермасин, сўзи орқали ҳақиқатгүй бўлишга интилмасин, ўзининг ҳақиқий қиёфасини пинҳона тутолмайди. Чунки улар фосиқлик дунёсига ғарқ бўлишган. Чунки Ултонни райкомга таклиф қилиниши, Баҳорни уйига чорланиши, тўй, ҳамма-ҳаммаси Тўқлибой Қўчқоров билан Баҳорнинг олдиндан тузган режаси эди.

Юқоридаги манзарадан Ултон ўзини йўқотиб қўйди. Ёзувчи бу ҳақида шундай ёзади: «Ултон юрмоқчи-интилмоқчи бўлди-ю, бир сирли куч ҳаво тўлқини каби кўкрагидан итарди. Ва оромкурсига ўтириб кулди-ю, қафтлари билан юз-кўзини ёпди. Шунда боши гир-гир айланаётганини сизди. Сўнг кўнгли айниб, суянчиққа ястанди. Ва...» у ўзига келганда жиннихонада ётарди. Унинг «жинни»лигини асословчи маълумотномани эса Баҳор ёзган эди. Ёзганда ҳам жуда профессионал ёзилган. Жиннихонанинг врачлари Бердиқул диёнатини ютмаган, бу ерда ётган «жинни»ларни тўғри тушунадиган, уларнинг қисматидан ич-ичидан эзилиб юрган одам эди. Шундан Ултон фожиасини ҳам тўғри англади, унга жинни деб қарамади. Шундан Бердиқул Ултоннинг бу маскандан қочиш имконини яратиб беради. Ултон фосиқлик оламининг бош «дирижёри»ни йўқ қилишга ҳаракат қилди. Қирқма милтиқни

қўйнига яшириб, райком биносига келди. У ердан чиқиб келган Тўқлибой Қўчқоровга икки марта ўқ узди. Лекин унга ҳеч нарса қилмади. Чунки милтиқнинг стволи кесилгани учун сочма сочилиб кетган эди. Ултон мақсадига эриша олмади. Чунки социалистик тузумда фосиқлик дунёсининг қўли узун, кучли эди. Роман шундай яқун топади: «Ултон мадрасага (жиннихона биноси олдин мадраса бўлгани учун одамлар уни шундай аташади) жўнатилгандан кейин, Ашим бир-икки марта хабар олди. Бир гал қалин кийимлар обориб берганида, Берди дўхтир: «Энди келиб юрманг», деган экан. Лекин бу нарса кишиларни ҳайрон қолдиради: Етимчўққига одамсимон айиқ пайдо бўлган. Юришиям айни айиқники: энгашиб, бўкириб-ғўлдираб юрармиш. Ва ўқтин-ўқтин шаҳарга яқин келиб бир гор устида ўтирармиш... Ёш болалар шўҳлик қилса, оналар энди битта сўз билан қўрқитишади: «Олабўжи келяпти!».

Бу тугалланма икки маънога эга. Яъни, биринчиси, фосиқлик дунёси — жамият ҳалол, тўғрисиўз, табиий бир инсонни «Олабўжи»га айлантирди. Иккинчиси, жамиятнинг ўзи фосиқлик асосига қурилгани учун ҳақиқатдан «Олабўжи»дан қўрққандай қўрқади. Чунки ҳақиқат кучли, бари бир у енгади. Асар воқеалари замиридан келиб чиқадиган гоё шундан иборат. Бироқ романда жуда катта ижтимоий—социал масала кўтарилганлиги, уни ёзувчи, кўриб ўтганимиздек, маҳорат билан бадиий талқин қилиб берганига қарамай, унда эътирозли ўринлар ҳам бор.

Биринчиси, романда Баҳорнинг мунҳатлик сари қадам босиши асослаб берилмаган. Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, қиз бола ўз шаъни ва иффатини ҳар қандай шароитда ҳам ҳимоя қилади ва асрайди. Чорасиз ҳолдагина бунга йўл қўяди. Баҳорни бу йўлга киришга нима мажбур қилди? Романда бу саволга жавоб топилмаслиги, тажрибали ёзувчининг бунга эътибор бермаслиги кишини таажжублантиради. Ундан кейин, ўша шармандали воқеадан сўнг Ултон билан ўз уйида гаплашиши, таъб тортмасдан «кўрганингиз ҳақиқат», — дейиши ҳам қаҳрамон мантиқига мос эмас. Чунки шундай шароитда ва вазиятда тақдирини шармандалиқдан асраш учун бел боғлаган аёл ҳаётда бундай қилолмайди. Ёзувчининг изоҳи бўйича, Ултонни иккинчи марта жиннихонага олиб кетилгач, Баҳор кислота ичади, бақбақасини тешиб тушади. Мана шу маълумотнинг ўзи ҳам бизнинг фикримизни, яъни Ултонга рўпара келиши мантиқсизлигини ва унинг фосиқлик дунёсига қадам босиш сабабини кўрсатилиш талаби асосли эканлигини кўрсатади. Агар

шундай қилинганда, романнинг ижтимоий—социал ва фалсафий салмоғи анча ошган бўларди.

Иккинчидан, бош қаҳрамон Ултон кўп ўринда, табиий инсондан кўра, тўпори одамга айланиб қолган. Баҳорнинг кирдикори бутун қишлоқнинг катта-кичигига маълум экан-у, лекин Ултон билмайди. Биринчи учрашувда таслим бўлган, шундай ҳолат содир бўлишига имкон яратган аёл ҳақида ёзувчиликка даъвогар шахсни бу хусусида ўйлаб кўрмаслиги мушоҳада юритмаслиги соддаликми, тўпориликми?! Бизнингча тўпорилик. Шу маънода бизнинг Ултоннинг бу борадаги хатти-ҳаракатини асослаш тўғрисида айтган фикрларимизни ҳам бир оз рангини ўчиради. Шунингдек, замирида салмоқли фикр ташимаган воқеаларни деталлаштириб тасвирланиши романнинг ҳажмини ўринсиз катталашишига олиб келган.

«Динозавр» романи марказида инсон ва давр муаммоси ётади. Асар 1996 йил «Ёшлик» журнаlining 2—3—4-сонларида босилган. Тўғриси эътироф этганда, бозор иқтисодига ўтиш давридаги қийинчилик ва камчиликлар, муаммолар кўпчиликни гангитиб қўйди. Кимлардир унинг моҳиятини тўғри англаб, Ватан тақдири, юрт келажаги ҳақида куйиб-пишаётган бир вақтда, бошқалар фақат ўз манфаати, яъни «қорин дарди»га берилди. Шукур Холмирзаев бу масалада бефарқ бўлмади. У ўзининг ушбу романида мазкур масалага киши диққатини тортади.

Етмиш йиллик ваъда, орзу умидларнинг пучга чиқиши, жаҳонда энг адолатли, бахтли, боқий тузум деб жар солинган социалистик жамиятнинг истиқболсиз; энг илғор, бирдан-бир тўғри қараш саналган марксча-ленинча таълимотнинг яроқсиз бўлиб чиқиши кўпларни саросимага солиб қуйди. Бу ҳол ҳаётини, бор заковатини шу маънисиз таълимот йўлига тиккан, адашган, эндиликда ақлини таниб, мудроқ вужуди уйғонган одамлар учун фожа бўлди.

Маълумки, авваллари, чунончи, турғунлик йилларида ҳам тоталитар тузумнинг салбий жиҳатлари, яъни адолатсизлик ва шафқатсизликларини кўрсатувчи, фош этувчи асарлар яратилган. Бироқ бутун бошли ижтимоий тузумнинг, шу тузум учун ҳаётини тиккан шахс фаолиятини ичдан ёритган асарлар йўқ эди. «Динозавр» романи ана шундай асарларнинг дарстлабкисидир. Адиб буни қаҳрамонлари қисмати ва фаолияти замирида инкишоф қилади.

Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, виждони уйғоқ, қалби пок, диёнатли шахсларни фоний дунёда яшаши қийин кечади. Чунки улар ҳар бир адолатсизликка, одамларнинг инсонийликка зид хатти-

ҳаракатларига бефарқ қарай олмайди. Уларга нисбатан ўз эътирозини билдиради. Бундай шахсларнинг аксарияти ижодкор бўлади. Шундай ҳақиқий ижодкор халқнинг виждони саналади. Мазкур романнинг бош қаҳрамони ижодкор Маҳкам. Тоталитар тузумнинг абадийлигию, мустақилликнинг бир рўё эканлигига ишонган минглаб одамлар сингари Маҳкам ҳам бу ҳақида ўйлаб кўрмаган эди. Энди у шундай бир ҳолатдаки, ақли шуури идрок этади, фаҳмлайди, боши ва қўли ҳаракатда, аммо оёғи гўё бир ботқоққа ботиб қолган. У фикран ундан чиқиб олишга интилади. Ёзувчи мана шу тариқа Маҳкамнинг ботиний ўй-хаёллари, руҳий изтироблари орқали замон зиддиятларини ёритиб боради.

Маҳкам баъзан оғир тушкунликка тушиб кетар, гўё бу ҳолатдан чиқишни билмагани ҳолда, унинг чек-чегарисини ҳам билмайди. Шундай оғир вазиятда ўзини «кучсизлар» қаторига қўшади. Бу борада ёзувчи ёзади... Мустақиллик даври бошланди-ю, дунёқараш ҳам, фикрлар ҳам ўзгарди..... Маҳкам у ҳаёт тарзига мослаша олмай ва бунинг туб сабабларини билмай, тушунишга ақли етмай изтироб чекарди.

Шу боис ўзини «кучсиз одамлар» тоифасига-да қўшар, бу ҳол унга тасалли берар эди.

Ҳаётда ҳар қандай вазиятга тез мослашиб кетадиган одамлар бисёр. Улар бу йўлда виждон, инсоний гурур, ор-номус каби инсоний фазилатларни бир чеккага йиғиштириб қўйишади. Мустақиллик нима эканлигини билмасдан туриб, мустақиллик хусусида бонг урадилар, гўё эртактаги фаройиб қудратга эга кишилар каби бир юмалаб, бошқа одамга айланиб қолишади. Маҳкам бу каби одамлардан нафратланади, улар ҳақида ўйласа асабийлашганини ўзи ҳам сезмай қолади. «Ислом нури» газетасида ишлайдиган Абзал ака шу каби шахс. Маҳкам худди мана шу одамлар каби ҳамма нарсага кўр-кўрона мослашишни истамайди. У ўзидаги бор қобилият, ақл заковати ила ҳам қалбан, ҳам руҳан мослашишни истади. Энг асосийси виждони тинч бўлсин. Бу ички нидони хотини Шаҳлога тушунтиришга ҳаракат қилади.

«...Мен фақат яшаш учун ишлайдиган бўлсам, ундай хизматни топардим, Шаҳло! Табассум қилмасдан эшитинг.... Мен мана бу жойим ором топишини истаيمان».

Ҳаётга мослашиш ҳам ҳар хил бўлади, бир хиллар кўр-кўрона ёндашади. Иккинчи бир шахслар ақл-заковат,

уддабуронлик билан замон қийинчиликларини енгишга интилади, ундан устун келади. Булар гайратли, шижоатли шахслардир. Жамолиддин шундай инсонлар сирасига киради. У эртанги кунга умид кўзи билан қарайди. Бу ҳақида у шундай дейди: «...Шундай кунлар келади. Менинг уч-тўрт операциям бор. Ишда. Кейин келишиб битта иш қиламиз...Бизнинг буюк боболаримиз бор. Миллий бизнесменлар етишвотти. Ўзбекистонни 4—5 йилдан кейин кўрасиз. Ўрта Шарқда машғал бўлиб кетади. О, биздаги бойлик, халқимизнинг меҳнаткашлиги...» Ёзувчи Жамолиддинни ёш бизнесмен деб атайди. Аслида у ижодкор — бизнесмен. Чунки у шоир, шеърлар тўплами ҳам чиққан. Жамолиддин ёзувчи идеалидаги образлардан бири. Унинг қандай инсонлиги келажакка умиди, орзуси Маҳкамга айтган гапларида ўз ифодасини топади: «...Ҳали бизнесменларнинг ҳам кўзи тўяди. Ҳа-ҳа, ҳозирча кўпининг кўзи оч.... Ҳали тўяди, тўйинади улар.... Кейин биласизми.... Кейин ўқишгайм, хўш маънавиятга ҳам қизиқа бошлайдилар. Чунки бизнесмен — маданиятли одамлар. Ахир улар жамиятнинг булбуллари, гуллари ҳисобланадиган ёзувчилар, ижодкорлар билан алоқа қилмаса, бирга турмаса.... Қанақа бойлар ўтмаган! Мактаблар очишган, ўзлари дарсликлар ёзишган. Масалан Мунаввар қори, Убайдулла хўжа ... Э-ҳе!» Бу фикрда бугунги кун манзараси яққол ўз ифодасини топиш билан бирга, маънавиятга даъват ҳам борки, бу ўз навбатида, ёзувчининг мақсадини ҳам ифодалайди. Жамолиддиннинг фикри тиниқ, маънавияти юксак бўлгани учун киши кайфиятини ҳам тез илғайди. У Маҳкамнинг кайфияти моҳиятини англаб етади. У ўзининг некбин фикр ва мулоҳазалари билан Маҳкамни ҳам ижод қилиш кайфиятига қайтиради, руҳини тетиклаштиради.

Маълумки, ҳаётда одамлар руҳиятида, онгида кечаётган жараёнлар оқими унинг қисмати моҳиятини ҳам белгилайди. Ш.Холмирзаев қаҳрамонлари фаолиятини тасвирлаганда бу нарсага эътибор беради. Шундан уларнинг хатти-ҳаракатида муҳим ижтимоий жараёнлар, яъни мустабид тузум мафкурасининг маҳсули бўлган сиёсат инқирози фавқулодда бир маҳорат билан ўз ифодасини топади. Ёзувчи давр зиддиятини янги авлод руҳиятига ўтказган таъсирини кўрсатиш борасида инсон камолатида муҳитнинг роли катталигига киши диққатини тортади. Бу ҳол Маҳкамнинг ўғли Собит образи орқали

инкишоф қилинади. Оилада Собит кўпроқ онаси таъсирида бўлса-да, отасининг имонли, виждонли эканлигини ёш бўлишига қарамай қалбан ҳис қилади ва отасига эргашади. Оиладаги келишмовчилик, соатлаб чўзиладиган даханаки жанг, онасининг ҳақоратомуз сўзлари, отасининг изтиробга тушишларининг сабаби унга ойдинлаша бошлайди. У шундай хулосага келади, яъни бунинг илдизи рўзгордаги етишмовчиликда. Чунки илгари ҳамма нарса етиб турганда, уйда ҳам осойишталик ҳукм суради. Ота-онаси ҳам бунчалик асабий эмас эди. Отасининг гапларидан, унинг Абзал ака, Тоиров, Жамолиддин, Қуюнлар билан қилган суҳбатларидан ҳақиқатни англай бошлайди. Яъни отасининг руҳий изтироблари фақат оила ташвиши, моддий қийинчиликларда эмас, балки онасини, шунингдек, атрофдаги одамларнинг маънавий қашшоқлашиб кетаётганида эканини. Собит образининг ибратли томони ҳам ана шунда.

Романда ибратли образлардан яна бири Бўривойдир. У Маҳкамнинг болаликдаги дўсти. Адиб Бўривой образи орқали ҳақиқий ишбилармон шахс қиёфасини яратди. Бу образ ёзувчи ғояси ифодасида муҳим рол ўйнайди. Бўривой давр мураккабликларига қарамасдан ўз ақли, тadbиркорлиги тўфайли кўзлаган мақсадларига эришади. Асарда унинг қандай шахс эканлиги укаси тилидан ифодаланади. У Маҳкам билан бўлган суҳбатда шундай дейди: «...Шаҳар ҳолодилнигида чиқадиган терилар эгали бўлиб кетди, тўғри. Аммо тоғда ... Акажон, ўзингиз шифоли сув чиқадиган азиз жойларда кўп бўлгансиз. Хуллас, айрим кунлари битта Обишифода элликлаб қўй эчки сўйилади. Уларнинг териси зах камарларда уюлиб, ҳирмон бўлиб сасиб ётарди....»

Энди йўқ! Акам ўша булоқнинг бошида санаторий қурадиган атрофни ўраб олдилар. Фирмани ўша ерда ташкил этдилар». Бўривой фақат савдо ёки қўшма корхоналар очиш билан шуғулланмай, халқимиз маданияти ва маънавиятига ҳам қизиқади, жон куйдиради. Бу ҳақда Қуюн шундай дейди: «...Яна айтадики, шаҳримизда қадимдан ҳозиргача ўтган шоирларнинг бир китобини чиқараман дейди...

Маҳкам хўрсиниб юборди: «Ҳайрият... Йўқ бундай йигитнинг борига шукур қилиш керак». Албатта бундай шахслар жамиятнинг бугуни ва эртасидир. Бўривой фақат ёзувчининг эмас, барчанинг идеалидаги шахсдир.

Маънавий баркамол инсонгина турмушнинг икир-чикирларидан устун келиши, турмуш қийинчиликларини енгиши мумкин. Агар унинг акси бўлса, замон уммони оқимига кўмилиб, ўзини ва яқинларини ҳам барбод қилиши муқаррардир. Романда бу ҳаётий ҳақиқат Шаҳло, Абзал ака, Тоировлар образи орқали киши онгига сингдирилади.

Шаҳлони жамият маънавий иқлимида қандай ўзгаришлар рўй бераётгани эмас, балки бозорда қандай ўзгаришлар бўлаётгани, нарх-навонинг қай даражада эканлиги кўпроқ қизиқтиради. Шаҳлони бунчалик тез ўзгаргани Маҳкамни ҳайрон қолдиради. У Шаҳлодан аввалги фазилатларни қидирар, ундан ниҳоятда оз қолганидан афсусланади. Лекин бир ҳақиқатни англаб етади. Бу ҳам бўлса, Шаҳлодаги аввалги инсоний фазилатнинг илдизи ботиний эмас, зоҳирий эканлигини.

Абзал ака асли шоир. Кўпроқ болаларга атаб шеърлар ёзган. Аммо бугунга келиб бутун ўтмишини қоралаб, тақвадор инсонга айланади. Мустақилликка эришиш туфайли етмиш йиллик тузумнинг емирилиши Абзал акани гангитиб қўйди. Чунки унинг маънавияти, эътиқоди ва дунё қараши заиф эди. Шундан Абзал ака шамол қай томонга эсса, у ўша ёққа оғади, ўзгалар фикри билан иш юритади. У на дунёвий илмни, на диний илмни чуқур ўзлаштирагани учун аросатда қолган. Ёзувчи бу ҳақида шундай дейди: «...бу одамдаги ўзгаришлар: уст-бош-ю, ҳажга бориб келганидан ташқари шариат йўлига тушиб, шеъриятни инкор қилаётгани, унинг мазкур ҳаётга ўзига хос тарзда «мослашиш» экани унинг хаёлидан ўрин олди». Албатта бундай «мослашиш» маънавий қашшоқликнинг типик кўринишидир.

У кимни кўрса ҳажга боргани-ю, бир неча ҳадис ва шариатдан сўз очар, бу дунёнинг ўткинчилигини, Ясавий каби шайхлар тариқатидан сўзлар эди. Аммо Маҳкам билан бўлган суҳбатидан аён бўладики, Абзал ака тасаввуф, комил инсонлар ҳақида жуда саёз илмга эга. Унинг ақли ноқислиги, шунчаликки, у «Оллоҳ энг аввало инсоннинг юрагида бўлиши, инсон унга борлиги билан ишониши, кўнгилда ишонч бўлмаса, тоат-ибодатларнинг бари бир пул эканлиги»ни англаб етмайди. Бундай шахсларнинг мавжудлиги миллатнинг фожеасидир. Бундай бандалар хусусида Абдулла Қодирий жуда топиб

гапирган: «Ўзида ҳақиқатни ихтиёр қила билмаган ожиз, ихтиёрсиз кимсалар—қиёфасиз бандалардир».

Даврга қараб ўз қиёфасини намоён қиладиган образдан яна бири Тоировдир. У тоталитар тузумга, унинг партиясига анчамунча хизмат қилган шахс. Компартия гуллаб-яшнаган йилларда раҳбарлик курсларида ўтирган бу шахс, партия инқирозига учрагач, ҳеч иккиланмай, уялмай янги ҳаётга мослашиб олади. Бир пайт ўз йўли қолиб, ўзга қадамини санаб юрган халқнинг асл фарзандлари ноҳақ ўлдирилганда лоқайд томошабин бўлган бу шахс ўз қадрдон дўсти, яъни Маҳкамнинг отасини ҳам сотган. Бу ҳақида ёзувчи ёзади: «.....Четдан кузатган одам шундай ўйлаши мумкин эди. «Бу қария комил мусулмон экан. Шундай оврўпача либосда бўла туриб, тилидан калимаи шаҳодат тушмас, улуғлиги шунда».

Тошмат акани яқиндан билганлар эса.... Бу одам экскурсияга чиқиб Юқорикўрғон қабристонини ёнидан ўтаётган ўқувчиларни қабристонга буриб, у ердаги бир сағана устида хилпираб турган туғни юлиб отгани, буни у ердаги кўрган ўткинчилар ёқа ушлаб, домлага бир нарса бўлиши, камида «қўли шол бўлишини башорат қилгани-ю, бироқ домлага ҳеч нарса бўлмаганини, фақат обрўсининг пасайганини ҳам билишар эди. У НКВДнинг хуфияси ҳам бўлган. Мустақилликдан кейин эса замонага қанчалик мослашган бўлса, фикрлари ҳам шунчалик тез ўзгарди. Бор айбларини, мафкурага, тузумга ағдариб, ўзини зиёлилар қаторига қўшади, ҳатто Маҳкамдан ўзи ҳақида бирор фильм ишлашни илтимос қилади. Олтмишга кирганда невараси тенгги жувонга уйланиб оиласини пароканда қилади. Савол туғилиши мумкин. Бу одам ким, қандай банда деб? Жавоб битта. У шўродан қолган одамдир. Чунки шўро замони шундай иймонсизларни яратди ва ўшандай шахслар туфайли парокандаликка учради. Тошмат Тоиров образи замирида ана шундай фалсафий ҳақиқат ётади.

Қайсики жамият халқнинг маънавияти юксак, ўша жамиятнинг пойдевори ҳам мустаҳкам бўлади. Бундай фазилатга эга давлатни ҳеч қандай ташқи ва ички кучлар енга олмайди, маънавият инсонийликнинг ойдин йўли, жаҳолатга қарши тикланган Искандар деворидир. Роман қаҳрамонлари фаолиятида ана шундай гоё ётади. Романнинг аҳамияти сюжет замирида ётган ана шу фалсафий ҳақиқатдадир.

Текшириш учун саволлар

1. Туркий қавмдагиларнинг дўст-биродар бўлишларининг сабаби нимада?
2. Шафқатсизлик асоси нимага бориб тақалади?
3. Фожийлик моҳияти қайси романда қандай ёритилган?
4. Жамиятдаги адолатсизлик қандай талқин қилинган?
5. Ботир фирқа қандай шахс?
6. Туйгулари паймол қилинганлар қандай қисматга дучор бўладилар?
7. Эътиқод масаласи қандай бадиий талқин қилинган?
8. Инсон ва давр муаммоси қандай ёритилган?

Таянч тусунчалар

1. Руҳ — такомиллаштирувчи соф бир қудратдир. У парчаланмайди, аъзоларга бўлакланмайди, уни қисм қилиб ажратиш мумкин эмас. (Шайх Азизиддин Насафий. «Зубатул-хаққойиқ», «Тафаккур» журнали, 1997 йил 5-сон)
2. Руҳият — бировни саодатга етказиш учун ўзини фидо қилмоқлик.
3. Комиллик — бировни саодатда кўриб, ўзини саодатли этмоқлик.
4. Хатти-ҳаракат — назария билан амалиётнинг мужассами (Аристотел).

ИККИНЧИ БОБ

ТАРИХ ВА ТАРИХИЙ ШАХСЛАРНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Режа:

1. Тарих ва тарихий шахсларга нисбатан янгича қараш.
2. «Амир Темур» романида миллий қадриятлар ўз ифодасини топиши.
3. Гавҳаршодбегим тимсолида зукколик моҳияти.
4. Абдулатиф, Ҳалил Султон, Алоуддавуллар тийнати ва табиати.
5. Оналик ва фарзандлик меҳрининг бадиий ифодаси.
6. Нафрат ва истироблар талқини.
7. Амир Темурнинг инсонийлиги.
8. Жаҳонгир Мирзо муҳаббати ва фожеаси.
9. Умаршайх табиати ва шижоаткорлиги.
10. Ҳукмдор қисматининг бадиий ифодаси.

Адабиёт:

1. У.Норматов. Умидбахш тамойиллар. — Т.: 2000
2. У.Норматов. Тафаккур ёғдуси. —Т.: 2005
3. У.Норматов, У.Ҳамдамов. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи «Жаҳон адабиёти». 2000 йил, 10-сон
4. З.Пардаева. Ўзбек романлари поэтикаси. —Т.: 2003 йил.
5. А.Расулов. Тарих, фалсафа роман. «Жаҳон адабиёти» —Т.: 2003 йил 3-сон.
6. Б.Аҳмедов. Амир Темур —Т.: 1995 йил.
7. Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Биринчи китоб. — Т.: 2002
8. Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Иккинчи китоб —Т.: 2002
9. П.Қодиров. Она лочин нидоси. —Т.: 2001.
10. М.Қorieв. Ҳазнавийлар. «Шарқ» нашриёти, —Т.: 2006

Мустақиллик шарофати билан тарих ва тарихий шахсларга муносабат ўзгарди, яъни тарихий жиҳатдан тўғри ёритила бошлади. Шулардан бири Амир Темур сиймосидир. Лекин эски

манбалардан озиқланган авлод Темур даҳосини ҳали тўла англаб етгани йўқ. Чунки қуруқ рақамлар, сўзлар, фикрлар шахс ҳақида тўла тасаввур бермайди. Санъат, бадиий асар орқалигина кишининг қандай инсонлигини англаш мумкин. Сабаби ундагина кишининг ички олами, ҳаётга қараши, олам ва одам хусусидаги ўй-фикри ўз ифодасини топади, бутун сиймоси кўз ўнгида гавдаланади. Бироқ асарда ҳақиқат, тарих бузилиб кўрсатилмасагина кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Мустақилликдан сўнг шундай қилиняпти. Шундай асарлардан бири Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темур» романи — хроникасидир. Хўш, роман-хроника ёшлар онгига қандай қадриятларни сингдиради?

Биринчидан, Соҳибқирон хусусидаги турли қарашларга барҳам беради. Маълумки, Амир Темур хусусида бир-бирига зид фикрлар бадиий асарлардагина бўлмай, ўз замондошлари томонидан ёзилган тарихий манбаларда ҳам кўзга ташланар эди. Хусусан, Инб Араб-шоҳ ўзининг «Темур тарихидан тақдир ажойиботлари» китобида Амир Темур Чингизхон қонунлари ва йўл-йўриқларини Муҳаммад пайғамбар шариатидан устун кўрганлигини ёзиб, ғайриддин-мўғулга чиқариб қўяди. Шунингдек, унинг соҳибқирон Боязид 1— Йилдиримни асир олгач, унга бўлган муносабатлари хусусида ёзганларини ўқиган китобхон Амир Темур шахсияти ҳақида аниқ бир хулосага кела олмай, иккиланиши табиийдир.

Иккинчидан, Амир Темур юришларининг асл моҳиятини инкишоф қилиш билан бу ҳаракатнинг асл сабаби кўп манбаларда ёзилганидек, бутун дунёга, ҳеч бўлмаса унинг ярмига ҳукмрон бўлиш эмас, балки жумлаи жаҳонни ҳар тоифадаги адолатсиз подшоҳ ва мурсидлардан (фасодчи, бузғунчи) ҳимоя қилиш, “бозоргон ва зиёратчиларни йўлтўсар босқинчиларнинг таъди ва зулмидан қутқариш” феодал тарқоқлигига барҳам бериб, марказлашган давлат барпо этиш орқали ўзаро низоларни йўқ қилинганлигини англатади.

Учинчидан, куч адолатда эканлигига ишонтиради. Яъни Амир Темур “Темур тузуклари” ва “Менким, фотих Темур ” китобида ёзилган “Рости расти — ҳақгўй бўлсанг, нажот топасан” деган сўзи шунчаки насихат бўлмасдан, балки Соҳибқироннинг саъй-ҳаракати, бутун инсоний фаолиятининг заминидан келиб чиққан хулоса эканлигини воқеалар тизимида очиб бериб, бу ҳаётий ҳақиқатга барчани амал қилишга даъват этади.

Тўртинчидан, Амир Темур ва унинг даврининг ҳақиқий аҳволи, маданияти, одамлари ахлоқи, урф-одати, сиймолари хусусида аниқ тасаввур уйғотади.

Бешинчидан, Темур барпо етган Мовароуннаҳр давлатининг қудратини тан олиб, Испания, Италия, Франция ва Англия каби йирик гарб мамлакатлари маданий ҳамда иқтисодий алоқалар ўрнатиш учун ҳаракат қилганликлари, шу ниятда ўз элчиларини юборганликлари аниқ ҳужжат асосида инкишоф қилинади.

Албатта роман орқали мазкур тарихий факт билан танишган, тўғрироғи ҳақиқатни билган ёшлар ўтмишда ўзлари ким, давлати қандай бўлганлигини англаб, кўкси тоғдек кўтарилади ва Ўзбекистоннинг мустақиллиги қонуний ҳамда келажаги порлоқ эканлигига ишонч билдиради. Романнинг миллий аҳамияти ҳам шундадир. Шунингдек, роман манбашунослик нуқтаи назаридан ҳам диққатга моликдир. Чунки унда мингга яқин тарихий жойлар тилга олинган, улар ҳақида аниқ маълумотлар берилган, етти юздан ортиқ тарихий шахслар—шоҳлар, шаҳзодалар, хонлар, ҳокимлар, саркарда, олим ва диний арбоблар, маликалар хусусида сўз кетган, тарихий воқеалар йили бу ёқда турсин, ойи, кунигача берилган. Берилганда ҳам бутунги ҳисобга тўғрилаб, яъни ҳижрийдан милодий йилга ўгирилиб қайд қилинган.

Романда фаолият кўрсатган, воқеалар тизимини ҳаракатга келтирган образларнинг барчаси тарихий шахслардир. Уларнинг бажарган иши, ўй-фикри, кимлиги, қандай зийнатга эгаллиги бир шахс фаолияти билан белгиланди, яъни Амир Темур саъи-ҳаракати орқали бир шахс кўпчилиқни ҳаракатга келтириб, уларнинг шахс сифатини, ҳаётдаги ўрнини, халқи, ватани тақдирида тутган ролини кўрсатса, қисмати, фожиаларидан кишининг ўз келажагига тегишли бир хулосага яшашга ундаса, ўз навбатида буларнинг барчаси Соҳибқиронни бутун борлиғи билан киши кўз олдида гавдалантиришга хизмат қилади. Лекин бу воқеалар муаллиф томонидан мақсадга хизмат қилдириш учун ўйлаб чиқилмаган. Тарихда қандай рўй берган бўлса, шундай тарихчи— адиб сифатида жиндай ҳаёлот орқали жонлантириб тасвирланган. Шунга қарамай, қайд қилганимиздек, киши ўз фаолиятини қай йўсинда йўналтирса ватанни, халқи олдидаги инсоний бурчини бажаради, қолаверса инсон деган номга муносиб бўлади деган хулоса чиқаришга хизмат қилган. Демак, Амир Темурнинг бутун саъи-ҳаракати шу мақсадга йўналтирилган. Бу ҳол унинг бутун фаолияти билан боғлиқ воқеалар

тасвирида кўринади. Тўғрироғи, Б, Аҳмедов буни изчилик билан қадамма-қадам баён этади. Оқибатда Соҳибқироннинг бутун ижтимоий ҳаёти, бор-борлиғи киши кўз олдида гавдаланади.

Воқеаларни ўқир экансиз, Амир Темурнинг ҳаёти доимо таҳликада бўлганининг гувоҳи бўласиз. Шунга қарамай, у ўз мақсади йўлидан қайтмайди. Бунинг туб асоси ўта ватанпарвар ва миллатпарварлигидадир. Бу йўлда виждони азобга қолса-да, ўз ниятини амалга оширишга чора излайди. Мовароуннаҳрга босиб келаётганда амакиси Хожи барлос Темурни кенгашга чақиради. Темур кенгашда шундай фикр билдиради: “Мовароуннаҳрга ичкариламай, шаҳар-у қишлоқларимиз босқинлар талонига қолмай туриб, мўғил бирлан сулх тузсак тўғри бўлади деган ўйдаман. Акс ҳолда, худо кўрсатмасун...” Бу чуқур ўйланган фикрни ҳазрат Шамсиддин Кулол ҳам қўллаб-қувватлайди. Бироқ Ватан, халқ тақдирдан кўра, ўз жонининг омонлигини ўйлайдигин Хожи барлос бу фикрга эътироз билдирди:

“...бирдан-бир тўғри йўл молу жонни тақир у гонатдан омон сақлаб қолишни ўйлаш керак. Ахир аёллимиз, мулозим ва хизматкорларимиз бирлан қўлга олгудек молимизни олиб, вақтинча Хуросон тарафларга кетгонимиз маъқул. Кейин кўрурмиз”, —деди. Қалбида ватанпарварлик туйғуси жўш урган Темур ҳеч иккиланмай куйидагини жавоб беради:

“— Йўқ, тақсир, мен бундай қилолмайман. Бир умр Мовароуннаҳр халқининг нонини еб, тузини ичиб, оғир пайтларда уни ёғийнинг талонига ташлаб кетиш инсофдан бўлмас. Бошсиз мулк—жонсиз танага ўхшайдур. Сиз ҳам қолинг тақсир. Эл-юртга бош бўлинг. Эл-юрт дардига дармон бўл! —деган нақл бор, олий хазратлари” (22-бет)¹. Бу гапга Хожи барлос эътироз билдиргач, Темур ўз гапини қатъий ва кескин айтади.

«Сиз не қилсангиз ихтиёрингиз. Не бўлса бўлсин, мен бари бир улус бирлан, Эл билан қолурман». Темур мазкур сўзида бир умр садоқат билан қолди. Ўзининг бу инсоний хусусиятларини ўз фарзандлари — Жаҳонгирмирзо, Умаршайх, Мироншоҳ, Шоҳруҳмирзо ва набиралари онгига ва қалбига сингдирди. Унинг бу хусусияти айниқса Шоҳруҳмирзо, Улуғбек, Бобур, Ҳумоюн Акбарларда қолганлигига тарих гувоҳдир.

¹ Бўрибой Аҳмедов. Амур Темур. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Т., 1995, 20—21-бетлар (бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади).

Соҳибқирон тийнатидаги бу фазилат мустақилликнинг моҳиятини англашда бир дастур амалдур.

Алишер Навоий ҳазратлари

Ойнаси бор кишининг бари Искандар эмас,
Чеҳраси кулган гўзалнинг барчаси дилбар эмас,

— деганларидек, ҳар бир хон, амир, шоҳнинг тутган иши ҳам ибрат бўла олмайди, қачонки унинг ўй-фикри, руҳияти, айтган гапи бажарган ишига мос келмаса. Афсуски, бундай хусусиятни худо барчага иноят этмаган. Ҳазрат Соҳибқирон эса бундай хусусиятга муяссар бўлган алломадир. Бўрибой Аҳмедов ана шу фазилатини очиб беришга интилган ва унга муяссар бўлган.

Амир Темур ҳеч қачон тушқунликка берилмайди, чора қидиради, Оллоҳнинг қудратига ишонади, азиз-авлиёлардан мадад кутади. 1362 йилда Темур Илёсхўжа даргоҳида қолиш, «ўз ихтиёри билан бошни сиртмоққа тутиб бериш» эканлигини сезгач, эски қадрдони Амир Ҳусайн олдига боришга қарор қилади, у билан топишгач, уларнинг оз сонли қўшини Хивак ҳокими Таваккалнинг минг отлиқ, шунча пиёда аскарларидан енгилади. Албатта уч юздан сал ошиқ қўшиннинг бас келолмаслиги табиий ҳол эди. Шундан сўнг саргардонлик бошланди. Хориган оз сонли кишиларни Моҳон ҳокими Алибек Жонқурбоний асир олиб, ертўлага қамайди. «Алибек Жонқурбоний бекарни хотинлари билан қўшиб қул қилиб сотиб пул ишлаб олмоқчи эди». У бандиликда олтмиш икки кун ёруғлик кўрмай ўтиради. Бир куни тушига пири Зайниддин Таябодий кириб, «Ма, Темурбек, миниб ол!» деб кумуш эгар-жабдуқ урилган саман отнинг тизгинини унинг қўлига тутқазди. Тушини Ўлжой Туркен оғага айтиб, уни суюнтириб турган «Темурбекнинг нигоҳи эшик ёнидаги деворга тирмашиб тепага чиқиб бораётган чумолига тушди. У маррага етишга уринарди, гарчи бир оёғи синган бўлса-да. Ўша чумолининг эшик тепасидаги кичик бир тешикдан чиқиб кетиши, унга нажот йўлини топиб бергандай, «Интилганга толе ёр» дейилгани бежиз эмаслигига қатъий ишонди. Умидсизликка тушмади, оқибатда Муборакшоҳ Санжарий кибриё эшон кўмагида озод бўлди. Туши ўнгидан келди».

Романнинг мазкур ўринларини ўқир эканмиз, Темурнинг салтанатга эришиши осон бўлмаганлиги, ўз эътиқоди йўлида собит қадам билан интилиши оқибатида муяссар бўлганлигини қалбан

чуқур ҳис қиламиз. Маълумки, худди шу нарсанинг ўзи ҳам кишига ибратли даъватдир.

Темур ўз ҳаётида кўп хиёнатга дуч келади, лекин қатъий ўч олишга интилмайдди, кечиради. Оғир пайтда кўмакка келади, қўллаб-қувватлайди. Бунга Амир Ҳусайн билан Тўхтамишхон қилмиши мисол бўла олади. Ўзи эса оғир пайтда ёрдам бергани бир умр унутмайди, ўз қилмиши учун узр сўраганларнинг узрини қабул қилади.

Амир Ҳусайн, Тўхтамишхон ўз жазосини олди. Бу борада романда шундай ёзилади: «ҳар бир нарсанинг меъёри ва ҳадди бор. Қаттиққўллик аслида ёмон сиёсат эмас, лекин у ҳам ўз ҳаддида бўлиши керак. Фақат кучга таяниб мамлакатни бошқариб бўлмайди. Ўтмишда не-не подшоҳлар фақат меъёр ва ҳадни билмасликлари сабабли тожу тахтдан ажралиб қолишган» (163-бет).

Романда Қуръону ҳадислар ва улуг алломаларнинг асарларига монанд бундай ибратомуз фикрлар бир талай. Шуниси қимматлики, бу каби фикрлар шунчаки доналик тариқасида айтилмайди, амалиётда тарихий шахслар қисматида ва Амир Темур фаолияти орқали исботланади. Шу тариқа мазкур фикрларнинг ҳаққойнилиги киши шуурига сингдирилади.

Алишер Навоийнинг

Юз жафо қилса менга, бир қатла фарёд айламон,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам,

мисрасини ўқиган кишининг кўз олдига дарров Темурнинг сиймоси келади.

Чунки роман воқеалари замирида унинг шундай шахс бўлганлиги буй кўрсатади. У шахсан ўзига қилинган ёмонликни кечиради, лекин элга жафо қилганларнинг узрини қабул қилмайди ва буни ўз аёнларига уқтириб боради.

Ўзини 62 кун зах ертўлага қамаб қўйган Махон ҳукмдорларидан бўлган Алибек Жониқурбоний узр сўраб, хато қилганини бўйнига олиб, ўзини оёғи остига ташлаганда, Амир Темур ўрнидан туриб, қўлтиғидан “ҳаммамиз ҳам бандамиз, бек. Банда бўлганда ҳам хом сут эмган бандамиз. Худо шоҳид, сизга нисбатан кўнглимизда ҳеч қанақа гина-қудрат йўқ. Келганингиздан эрса хурсандимиз”, — дейди.

У ҳамиша куйидаги гапга риоя қилишни ўз ҳокимларидан талаб қилади: “Ғаним тарафдан бўлган навқар бизга қилич кўтарган бўлса,

ўз юртининг тузини халоллаган бўлади. Агар шундай кишилардан биронтаси жанг маҳали қўлга тушса ёки ганим тарафидан умиди узилиб, бизга келиб хизмат қилишни ихтиёр қилган бўлса, уни азиз тутинлар, мартабасини ошириб, вафодор одам деб билинлар” (311-бет). Табиийки, ўзи бунга қатъий амал қилган, роман воқеаларида бу нарса ишонарли акс этган.

Тарихий манбалардан маълумки, Амир Темур босиб олган ерларда талон-торож бўлганлиги фактик ҳол. Хўш буни қандай тушунмоқ керак. Шуниси қувонарлики, романда бунга тўғри ва ишонарли жавоб берилган. Бундай ишни мақсади ўлжа олиш, шунинг учун навкарликка кирган шахслар содир қилганлар. Ундайларни Соҳибқирон ҳар қанча жазоламасин, лекин тийа олмаган. Халққа жабр етказилганлигидан у виждонан қийналган. Бу нарса қалбида бир армон бўлиб қолган. Романда бу хусусида шундай ёзилади: “Э, аттанг беҳуда қон тўкилатурғон бўлди. Энг даҳшатлиси халқ талонга қолди”, — деди ҳазрат Соҳибқирон элчининг ахборотини эшитгандан кейин. — Беҳисоб лашкар биров юртига бостириб кирса ва яна унинг халқи ғайридин бўлса, қутурғон дарёдай мавжланган лашкарни қандай ҳам жиловлаб бўлади? Ҳазрат Соҳибқирон шундан чўчиди. Ва ҳатто Тифлисга хужум қилишдан аввал “қора халққа, агар у бизга қурол кўтармаган бўлса, зиён-захмат етказулмасун! Мусулмонликни қабул қилгонларга жони омон бахшида этилсун!” — деган ул—изгон буйруқ берилди. Лекин, афсуски қутурган лашкарни тийиб бўлмади. Бу ерда ҳам худди Ҳиндистондагидай аҳвол содир бўлди. Амир Темур бундайларга нисбатан аёвсиз чора кўришдан ўзга чораси қолмади. Лекин бари бир халққа жабр етди” (503-бет).

Инсонни инсонийлигини белгилайдиган хусусиятлардан бири ўзгаларга меҳрли ва камтарин бўлишлиқдир. Романи ўқиш давомида Темурда шундай хусусият гоят кучлилигидан ҳайратланамиз. Маълумки, у юзлаб шаҳар, мадраса, мачит, мақбара, хонақоҳ, боғ-роғ, бинолар барпо этган. Барча фарзандлари, хотинлари, набиралари номида бундай иншоотлар мавжудки, ўзининг номида эса биронта қишлоқ ҳам йўқ. Бундай ишни маънавий баркамол шахсина қилиши мумкин. У шундай баркамол шахс эди.

1399 йил 21 мартда Баромдан чиқиб, Хармис давонига қараб йўл олганда Навхашак деган ерда совуқ таъсирида ҳазрат Соҳибқироннинг қўлида катта шиш пайдо бўлади. “Оғриқ шу қадар кучайдики, унга одам боласининг чидаши амри маҳол эди. Бир пайт бир қадам орқада қолмай миҳоффа ёнида келаётган табиби

хос мавлоно Шамсиддин Табризийга “яқинроқ келгин” деб ишора қилди. Табиб ирғиб отдан тушди ва унинг олдига чоғиб борди.

— Лаббай олампаҳо! — деди табиб. Ҳозир у мандан “огриққа чидаб бўлмаётибди, давосини топ!”, дейди деб ўйлади. Тахмини тўғри чиқмади. Темур ундан бошқа нарсани суриштирди.

— Амирзода Мироншоҳ билан Шоҳруҳдин хотиржаммиз. Навкарлари келиб кетишди, аҳлу аёли бирлан эсон-омон эрканлар, худога шукр. Лекин Самарқанддин дарак йўқ, — ҳазрат Соҳибқирон бир оз безовталанди, — шаҳзодалар Мирзо Умар, Улугбек, Иброҳим Султон, Ижил Мирзо ва бошқалар тинчму эрканлар? Амирзода Муҳаммад Султондин ҳам дарак йўқ. Бирон кори ҳол бўлгону, бунди биздан яшираётганмикинлар? Сиз нима дейсиз, Мавлоно?

Табиб қўрқиб кетди ва ёқасини ушлаганча, бошда ҳеч нима дея олмай турди. “Во ажобо, ўзи не аҳволда-ю, болаларининг ташвишини тортиб ўлтирибди”, деди у ичида” (490–бет).

Амир Темурнинг ҳар бир иш олдидан кенгаш қилиши, пирлари Амир Кулол (Шамсиддин фахрий), Зайниддин Таяб олийларнинг маслаҳатларига қулоқ осиши, адолат йўлида ўз ўғилларини аямасликлари тасвири ҳам кишини маънавият дунёсининг бойишида катта таъсир омили бўлолади. Бу сўзсиз адибнинг катта ютиғидир. Шунингдек асар охиридаги сўнги сўз Амир Темурнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти солномаси, изоҳлар берилиши академик Бўрибой Аҳмедовнинг жуда катта меҳнатидан далолатдир.

Бироқ роман ҳар қанча тарихий фактларга тўлиқ, воқеа-ҳодисалар, Амир Темур фаолияти изчил хронологик тарзда берилган бўлмасин, унда китобхоннинг кўнгли тўлмайдиган ўринлар ҳам бор. Маълумки, шахснинг комил инсонлиги фақат ижтимоий фаолияти билан белгиланмайди, ички дунёсининг мукамал тасвирида ҳам ўз ифодасини топади. Шундан икки нарсани уйғунликда бўлмоғи даркор. Романда ундай бўлмаган. Соҳибқирон ижтимоий фаолиятининг кичик деталларигача тасвирланган-у, лекин ички олами тасвирига унча эътибор берилмаган. Ахир унинг номи Темур бўлгани билан ўзи темирдан эмас. Ички ҳиссиётларга берилиши, ҳаёлот уммонида фарқ бўлиши, қалбида севги уруғ куртак ёзганлигига шубҳа йўқ, чунки бу жараёнлар инсон ҳаётида юз берадиган табиий ҳолдир. Афсуски, романда инсонни ҳақиқий борлигини намоён қиладиган бундай руҳият тасвири ўз ифодасини топмаган.

Маълумки, тарихда Соҳибқироннинг Бибихонимга нисбатан

меҳри, муҳаббати хусусида турли афсоналар бор. Асарда эса уларнинг муносабати шунчаки баён тарзда эслаш йўсинида кечадики, китобхон бу ҳолатларни чуқурроқ билишни истади.

Сарой ичкараси, хотинлар салтанати ҳам катта дунёдир. У ердаги ички зиддиятлар улкан инсоний драмадир. Шу драмалар замирида инсоннинг инсонлиги, ўзига хослиги, унинг қисмати, фожиаси тўла очилади. Романда эса бундай қилинмаган. Амир Темурнинг давлати, саройдан, оиладан ташқари ҳаётини биламиз-у, унинг сарой ботинидаги, оила қаридаги оламини билмаймиз. Чунки романда бу ҳоллар тасвирланмаган. Китобхон, айниқса, Бибиҳонимнинг Соҳибқирон ҳаётидаги ўрнини, ўзининг ботиний дунёси бўлишга интиқ. Сабаби, Амир Темур энг оғир кунларида бу дилбар шахсга суянганини, ўз навбатида, унинг жаҳл устида чиқарган фармонини фақат Бибиҳоним аралашиси билан бекор қилиниши тўғрисида тарихий маълумотлар бор. Шунингдек, Соҳибқироннинг зоҳирий кўринишини мукамал тасвири ўз ифодасини топганида нур устига аъло нур бўларди. Негаки ҳозиргача унинг асл кўриниши хусусида китобхон чала тасаввурга эга. Чунки Герасимов ишлаган расм, бюстлар бу борадаги тасаввурларни чалкаштириб юборган. Назаримизда романда шу нарсаларга эътибор берилганда зерикарли ўқилишидан фориқ бўларди.

Қайсики бадий асарда инсоний ички кечинмалар жараёни, изтироблари моҳияти ўзининг фалсафий талқинини топса, ўша асар ҳар қандай жамият ўзгаришда ҳам ўрнини тугатмай яшаб қолади. Пиримқул Қодировнинг “Она лочин видоси” (“Шарқ”, нашриёти, Т., 2001) номли янги романи ҳам шундай фазилатга эга эканлиги билан китобхон қалбини забт этади ва маънавий оламни бойитиш орқали ўз ҳаёт йўлини тўғри белгилашга имкон туғдиради. Бу нарса эса, ўз навбатида, жамиятнинг инсонийлашувига, демократиянинг янада кучайишига асос ҳам бўлади. Чунки халқи комил бўлган жамиятдагина адолат ва инсон манфаатларига йўналтирилган қонун ҳукм суради. Демак, роман инсон камолотига хизмат қилади. Хўш! Асарнинг бундай ижобий таъсир кучи нималарда кўринади?

Биринчидан, тарихий воқелик инсон фаолияти, қисматидан айри ҳолда эмас, балки чамбарчас боғлиқ ҳолда тасвирланганлигида. Иккинчидан, инсон изтиробларига сабабчи бўлган вазиятнинг келиб чиқиш сабабини таҳлил қилиш борасида бизга таниш бўлган сиймоларнинг — Шоҳруҳ Мирзо, Гавҳаршодбегим, Улуғбек, Хусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Абулқосим Бобур, Абусайид

Мирзо, Ёдгор Мирзо, Алоуддавла, Абдулатиф ва бошқа қатор тарихий шахсларнинг қандай инсонлар эканлиги изҳор қилинганлигида ва уларга нисбатан аввалги мафкуравий қарашларга аниқлик киритиб, олдинги тасаввурларни тузатиб юборганида. Учинчидан, инсоний изтиробга дучор қилган воқеалар моҳиятини очиб бериш борасида шахснинг ботиний дунёсини кўрсатишда. Тўртинчидан, энг муҳим, одамийлик, маънавиятнинг замини, илдизи илмда эканлиги ҳаётий шахслар тимсолида ўз исботини топганлигида. Асарнинг бу фазилатларини китобхон воқеалар оламида англаб олади. Бунга у мушоҳада қилиш орқали эришади. Чунки ёзувчи тарихий воқеликка бўлган ўз нуқтаи назарини оғзаки баён қилмаган, романнинг сюжет чизиги замирига сингдирган. Асар воқеаларини шу тарзда қуриш ёзувчи маҳоратидан далолатдир.

Маълумки, темурийзодаларнинг кўпи жўмард шахслар бўлиб етишган. Бунда Бибиҳонимнинг хизмати катталиги тарихдан маълум. Лекин бундай хизматни Сарой Мулк Хонимдан сўнг Гавҳаршод бегим зиммасига тушганлигини жамоатчилик билмасди. Қайтага бу борада ноҳуш фикрлар юрарди. Бадиий асарлардаги талқинларни ўқиган китобхон наҳотки Шоҳруҳ Мирзодек шахснинг завжаси, Улуғбекдек алломанинг онаси шундай бўлса деб ҳайрон бўларди. Пиримқул Қодиров мазкур асари билан олдиндаги шубҳаларни тарқатиб юборади. Ёзувчи ёзади: “Раҳматлик Бибиҳоним “Она лочин” деб улуғлар эдилар. “Авлодларимни лочиндай парвоз этадиган қилиб тарбияланг!” — дердилар.

— Аммо сиз ҳам Бибиҳонимнинг салафларидансиз, бегим. Бугунги темурлар хонадонидан сиз кайвони она бўлиб қолдингиз. Полопон лочинларимизни энди сиз учирма қилмоғингиз керак. Уларни амалпараст беку аёнларнинг қутқуларидан омон сақлай олмасак, кейин пушаймон бўлуvmиз!

— Сиз ҳақсиз, ҳазратим! — деб Гавҳаршод бегим ўрнидан туриб Шоҳруҳ Мирзога таъзим қилди.

Шу кундан эътиборан умидлик шахзодалар Гавҳаршод бегим тарбиясига берилди”.

Зукколикнинг белгиси билимдон, зеҳни ўткирлик билангина белгиланмайди, балки фикр нури билан инсон зийнати орқали унинг ниятини ўқиб олиш, юз бериши мумкин бўлган воқеани олдиндан англаб олиш ила намоён бўлади. Бу хусусият Бибиҳонимда борлиги маълум эди, мазкур асар орқали Гавҳаршод бегим ҳам шундай хусусиятга эга аёл бўлганлиги аён бўлади. Гавҳаршод бегим

ўғиллари Улугбек ва Бойсунқур Мирзо фарзандлари — Абдулатиф ҳамда Алоуддаврани тарбиясига олади. Алоуддавлани кейинчалик момосининг тарбияси ва ҳаракати туфайли Шоҳруҳ Мирзо саройида девонбоши — вазир даражасига кўтарилади.

Бу ҳолат атрофдаги қора булутларни тарқата олмай, қалбида баҳиллик, мансабпарастлик уруғини унишига имкон тугдирган Абдулатифнинг ниятини ошкора намоён этишга олиб келди. Қиличбозлик машқини ўзини тия олмай ростокам жангга айлантирди. Оқибатда Алоуддавранинг бармоғини қилич кесиб кетади. Бу қилмиши учун Гавҳаршод бегимнинг берган дашномидан аразлаган Абдулатиф Хўжайд Бўта каби сирдош беги билан Самарқандга кетиб қолади. Бу воқеадан сўнг Гавҳаршод бегим Шоҳруҳ Мирзога шундай дейди: “Фарзанд меҳри ёшга қарамас экан, ҳазратим. Мен тўнғич ўғлимиз Улугбекни жуда соғиниб юрибмен. Аммо неварамиз Абдулатифнинг феъли ёмон. Ҳалитдан тожу тахтга ихлосманд.

— Мен ҳам буни сезиб юрибмен. Баъзи Самарқанд беклари Улугбекни мадрасада мударрислик қилиб, илми нужумга берилиб кетганидан норози. Улар Абдулатифни отасидан кўра подшоликка муносиброқ деб билар эмишлар. Махфий ахборотлардан шуни билганим учун Улугбек Мирзони тинчини ўйлаб, Абдулатифни Ҳиротдан кетказмай юрган эдим.

— Рост, Абдулатиф Улугбек учун ҳам хатарли. Рухсат беринг, мен бориб уни қайтариб келай! — деди Гавҳаршод бегим.

Бундан кўринадики, Абдулатифнинг тийнатида тахтпарастлик балоси ёшлигидан ёпишган, буни Шоҳруҳ Мирзолар закий шахслар бўлгани учун илғашган, унинг олдини олишга интилишган. Бу романнинг “Абдулатифнинг илк исёни” бобида гоят таъсирчан бир тарзда тасвирланган.

Қишнинг чилласида олтмишдан ошган Гавҳаршод бегим Абдулатифни Ҳиротга қайтариш учун отланади. Бундан мақсад биринчи навбатда ўғли Улугбекнинг тинчини кўзлаш бўлса, иккинчидан келажакда юз бериши мумкин бўлган катта хавфнинг олдини олиш эди. Бу бобда Улугбек шоҳ сифатида эмас, онага ўта меҳрли фарзанд, қувваи ҳофизаси кенг олим сифатида бўй кўрсатади. У онасининг келаётганини эшитиб, барча ишларини ташлаб, Самарқанддан Амударё бўйига шошилди. Дарёдан қишда отлиқ ўтиб бўлмас, сувнинг саёз жойлари музлаган, аҳён музлар кўчиб бирига зарб билан урилди. Кемада ўтиш ҳам хатарли, катта музлар

кемани ағдариб юбориши мумкин эди. Шундай бўлса-да, Улуғбек ўтиб келади. Онасини олиб ўнг қирғоққа қайтганда, у ерда гилам паёндозлар ташланган эди.

Ёзувчи она-бола меҳри тасвирида инсоний ҳислатларни кўрсатар экан, ўз навбатида, унинг илдизини ҳам очиб беради. Улуғбек онасига шундай дейди: “Ҳазрат онажон, ёдингиздами?—деди Улуғбек, — мен уч-тўрт ёшлик бола эканимда Ҳамза ибн Али деган қиссахоним бор эди.

— Ҳа, ҳа, узоқ Султонияда, Табриз томонда, Ҳамзани Соҳибқурон бобоингиз сизга қиссахон қилиб тайинлаган эди”. Демак, Улуғбек ёшликдан адабиётга яқин бўлган. Ҳозирги кундаги аксари табиий фан олимларининг маданияти, маънавияти кўнгилдагидек эмаслигини ёдга олар экансиз, ёзувчининг мазкур ҳолнинг тасвирлашдан мақсади нима эканлигини англаб етасиз.

Абдулатиф сўзсиз Ҳиротга қайтишни истамайди. Онаси Ҳусн Нигор бегим ҳам ёлғиз фарзандини ўзидан узоқлаштиришни хоҳламайди. Шунда Гавҳаршод бегим ўз фикрини очиқча исҳор этиш билан ўзининг қандай шахс эканлигини, яъни инсон қалбининг ботиний варақларини ўқиш қобилиятини намоён этади. У Улуғбекка шундай дейди: “Шоҳ ўғлим, Абдулатифни мен ёшлигидан биламен. Уннинг табиатида ёмон барқарорлик бор. Кўзларида бургитнинг кўзларини эслатадиган қаттиқлик сезамен. Сизда улуг истеъдодларда бўладиган неқбинлик, майинлик устун эди. Аммо ўғлингиз бошқача...” ўғлидаги бу хусусиятни Улуғбек ҳам сезарди. У онасининг гапига жавобан, “ Мен ҳам ўғлимиз Абдулатифда ҳовлиқмалик, довдирликка ўхшаш хислат борлигини сезамен. Илоҳим Ҳалил Султон фожиасидан ҳудо бизни асрасин”, — деди. Надоматлар бўлсинки, Оллоҳ асрамади. Бунга сўзсиз инсоннинг ўзи айбдор.

Романни ўқир эканмиз, кишини истиробга соладиган воқеаларнинг, яъни ота билан боланинг, бобо билан неварани бир-бирига душман айлаб, ўзаро уруш чиқишига сабабкор бўлган ҳолатларнинг моҳиятини, бундан халқнинг жабр тортишини унинг салбий оқибатларининг илдизини англаб етамиз ва ундан тегишли хулоса чиқарамиз. Бунинг туб сабаби тахтпараслик ва хушомадгўй, ўз манфаатини кўзловчилар қутғусига ўтишлиқдир.

Амур Темур ўғил ва невараларига насиҳат қилганда “Курашда адоват эмас, адолат енгади” — деб насиҳат қиларди. Улуғбек худди шу фикрга амал этарди. Шундан унга халқ, уламо-ю алломалар меҳр қўйган эди. Бу ҳол асарда амалда исботланади.

Улуғбекдан кўп яхшилиқлар кўрган Бароқ ўғлон Шоҳруҳ Мирзо суиқасд туфайли ётиб қолганда Улуғбекка қарши бош кўтаради. Бу ҳодиса Наврўз кунларига тўғри келади. Ишонган беклари “Эртага байрам!” деб роса ичишиб, маст бўлишиб ухлаб қолишади. “Улуғбекнинг ўзи эса ўша кеча баҳорги тенг кунлик бошланганидан фойдаланиб, “Зижи Кўрагоний”га зарур аниқликлар киритиш билан банд бўлган эди, оқибатда тўсатдан бўлган хужумдан икки минг одам ҳалок бўлади. Бундан аччиқланган Шоҳруҳ Мирзога мактуб ёзишиб, Расадхонага таклиф этишади. У ердаги кашфиётни намойиш қилиб, Улуғбекни ўз ўрнида олиб қолишади. Бу ҳаммага насиб қилмайдиган бахтдир. Бу борада ёзувчи ёзади: “Шоҳруҳ Мирзо расадхонадан мамнун бўлиб чиқди, кечкурун Боғи дилкушоғи қайтганда Гавҳаршод бегимга дилида туғилган бир фикрни очиқ айтди.

— Бегим, уруш-юришлар-у, тожу тахтлар ҳаммаси оқар сувдек ўтгай, лекин ўғлимиз Улуғбек қилган илмий кашфиётлар олам тургунча тургай. Мен бунга шу бугун имон келтирдим!”.

Бироқ Абдулатифга бундай бахт насиб қилмади. Чунки унинг тийнатида олимлигу жўмардликдан кўра ҳасадлик, манманлик, тахтпарастлик ҳукмрон эди.

Райда исён кўтарган невараси Муҳаммад Султонга қарши отланган Шоҳруҳ Мирзо исённи жангсиз бартараф қилди. Аммо қиш бўйи йўл юриб толиққан Шоҳруҳ Мирзо меъда касалидан вафот этди. Ўлим олдидан кўшинга Абдулатиф бош бўлсин деди. Бироқ кўшиндаги Хуросондан, Балхдан келган беғу навкарлар Самарқандликларга итоатда бўлишни истамай ажраб кетишди. Бунинг устига Абдулатиф ҳаддан ташқари қаттиққўллик қила бошлади. Оқибатда Абдулатифга қарши исён кўтарилиши хавфи туғилди. Бу исёнга момоси Гавҳаршодбегим ҳам аралашгандай гумон қилиб, уни ҳибсга олди. Ўзини боқиб катта қилган, унинг устига азадор бўлган момосига нисбатан бундай йўл тутишлик гумроҳликдир. Тасаввур қилиб кўрайлик Шоҳ ўғил тирик бўлса-да, унинг ўғли тамонидан бобоси Шоҳруҳнинг тобути билан зах, сассиқ омборхонага қамаб қўйилса! Лекин бу ҳолат ўз ўрнига тушди. Алоуддавла момосини қутқариб Абдулатифни Ихтиёридин қальасига қамади, нотўғри ташланган қадам қариндош уруф ўртасида адоват уруғини сочди, она билан болани руҳий истиробга солди. Улуғбек шоҳдан кўра биринчи навбатда ота эди. Унинг инсонийлиги ҳам ана шунда. У адоват оловини ўчириб, адолатни

тиклашга итилди. Тинч йўл билан Абдулатифнинг ҳибсдан қутқаришга муваффақ бўлди, бироқ адоват олови ўчгани билан бутунлай сўнмаган эди, у тугаб турарди. Сал шамол турса аланга олиши муқаррар эди.

Абдулатиф ҳибсдан озод бўлгач, ўзини овга қўйилган бургутдай ҳис қилди. Иккинчи томондан Алоуддавланинг хапти-ҳаракати ҳам инсонийликдан эмасди. Пировардида оға-инилар ўртасида ростмана уруш бошланди. Бу уришда Абдулатиф бутунлай тизгиндан чиқиб, отаси Улуғбекнинг буйруқларига бўйсунмай, ўлка олишни, одамларни қиришни бошлаб юборди. Мазкур ҳол салтанатнинг таназзулидан далолат эди. Чунки фарзанднинг ота-она юзига оёқ қўйиши унинг руҳидаги яхшилик фариштасининг устидан шайтонинг галабасидир.

Шайтон ўз ишини қилади. Абдулатиф ниҳоятда маҳфий, яъни отасини қатл этиш хусусидаги буйруққа фатво беради. Мазкур ижро эса “Улуғбек ҳаж йўлида тўсатдан қазо қилди”, — деб элга эълон қилинди. Бу сирни билганлар йўқ қилинган бўлса-да, ҳақиқат ошкор бўла бошлайди. Эл орасида “Падаркуш худонинг қаҳрига учрасин” деган сўзлар оралайди. Ҳатто бундай сўзни Ҳусн Нигор хоним Амир Темур мақбарасига зиёратга борганда, нуруний бир аёл оғзидан ҳам эшитади. У бу ҳақида Абдулатифга оғиз очганда, ҳақиқат ойдинлашади. Бу қабоҳатдан воқиб бўлган онанинг “Ё алҳазар!...” — деб тортган изтироблари, Абдулатифнинг восвослик, жўнийлик ҳаракатларини ўқиган китобхон қабиҳликка лаънат ўқиб, ёмонлик йўлига этак силтаб, имон келтириши шубҳасиздир. Айниқса, адолат тантана қилиб, Абдулатифнинг муносиб жазосини олиши, инсоният учун катта сабоқдир.

Абдулатиф ўлдирилгач, Абдулла Мирзо тахтга ўтиради. Ўғлининг таъзиясига ҳам келолмаган Гавҳаршод бегим Самарқандга келади. Бу ҳақида ёзувчи шундай ёзади: “Самарқандга, Амир Темур мақбарасига етиб борганларида Гавҳаршод бегим Улуғбек қабрини худди бешик каби кучоқлаб, елкалари силкина-силкина узоқ йиғлади. Улуғбек гўдаклик пайтида бегим кечалари унинг бешигига бағрини бериб, бола эмизганлари ёдига тушди. Шундан кейинги элик беш йиллик ҳаёт кўз олдидан яшин тезлигида ўтди. Лекин ҳаёли ўзига келганда гўдакнинг илиқ нафаси келадиган бешикни эмас, қирралари кўкрагига ботиб турган совуқ қабр тошини кучоқлаб йиғлаётганини кўрди”...

Бундай ҳолатга чидаш буёқда турсин, ҳатто тасаввур қилиш қийин. Чунки тахтпарастлик қутқуси натижасида икки қабрда калласи танасидан жудо қилинган жигаргўшаларнинг ётиши гоят изтироблидир. Лекин Гавҳаршод бегим ҳаётнинг бу азоб-уқубат, хийла-найранглари уммонлари қарида кўмилиб кетмайди. Бу уммонлардан қирғоққа чиқишга куч-қудрат топади. Чунки Шоҳруҳ Мирзо, Улуғбеклардан сўнг Амир Темурнинг “Куч—адолатда” деган шиорини ҳар бир темурийзодага англаиб туришни ўзининг бурчи деб билади. Буни амалга оширишнинг биринчи, асосий йўли илм-маърифат эканлигини билган Гавҳаршод бегим шу нарсага катта эътибор қаратади. Мазкур йўлни қабул қилган Абулқосим Бобур Хуросон тахтига келгач, Шоҳруҳ Мирзо ҳукмронлик қилган даврдаги осойишталик юзага келиб, илм-фан, маърифий-маданий ишлар авж ола бошлайди. Алишер ва Хусайн Бойқаро каби келажакнинг буюк кишилари буюк алломалардан эзгулик сабоғини олишга имкон яратилади. Буларнинг барчаси Гавҳаршод бегим раҳнамолигида рўй беради. Романда бундай йўл тутишнинг самарасини кўрсатиш борасида муҳим фалсафий ҳақиқат очиб берилади.

Тарихдан маълумки, Амир Темур барпо қилган марказлашган, маданий обод мамлакат Шоҳруҳ Мирзо, Улуғбек ҳукмронлигида муқим турди, халқ фаровон ва осойишта яшади. Чунки мамлакатда адолат билан ҳукм юритилди. Сабаби улар маърифатли кишилар эди. Улардан сўнг мамлакат парокандаликка юз тутди, биродароқушлик авж олди. Бунинг парчаланиб кетишига Абусайид Мирзо барҳам беришга интилди. У маърифатсиз шахс эди. Унинг фикрича “Ўқиш-ёзишларга ортиқча берилган одам гулдай нозик бўлиб қолади. Давлатни бошқарадиган ҳукмдор эса тошдай қаттиқ, қиличдай кескир бўлиши лозим”. Лекин маърифатсизлик адолат йўлига тўғаноқ бўлиб, жаҳолат дамбасини очиб юборишини ўйламайди, Абусайид фаолиятида бу ҳақиқат аниқ ўз ифодасини топади. У темурийлар сулоласи илдизига болта уриб, чингизийлардан бўлган Абулхайрхондан кўмак сўраб, ўз юртига азалий душманни бошлаб келади. Самарқандни қўлга киритгач, бу тахтпараст мунхат кўмакчисига ҳушомад қилиб, Улуғбекнинг ўн саккиз ёшлик гўзал ва оқила қизи Робия Султонни элик ёшлик Абулхайрхонга мажбуран никоҳлаб беради. Темурий тарих саҳнасида чиққандан бери бундай ҳол рўй бермаган эди. У тахт деб шундай пасткашликка юз тутди. Агар у маърифат эгаси бўлганда, бундай йўл тутмаслиги

аниқ эди. Маърифатсизлик тегирмонига сув қуяди. Абусайид ҳокимиятни қўлга киритгач, биринчи иши тахтга эгалик ҳақи бор барча темурийзодаларни ўлдиришдан бошлади, иккинчи иши Улугбек яқинлари ва у даврда нуфузга эга бўлган кишиларнинг бойлиги ҳамда уй-жойларини тортиб олиш бўлди. Булар сафига илм-маърифатли одамлар ҳам кирди. Осонлик билан топилган бойликка қўшин ёллашни кучайтирди. Оқибатда Хуросонни ҳам эгаллайди. Маълумки, Хуросон халқи маърифатли шоҳларнинг— Шоҳруҳ Мирзо, Абулқосим Бобур бошқарувига ўрганиб қолган эди. Ундан ташқари, бу илм-маърифат ҳомийси, қайнотаси Амир Темурнинг “Куч—адолатдадир”, “Ростини айтсанг ножот топгайсен” деган эътиқодига бир умр амал қилган, уни темурийзодалар онгига ҳам сингдиришга интилган Гавҳаршод бегимнинг нуфузи катта эди. Айёр Абусайид Гавҳаршод бегимни ўзига нисбатан ҳайрихоҳ қилиш ва бу билан ундан халқнинг ихлосини қайтаришга интилади. Ва Ҳирот шайхулисломи Хўжа Тафтазаний билан Гавҳаршод бегим ҳузурига келади, ундан илму маърифат аҳлига тушунтиришни, улар Абусайидни қўллаб-қувватлашларини ва жума намозида номини хутбага қўшиб ўқитишга оқ фотиҳа беришини сўрайди. Зукко Гавҳаршод бегим унинг ниятини англайди. Ёзувчи унинг ботиний нидоси хусусида шундай ёзади: “Агар у ўғлига хиёнат қилган одамга хушомадлар қилиб обрў орттирмоқчи бўлса, бу билан эл-юртнинг назаридан қолмайдимиз? Бегим одамларнинг ихлоси қайтгандан кейин Абусайид ҳам уни кераксиз бир нарсадай бир четга суриб ташламайдими,” Гавҳаршод бегим бўлиши муқаррар бўлган воқеа-ҳолатни ички таҳлилдан ўтказгач, шундай жавоб беради: “Тақсир, уят ўлимдан ёмон дейдилар! Мени эл-юрт олдида уятга қўйманг!” Бу билан кечагина темурийлардан, хусусан Гавҳаршод бегимдан кўп яхшиликлар кўрган, бугунда Абусайидга хушомадгўйлик қилаётган эркакларнинг қаддини букиб, аёл боши билан жўмардлик кўрсатади. Абусайид сўзини қайтариш ўзининг кафанини бичиш билан баробар эди. Шу кундан бошлаб Абусайид Гавҳаршод бегимни йўқ қилиш йўлини қидиради ва топади. Ўзига қарши фитнага бошчилик қилган деб, ўйлаб топилган найранг асоси туфайли Гавҳаршод бегим гуноҳкор сифатида шоҳ саройига олиниб келинади. У эса тап тортмасдан ҳақиқатни юзига айтади. Бу ҳақиқатдан ўзини йўқотиб қўйган Абусайид фариштадек оқ кийинган, рўза оғизли Гавҳаршод бегимни жаллод қўлига топширади.

Маърифат ҳомийси, эзгулик тарғиботчиси, жаҳон маликасига қарши боришлик Абусайиднинг тубан кетиши ва инқирозидан далолатдир. Бу ҳақида муаррих Абдураззоқ Самарқандий “Матлаъин садаъин” китобида “Шундай олийҳиммат, покиза, иффатли, улуғ мақсадли, адолатли, художўй момони қатл эттирган Абусайиднинг қилмишига парвардигор ўзи жазо берар” деб ёзган экан. Ҳақиқатан шундай бўлди. У юртни, тахтни хийла-найранг, лафздан қайтиш билан қўлга киритган эди, ўзи ҳам Амир Ҳанбекнинг худди шундай қопқонига тушди ва қатл қилинди.

Романдаги кўп тарихий воқеалар, тахтпараслик оқибатида одамлар бошига тушган сонсиз кулфат ва фожиалар шундай хулоса чиқаришга имкон беради. Яъни руҳида шайтон ҳукмрон бўлган одам давлат тепасига келса адолат, эзгулик ўрнини разолат эгаллайди. Бундай давлат халқи изтиробга маҳкум бўлади. Халқи изтироб чеккан давлатнинг эса умри қисқадир. Асарнинг бадий қиммати, инсоният маънавий олами ва ҳаётда тутган ўрни худди ана шундадир.

Истиқлол барча воқеаларни тўғри англаш ва тўғри ёритиш, тарихий шахсларни эса давр сиёсати, мафкураси нуқтаи назаридан эмас, балки ҳаётий ҳақиқат ҳамда тарихий жиҳатдан ҳаққоний инкишоф қилиш имконини берди. Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат” романида шу нарса ёрқин ўз ифодасини топган. Бадий асарда, албатта, воқеаларни ҳаёлий яратиш, яъни қўшиш, олиш ҳодисаси бўлади. Мазкур роман ҳам бундан мустасно эмас. Лекин улар ёзувчи ғоясини ифодалашдан ташқари, тарихий руҳини бериш билан воқеаларни аниқ манзарасини нақшлаган, замон ва маконини белгиллаган, шунингдек, қаҳрамонлари қиёфасини ёрқинлигини, жонлилигини юзага келтирган. Чунки романда воқеалар тасвирида тарихийликдан чекинилмаган. Бу ҳусусият барча, яъни етакчи образлар қаторида эпизодик персонажлар тасвирида ўз ифодасини топган.

Бу воқеалар тарихдан бир он ҳам узилмайди, доимо давр руҳи “қуршовида” берилади. Маълумки, инсонийликнинг муҳим белгиларидан бири, дўстликка садоқат, ўрни келганда улардан кўмагини аямасликдир. Бундай фазилатга эга бўлган шахсга ишонади, унга садоқат кўрсатадилар. Бундай инсон, албатта, ўз мақсадига эришади, чунки у ўзига тарафдорлар ва кўмакчилар орттиради. Ҳаётда эса инсон ҳамиша бир-бирига муҳтож. Бу борада Фаробий шундай дейди: “Кишилар қандайдир ҳамжамият бўлишга муҳтожки, ҳар бири алоҳида тарзда унга муҳтожлик сезади...”¹.

Амур Темур бу фалсафий ҳақиқатга амал қилади. Ўзи бу борада шундай дейди: “Яна тажрибамдан билдимки, содиқ ва вафодор дўст улким, ўз дўстидан ранжимайди, дўстининг душманини ўз ёви деб билади”². Амир Ҳусайн Темурбек йигитларига атай кўп миқдорда товон солади. Уни яқин дўстлари—Амир Жоку барлос, Амир Сайфиддин некўз, Аббос Баҳодир ва Давлатшоҳ бахшилар бор-будларини йиғиштириб берганда ҳам товонни қоплай олмайди. Шунда Темурбек кўмак беради. Бу хусусида ёзувчи ёзади: “дўстларини музтарликда қолдирмаслик учун кешлик амир олтинку кумушдан иборат катта маблағ саришталади, ҳатто чорасиз қолиб завжаси Улжой Туркон оғанинг қимматбаҳо билакузук ва сиргасини ҳам қўшиб юборишга мажбур бўлди. Амир Ҳусайин уларни таниди, чунки синглисига ўзи ҳада қилганди. Аммо очқўзлик ва ҳирс кучлилигидан қайтариб беришга кўзи қиймади. Яна уч минг динор зарур эди.

Темурбек ўйлаб қўйган сўнги чорасини қўллади: сара аргумоқларидан ўттизтасини ажратиб товонга элтишларини буюради”³. Бироқ Темурбек товондан буткул қутулдим деб, ўгли Жаҳонгир Мирзо билан хотиржам ўтирганда Амир Ҳусайндан чопар келади ва шундай дейди: “Мовароуннаҳр ҳукмдори сиз юборган тулпорларни ўз уюрингиздан эканлигини билиб, қабул этмай рад қилдилар... Олампаноҳ шундай дедилар: “ Менга нақтини лозим... Хоразмшоҳ Ҳусайн софи қошига дурра якто қизи Хонзода хонимни сўраб совчи юбормакчимен. Катта арзигулик сармоя зарур” (7-бет). Хонзода исмини эшитган Жаҳонгир Мирзо бир хил бўлади. Ҳаяжондан юзлари қизаради. Бундан Жаҳонгир Мирзони маликада кўнгли борлигини сезамиз. Шу тариқа романга севги сюжети кириб келади. Бу ҳол сўзсиз романга жозиба бағишлаган. Чунки бу шу сюжет чизиги орқали салтанатдаги аёллар дунёсига кириб борамиз. Уларнинг маънавиятидан, яъни киборлар жамиятининг одоб-ахлоқидан кўнглимиз кўтарилади, ўзбекнинг ўзлигининг илдизи қаерда эканлигидан огоҳ бўламиз. Бундан кўринадики, воқеадан воқеа туғилади, бир-бирига боғланади, оқибат воқеаларнинг исчиллик тизимини ташкил қилади. Бу ёзувчи маҳоратини

¹ С.Н. Григорян. Средневековой философия народов Ближнего и среднего Востока, 156-бет.

² Темур тузиклари. Т.,1996, йил, 113-бет.

³ Муҳаммад Али. Улуг салтанат. Биринчи китоб. —Т.: Шарқ нашриёти. 2002—йил, 7-бет. (Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади).

белгилайдиган ва таъкидлашга арзийдиган ҳолатдир. Ушбу воқеалар замирида ҳар бир қаҳрамон қиёфаси бўй кўрсатади, ўзига хослиги очила боради. Уларнинг ҳаётга, воқеликка ва одамларга бўлган муносабатларидан, ҳатти-ҳаракатларидан, гап-сўзидан инсон сабоқ олади, тарихимизни, яъни ҳар жиҳатдан қудратли давлатга эга бўлганимизни кўз олдига келтиради. Бундай давлатни Амир Темури юзага келтирганига имон келтиради.

Амир Темури ҳар ишни кенгашиз қилмайди. Унинг кетма-кет галаба қозониши шундан. Унинг одамини синаш йўли ҳам ўзига хос. У шубҳа қилган одамга кенг эркинлик, ҳатто амал ҳам беради. Лекин назоратдан қочирмайди. Синовдан ўтганларга аввалгидек самимий бўлиб қолади. Ўтмаганларни дарров жазоламайди, кечиради. Бу инсонийликдан далолатдир. Бу хусусиятлар романда ўз мужассамини топган.

Ўн тўрт яшар Жаҳонгир Мирзони жанг майдонида жонбозлиги, вазиятни синчковлик билан англаши, ақл билан иш тутиб, хавфни бартараф қилиши, дайди ўқ келиб оёғига санчилганда ҳам гинг демай чидаши каби воқеалар ёш авлодга кўп нарса бериши шубҳасиздир.

Мазкур романгача яратилган бадиий асарларда Амир Темури образига кўпроқ зоҳирий, ижтимоий фаолиятига, яъни жангу жадалдаги қаҳрамонликлари, марказлашган йирик давлат қуришдаги саъй-ҳаракатига эътибор берилиб, унинг маиший — оилавий, шахсий ҳаёти, руҳий дунёси айтарли ёритилмагандир. Муҳаммад Али шу камчиликни бартараф этиб, жуда тўғри иш қилган. Ахир кишининг номи ҳар доим ҳам унинг табиатини белгиламайди-ку?! Амир Темури ҳам исми Темури бўлгани билан қалби темир эмас. У ўзи ва пирларидан яхшигина диний сабоқ олган. Диний таълим эса кишини шафқатсизликка эмас, раҳмдилликка ва кечиримлиликка ундайди. Бу ҳол Амир Ҳусайннинг ички монолоғида жуда яхши очиб берилган: ...“Йўқ! Йўқ! — яна сўзни биринчи овоз.— Менга Темурибекнинг ўзи ваъда берди... Темурибекнинг сўзи ҳеч қачон икки бўлгон эмас...” Сенинг ўзинг-чи? — бирдан кулиб юборди иккинчи овоз. — Сенинг ваъданг-чи? Аҳд-поймонинг-чи?...ўзингникини ҳам ҳеч ўйламайсанму?...”

“Аҳд-поймонимга нима қилибди?...” “Сен беқарорсен!—деди кескин иккинчи овоз. — Темурибекни Чекчек дарасига чорладинг. Аммо ўзинг аҳдингни унутиб, бормадинг. Аслида уни ўлдирмоқчи эдинг. Лекин у ақллилик қилди...” (53-бет).

Бироқ Амир Ҳусайн ўзининг табиатидан келиб чиқиб, қалъани ошкора тарк этиш ўрнига, кечаси яширинча қочади. Хос соқчиларидан ҳам шубҳаланиб, уларни алдаб, кутиш жойини тайинлаб, ўзи эса мачитнинг минорасига тун бўлишини кутиб, яширинади. “Касални яширсанг истимаси ошкор қилади” дегандай от йўқотган одам, минорадан қарасам кўринармикан деган ўйда у ерда амирни кўриб қолади. Ҳусайн ўзини бу ерда эканлигини ҳеч кимга айтмаслиги учун бир қанча олтин, тақинчоқлар беришига қарамай, кўк саллали одам Амир Темурга ихлос қўйгани туфайли келиб айтади. Амир Ҳусайндан жабр кўрган амирлар уни тутиб келишга дарров отланадилар. Ҳусайнни тутиш эпизоди ёрқин тасвирда берилгани учун пасткаш одамнинг қиёфаси киши онгида нақшланиб қолади. Шундан Амир Кайхусрав жигарининг хунини олиш учун бир қилич силташ билан бошини сапчадай узганидан киши ачинмай, адолат тантана қилганидан энгил тортади.

Инсон ахлоқини белгилайдиган асосий туйғулардан бири андишадир. Бундай туйғуга эга бўлган одам ўзини кўп ноҳўя ҳаракатлардан тияди, чунки бу туйғу инсонийликни белгилаш, ҳар бир нарсага адолат билан ёндаштириш хусусиятига эга, Амир Темур шундай хусусиятга эга. У ҳақида ёзилган тарихий ва ўз қўли билан ёзилган асарларда бу нарса қайд қилинган. Маҳаммад Али эса бунини бадиий ҳақиқатга айлантирган. Мазкур хусусият Амир Ҳусайн ҳарамидоғи аёлларни назардан ўтказиш воқеасида жуда ёрқин ўз ифодасини топган. Ҳарамнинг мадҳи улёси чингизийлардан бўлган Тормишхоннинг қизи Севинч қутлуғ оқа эди. Шундан у Темурбек ўзини танлашига ишонган эди. Бу борада ёзувчи ёзади: “Темурбекда чиройли аёлни кўрган эркакда бўладиган ёқимли қизиқишдай бир туйғу уйғона бошлади... Севинч қутлуғ оқа, харамнинг мадҳи улёси, хон қизи мартабалари ҳаво бериб Темурбекка бир нигоҳ ташлади ... Қулфи дили энди очилиб келаётган Темурбек сесканиб кетди, маликанинг кўзи қаттиқ эди. Шу ҳамма нарсани ҳал қилди. “Яхшиликнинг ибтидоси шармдур” —хаёлидан кечирди Темурбек “(113-бет). Сўнг, “Севинч қутлуғ оқа соҳибқурон ҳарамига безак бўлади, деб шубҳа қилмаган амирларни” ҳайрон қолдириб, ўзига эмас, балки Ҳиндувон муҳорабасида жон олиб, жон берган, Тошкентдан етиб келган дўсти Баҳром Жалойирга муносиб кўради. Инсонни меҳнатига яраша қадрлашни мана шундай ноёб йўллари қўллаганидан амирлар Темурбекка жуда садоқат билан хизмат қилишади. Бунинг самараси эса ғалаба.

Қайсики давлат бошлиғи адолат билан иш юритса, ўз халқига жой бўлса, ўша юрт тараққий топади. Амир Темур шундай йўл тутган. Чунки ўз пирларининг ўғитларига қулоқ солган, Амир Хусайн устидан галаба қилгач, Мовароуннаҳр ҳукмдорига айланди. Унинг тахтга миниш муносабати билан пири қуйидагича насиҳат қилади: “Фитна-фиску фасод тиконларининг ўсишига эрк бермагай. Қудратини ўз фуқароларини ҳимоя этишга қаратгай. Бандалар ичида мартабага эришгани бечораларга гамхўрлик қилиш учун берилгонини тушунгай. Салтанат шавкатини ҳолдан кетиб йиқилгонларга қўл чўзишда, деб билгай... Жумла мўминларни, эл-улисни бахтли этмакнинг ягона йўли эканини англагай! . . . Оллоҳ бергон куч-қудратни адолатни юзага чиқаришга сарф этгай, куч адолат эркони асло унитмагай...” (126-бет). Бу фикр ўз даврида Амир Темурга қаратилгани билан ниҳоятда пурҳикматлигидан бутун башарият ҳукмдорларига қарата айтилган деб англамоқ даркор. Бу фикрни ҳақиқат эканлиги орадан етти юз йилга яқин вақт ўтгани билан ҳамон долзарблиги ва аҳамиятлилигидадур

Амир Темур деярли барча фаолиятида Қуръон ўғитларига амал қилади. Қуръонда шундай дейилади: “Афв қилмоғингиз, кўнгилни кенг тутмоғингиз ва кечирмоғингиз яхшидир. Албатда Оллоҳ кечирувчи ва раҳмдилдир” (“Тағобун” сураси, 14-оят). Амир Темурнинг бу хусусияти Шибиргон ҳокими Зиндачашм, Хутталон ҳокими Амир Кайхусрав, Қарши вилоят ҳокими Амир Мусоларнинг хиёнатларини кетма-кет кечиргани, лекин улар (Кайхусрав, Зиндачашм) бу илтифотдан тегишли хулоса чиқармагач, жазоладики, бу энди адолатдир.

Амир Темурни ўз яқинларига, фарзандларига, айниқса, опаси қутлуғ Туркон оғага бўлган мурувват, опа-инисини, жиянлари, келинларига муносабатида ҳақиқий ўзбекнинг менталитетини белгилайди. Чунки бу ўзга миллатлар ҳавас қиладиган ўзига хосликдир.

Романда Жаҳонгир Мирзо ва Хонзода бегим ҳаёти билан боғлиқ бўлган тасвирлар киши қалбини яшнатиб юборади. Бир-бирига мос, бир-бирига интиқ ёшларни қовушиши кишини қанчалик хурсанд қилса, йигирма яшар шахзоданинг касалдан кундан-кунга сўлиб бориши ва фарзандини қўлга олишга мадори етмай, бурнидан қон отилиб, жон таслим қилиши ўринлари Хонзода бегим бағрини қанчалик куйдирса, киши қалбини шунчалик вайрон қилади. Лекин Жаҳонгир Мирзонинг жангдаги жонбозлиги, мардлиги

Хонзодабегим дугоналарининг нақлий билим юзасидан савол-жавоблари киши қалбида нақшланиб қолади. Бу уларнинг адолат, эзгулик йўлидаги аъмоллари, маънавияти гўзаллигидир. Демак, эзгу аъмоллар, маънавият, гўзаллик ўлмайдди, бу яхши аъмоллар каби уларнинг соҳиблари ҳам тирикдир. Уларнинг қисмати шундай фалсафий ҳақиқатни англатади.

Романнинг иккинчи китоби “Умаршайх Мирзо” деб аталади. Асар Олтин Ўрда хони Ўрусхоннинг Машварати, унга сўз қайтарган Тўхтамишнинг отаси Тўйхўжанинг ясоққа ётқизилиши воқеалари билан бошланади. Шу воқеа муносабати билан чингизийлар авлоди, хусусан Ўзбекхон, Ўрусхонлар ҳақида анча кенг тушунчага эга бўламиз. Ва кўп тарихий воқеаларни очиб бериш, у билан шахсларнинг, жумладан, Амир Темурнинг табиатини, шахсиятини инкишоф қилишга, шунингдек, сюжет кўламини кенгайтишига имкон берадиган Тўхтамишхон характери кириб келади.

Инсоннинг инсонийлиги фақат у қилган яхши аъмолларидагина белгиланмайди, балки инсоний туйғулар билан ҳам белгиланади. Яъни одамлар фожиасидан, бахтсизлигидан чиндан куйиниши, изтиробга тушиши кишини эзгу қалблигидан нишонандир. Чунки ҳар ким бундай ҳолга тушмайди. Лекин Амир Темур тушади. Жаҳонгир Мирзонинг ўлими, ўн етти ёшида гўзал келини Хонзода бегимнинг бева қолиши унинг қалбини беҳад эзади. Бу ҳолатлар романда таъсирчан ва ҳаққоний берилгани учун Соҳибқирон шахсига нисбатан меҳр уйғотиш, унга нисбатан аввалги қарашларни тўзғитиб юбориш билан бирга, инсон қалбини бир қадар поклайди. Буни ёзувчи шундай ифодалайди: “Жудоликнинг аччиқ шарбатидан тотган, мотам либосига ўралган Амир Темурнинг фигони чексиз эди.

Оғир мусибат тап тортмас, унинг қудратли қаддини букишга орзуманд эканлигини яширмасди.

Соҳибқироннинг, менга энди ҳеч нарса керак эмас, дунёси ҳам, салтанати ҳам, бас, дунёдан илик уздум, дея боғи Чинорга додхоҳга, ёнига ҳеч кимни йўлатмасликларини қаттиқ тайинлади.

Учинчи куни кечаси бирдан Амир Темурнинг ўпкаси тўлиб кетди. Жаҳонгир Мирзо қайтиб келмайди! Бу аччиқ ҳақиқатни гўёки энди англаб етгандай, Соҳибқирон аламу оташ ичида кўз ёшини тиёлмасди. Оёқ томонида тиз чўкканча мудраб ўлтирган Сарой Мулкхоним сезиб қолмаслиги учун юзини ёстиққа қаттиқ босиб олди. Бахмал ёстиқ унинг ичидан отилиб чиқаётган инроқ

сасларини ўз ичига ютар, кўз ёшларидан ёқасини хўл қилар эди”.

Бу ҳол аста-секин ижтимоий тус олади. Салтанатга кўз тикканлар кўп эди. Одишшоҳ Қамариддин хавф солиши етмагандай, Хоразмшоҳ ҳам салтанатга кўшин тортишга тайёргарлик кўраётган эди. Агар салтанат таянчининг мазкур аҳволи узоқ давом этса, бундан ҳам баттар қора кунларга дуч келиш мумкин. Шундан яқинлари ташвишга тушиб қолади. Бу ўриндаги тасвирлар қўйидаги мақсадга яқинларининг фожиа моҳиятини чуқур ҳис қилиш ва англаш, уни уюшган ҳолда чорасини топишга интилиш, инсоннинг шахсий фожиасидан фойдаланиб қолишга уринган кимсаларнинг ҳақиқий қиёфасини очишга хизмат қилади. Бу воқеалар жамланганда инсон туйгулари тарбияланиши билан бирга, ҳаётни, одамларни англаш шуурига шуур ҳам қўшилади.

Бу борада, айниқса, аёллар—Сароймулкхоним ва Амир Темурнинг эгачиси қутлуг Туркон ўз саъй-ҳаракати билан ёрқин таассурот қолдиради. Улар Соҳибқироннинг пири Саййид Баракани унинг олдига киритиб, бу ғам-ғузурликдан, дунёдан этак силташдан халос этишади. У пирининг ҳаётбахш доно гапларидан кейин «Дунёга эътиқоди яна қулф уриб, муборак назарини паришон мамлакат забтига» қаратади. Ёзувчининг бундай йўл тутиши фалсафий ҳақиқатга эга. Чунки «Кимни ўзини бу «васф»лар (яъни кибр, худбинлик) чангалидан қутқарувчи бир муршидга мурид бўлмаган экан, Оллоҳ ва Расулга исён этган бўлади» (Ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. Биринчи китоб. — Т.: «Мовароуннаҳр», 2000 й. 25-бет). Бу нарсага Амир Темурнинг амал қилиши ҳақида ёзилган барча тарихий манбаларда қайд қилинган.

Романнинг саҳифаларидан саҳифаларига ўтган сари Соҳибқирон ўзини тутган, бажарган ишлари билан бир қадар оддийлашиб, инсонийлашиб, киши қалбидан жой олади, меҳр қозонади.

Мангқишлоқ ҳокими Тўйхўжанинг ўғли Тўхтамиш отаси қатл қилинган, Ўрусхондан ўч олиш йўлида қилинган уруниш барбод бўлган, паноҳ истаб Амир Темур қошига келаётганини эшитиб, даставвал одатдаги ҳолдай унга эътибор бермайди. Негаки, «салтанат удумида шундай паноҳ истаб, бош уриб келгувчиларни очиқ юз билан қарши олиш одати бор...» (33-бет). Лекин бир оз мулоҳаза қилган, уни ўзгача кутиб олишга қарор қилади. Сабаби, Шимол томонлар кўпдан нотинч эди. Жўжи улуси хони Ўрусхон Олтин Ўрданинг аввалги шаън-шавкати тиклаш ҳаракатини бошлаган

эди. Унинг Московияга ва Мовароуннахрга бостириб келиш нияти ҳақида хабарлар келганди. Шундан Тўхтамишга илтифот кўрсатиб, хавфнинг дастасини ўзидан чиқаришга қарор қилади. Айниқса, Тўхтамишнинг «Отасизман, Амир Соҳибқирон, отасиз қолганман... Ота ўрнида ота бўлингиз! Мен тутинган ўғлингиз бўлай! Ўғил бўлай деб келдим!» (87-бет) — дейиши кенг қалб соҳиби Амир Темурнинг қалбини эритиб юборди. Бундай бўлишига Жаҳонгир Мирзонинг йўқотиш жаҳорати битмаганлиги ҳам сабаб бўлди. Негаки, «Тўхтамиш ўғлоннинг Жаҳонгир Мирзоникидек залварли эмас, ингичкароқ, бир оз ёқимсизроқ овозини демаса, Тўхтамиш ўғлон куйиб қўйгандай... Жаҳонгир Мирзонинг нақ ўзи эди! Бўйи ҳам, келбати ҳам... Халлоқи безавола салламно! Мазкур кўринишдан таъсирланган Темур беихтиёр «Хуш келибсиз, ўғлим! Хуш келибсиз» деб юборди.

Катта зиёфат берилгач, сонсиз совғалар тақдим этилади. Улар ичида Соҳибқироннинг энг севикли учқур оти Хонўғли ҳам бор эди. Кейинчалик Хонўғли бадиий образ даражасига кўтарилади. Чунки у ўзида фалсафий ва ижтимоий маъно ташиш билан бирга, Тўхтамиш туфайли бошига тушган ва тортган азоб-уқубатлари одамий саъй-ҳаракатлар билан уйғунлашиб, инсонийлашади.

Амир Темур Хонўғлонга ҳеч қачон қамчи урмасди, чопишини тезлатиш учун узагини ниқтаб қўйишнинг ўзи етарли эди. Тўхтамиш мингач бўлар-бўлмасга сағрига қамчи тушадиган бўлди. Ҳар қамчи тушганда бадани сесканиб, устидаги одамни отиб юборишга чоғланади-ю, лекин омон сақлаш қон-қонига сингиб кетганидан бундан тийларди. Соҳибқирон икки бора катта қўшин билан таъминлаб, мақсадга етишиш имконини берди. Лекин иккаласида ҳам бутун қўшинни барбод бериб, Амир Темур қошига қочиб келади. Албатта жонининг омон қолиши Хонўғлон туфайли бўлди. Қозончи баҳодир таъқибидан қандай омон сақлагани хусусида ёзувчи шундай ёзади: «Қозончи баҳодир энди елдай учиб бораётган Тўхтамиш ўғлон изидан от қўйди. Унинг бу сафар алмаштириб олган пойгачи тулпори чакки эмасди, жайдари отларнинг икки-уч қадамни бир қилиб босарди. Баҳодир дулдуга қамчи солди, кеча ёғиб ўтган ёмғирдан юмшаган ер чопишга халал берса ҳам, жонивор Хонўғлонни мўлжал қилиб ўқдай елиб кетди.

...Ортдаги душман нафасини сезган Хонўғлон кўркўвни писанд қилмай чақиндай шувиллаб Довдирсойга сакради!... Қозончи баҳодир қирғоққа етиб келганда, Хонўғлон лойқа сув гирдобиди етмиш

қадамлар нарида сузиб борарди» (139-бет).

Тўхтамиш тўртинчи марта қўшини пароканда бўлиб, валинеъматини олдиға қочиб келади. Бу сафар тезда қобул қилмайди. Мушоҳада қилиб кўриб, ҳатто воз кечиш қарорига ҳам келади. Лекин бир хурсандчилик (Шоҳруҳ Мирзонинг туғилиши)дан Темурнинг гуруга берилиб кетиши яна марҳаматига сазовор бўлишга имкон берди. Бундан кўриняптики, ёзувчи ҳар бир воқеанинг туғилишини, келиб чиқиши, Амир Темурнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини мантиқий асосланган.

Душман томондан қочиб келган ўрунг Темурнинг «Салтанат ишлари ўлда-жўлда... Юрту эл ундан батамом умидини узиб қўйган. Жўжи улусида, Тўхтамиш ўғлон ундан юз чандон яхшироқ, Тўхтамиш ўғлон келсун, дерлар, Тўхтамиш ўғлонни тиларлар...» деган гапидан сўнг, Соҳибқирон Темур Маликхондан толе юз ўгурганини ички бир туйғу билан идрок этди. Шундан «Ҳумоюн Ўрдудан, зудлик билан черик йиғилсин, Тўхтамиш ўғлон иззату икромларга сазовор этилсун, Амир Довуд, дуяглот бошлиқ Амир Ўрунг Темур, Муҳаммадбек ибн Мусо, Гиёсиддин тархон, Муҳаммад Мирақларни кўп лашкар билан Синоққа юборилсун, Тўхтамиш ўғлонни тахтга ўтқазиб қайтсунлар» (170-бет) деган олий фармон беради.

Тўхтамиш Сигноқ тахтини эгаллагач, хон номини олди. Лекин шу кундан бошлаб феъли айниди, яъни валинеъматининг яхшилигини унутиб, бутун Мовароуннаҳр тахтига кўз тикка бошлади. Ажаб буни биринчи одамлар эмас, Хонўғлон сезади. Унинг кўрнамаклигига ўзига хос исён кўтаради. Аввалгидек Тўхтамишхоннинг ҳар ишорасига сўзсиз бўйсунмайди, қадам босиши ҳам ўзгаради, олдинги гўшаси Самарқандни, соҳибини соғина бошлайди. Бу туйғу кучая борган сари, ҳозирги эгасини асраш инстинкти сусая боради. Бу борада ёзувчи шундай ёзади: «Жутак ташлаб ирғиб бораётган Хонўғлон сағрисиға қамчи тушиб турса ҳам, негадир жон-жаҳди билан чопмас эди. У дунёни кезиб чиқди. Ҳожи Тархон, Сарой Берка, Московия, Кафа ва Табриз кўчаларидан голибон ўтди. Лекин ҳеч бир жой, ҳаттоки Сарой Беркадаги узун баланд отхона ҳам Кўксарой ёнидаги сайисхонага ўхшамасди» (282-бет).

Хонўғлон ҳар сафар Самарқанд йўлиға тушганда шиддат билан еларди. Бундай қилишга биринчи сабаб ўз гўшасини соғинч туйғуси бўлса, иккинчиси, устидаги соҳибини яхши ният билан

кетмаётганлигини ҳис қилишидан эди. Донишмандлар «Отда фақат забон йўқ, лекин ақл, фаҳм-фаросат, сезгириклик, зийраклик, орият кучли» деганларидек, Хонўғлон наздида бу сафар «Тўхтамишхон Самарқанд томонга қочиб кетаётган йўқ... Чунки аввалгидек қочиб кетса, ордидан кимдир қувиши керак... Ҳеч ким қуваётгани йўқ... балки одатдагидек катта қўшин савашига отланган... Демак, жанг қилиш учун бостириб боришмоқда...» (280-бет). Тўхтамиш кўрнамаклик қилиб, ҳақиқатан ҳам шундай йўл тутган эди. Хонўғлоннинг шаҳди пастлиги шундан эди. Бундан жаҳли чиққан Тўхтамиш отни қамчилай бошлади. Зугум жонидан ўтган Хонўғлон ўқдек елишга мажбур бўлди. Ҳар сафаргидек Довдирсойга келиб сакраш ўрнига, шартта чапга бурилиб кетди, хонни эгардан учиб кетишга оз қолди. У лашкарни ўзи бошлаб бериб, сойдан олиб ўтмоқчи эди... Қаҳрини жиловлай олмаган ҳоқон тулпорнинг бош кўзи аралаш аччиқ қамчи солганини билмай қолди! Қамчининг учи чаён чаққандай Хонўғлоннинг чап кўзига тегди ва ўт чақнатиб юборди! Оғриқ жонидан ўтиб кетган жонивор қаттиқ кишнаганча юқорига сапчиди! Буни кутмаган, эгарда бамайлихотир ўлтирган Тўхтамишхон отдан қулаб тушди! Ҳамма ўша томонга югуриб, ҳокон ҳазратлари агрофида гирдикапалак бўлиб қолди. Тулпор билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Хонўғлон енгил тортгандай бир кишнаб осмонга сакради-да, сой бўйлаб Самарқанд томонга елдан ҳам тез учиб кетди ва бир пастда кўздан ғойиб бўлди» (287-бет).

Хонўғлон кўп вақтдан кейин ўзи яхшилик кўрган соҳибига садоқат кўрсатиб, абгор ҳолда, яъни қовурғалари туртиб чиққан, чап биқинида аллақандай йиртқичнинг чуқур тиш излари, ўнг оёғи тиззасида катта яра, чап кўзи йўқ алфозда ўз гўшасига етиб келади. Амир Сайфиддин неқўз охиста ер тепинаётган Хонўғлоннинг омон қолган ўнг кўзидан ёш оқаётганини кўради, чунки у йиғлаётганди. Бу Амур Темурнинг очиқ кўнгиллигидан кўп мунҳатлар фойдаланганлигидан, шунинг орқасидан ўзининг ҳам жафо тортганлигидан ўкинч ёши эди. Икки кундан кейин Хонўғлон жон таслим қилади. Хонўғлон қисмати кишига кўп нарса беради. У табиат рамзидир. Табиат эса жамиятдан кўра ҳамиша соф ва иллатлардан ҳолидир.

Инсоният ҳамиша бир-бирига таъсир омилidir. У ҳатто оламдан кетган жараёнида ҳам ўз вазифасини бажаради, яъни одамларни бир қадар кўзини очиб кетади, айниқса яқинларини. Умаршайх Мирзо оғаси Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин энди кўп нарсага

ўзи масъул, отасидан сўнг ўзи жавобгарлигини ҳис қилади. Шундан отасининг Тўхтамишга қилган мурувватидан ранжийди. Бу романда, шундай ёзилади: «Юз бераётган воқеаларнинг нимасидир Умаршайх Мирзога ёқмас, шундан кўнгли хира эди. Унга гўё душманни кўра-била туриб, дўстлардай қарши олингандай туюлар, бундан ичи кимдандир койинарди». (96-бет). У Тўхтамишнинг ниятини қалбан ҳис қилган эди. У ўзининг ниятини ички монологда шундай изҳор қилади: «Тўхтамиш ўғлон ҳеч қачон кимларнингдир қўлида кўғирчоқ бўлмайди, балки ҳаммасини кўғирчоқ ўйнатадур! Ҳали шиндай ўйнатесунки! ... фақат қўлига тахт жилови тегсин”! (99-бет). У айтганини қилди. Амир Темур кўмагида тахтга ўтирган кундан бошлаб, кучларни бўлиш ниятида турли ҳийлалар ишлатди. Лекин ўйлаган ишининг бирортаси ҳам амалга ошмади. Амир Темурнинг мушкулени қандайдир кўринмайдиган куч осон қилди. Бу албатта, адолатли аъмолига яратганнинг марҳамати эди.

Ҳийла, қабоҳатдан нафратланган киши у билан тўқнашганда, бир кучига ўн куч қўшилади. Умаршайх Мирзода шундай ҳол рўй беради. Тўхтамиш қочиб, ўз кишиси орқали доронинг қўшинини қай ҳолга солган бўлса, шундай куйга солиш ниятида қилинган саъи-ҳаракатдан кейин ва ниҳоят Соҳибқирон қўшинига рўпара бўлади. Умаршайх Мирзо ўз лашкари билан душман устига нафрат билан ташланади. Унинг жанг қилишини кўрганлар, «Рустам ҳам бундай ишларни қила олмайди!» — деб олқишлайди. У жанг қилар экан, «Энг катта оғирликни ўз зиммасига олганидан» мамнунлик ҳиссини туйиши билан бирга, галаба ишқида юраги жўшарди. Бу саъи-ҳаракат ўз самарасини берди. Тўхтамиш жанг майдонини ташлаб қочади. Лекин бу сафар ҳам айланма, эгри йўл Умаршайх Мирзога панд берди, у эса қочиб қутилди. Бу ерда эгри, айланма йўл рамзий маънога эга. У Тўхтамишхоннинг қисматига ишора. Чунки айланма, эгри йўлнинг охири берк бўлади. Бундай йўлнинг масофаси қисқадир.

Лекин романда реал тарихда бўлмаган, ҳаётий мантиқ инкор қиладиган ўринлар ҳам мавжудки, соф тарихий асарда бундай ҳолнинг бўлмаслиги дурустдир. Амир Темурни «тит-питиси чиқиб кетган қулох, эгнида уриниброқ қолган жанда кийиб» дарвеш ҳолда бозору маҳалла-гузарларни айланиб чиқиши шахсни бўрттиришдан бошқа нарса эмас. Тўғри, халқ эртақларида, ҳикояларида, дostonлар, ҳатто ёзма адабиётда ҳам бундай ҳол учрайди. Бу энди халқнинг, ижодкорнинг идеалидир. Буни Темурдек реал шахсга

кўчириш жоиз эмас. Айниқса ўша кийимда ариқ бўйида ўтирган қизнинг исмини сўраши ўша давр, тарих нуқтаи назаридан қараганда ҳаётини мантиққа зиддир. Бунини ёзувчи ўзича шундай изоҳламоқчи бўлади: «Одатда дарвишу қаландарлардан кўрқиб чўчимасдилар, уларга худонинг беозор бандалари деб қараларди» (176-бет). Бу гап умуман ўша тоифадаги одамларга тегишли. Лекин аёллар рўпара келишга чўчишган. Айниқса, роман тасвиридаги кўринишга эга дарвешнинг «Исмингиз нима экан, ойим қиз?» — деб сўрашини тасаввур қилиш қийин. Чунки уларнинг номаҳрамга гап отиши асло мумкин эмас. Сабаби, шариат ва тариқат қоидалари бунини инкор этади. Шунингдек, дарвеш ахлоқига ҳам зиддир.

Тарихий шахслар ҳақида бадиий асар яратиш ниҳоятда мураккаб жараён. Чунки ўтмиш тарихини жонлантиришдан ташқари, тарихий шахсни табиатини, маънавиятини, руҳиятини ҳаётини мантиққа, тарихий воқеликка зид бўлмаган ҳолда ифодалаш керак. Бу эса баёнда эмас, аниқ воқеа орқали тасвирланиши, хатти-ҳаракатида, фаолиятида кўрсатилиши, ўй-фикр, гап-сўзида очиб берилиши лозим. Бу осон иш эмас. Мақсуд Қориевнинг «Ғазнавийлар» тарихий романида («Шарқ» нашриёти. —Т.: 2006 йил) шундай қилинган. Эски ўзбек қомусидаги «Маҳмуд Ғазнавий» мақоласида шундай ёзилади: «Маҳмуд Ғазнавий паҳлавий ва араб тилларини билган, шеърлар битган. Ғазнавий жуда кўп китобларни тўплаган». Бундан кўриняптики, у ўқимишли ва маърифатли шахс бўлган. Надоматлар бўлсинки, шу пайтгача яратилган ҳам илмий, ҳам бадиий асарларда Маҳмуд Ғазнавий фақат золим, шафқатсиз, ижод ва илм аҳлига зулм ўтказган кимса сифатида талқин қилинган. Ваҳоланки, эски ўзбек қомусининг «Ғазнавийлар давлати» мақоласида эса «Ғазнавий давлатининг энг кучайган даври Сабутакин (977—997) ва Маҳмуд Ғазнавий (998—1030) ҳукмронлиги даврига тўғри келади.

...Ғазнавийлар давлати равнақ топган даврда саройда ва шаҳарларда буюк олимлар яшаб ижод этган (мас. Беруний, Утбий, Абулфазл, Байҳақий, Гардизий, Фирдавсий ва б.) ... Ғазнавий давлати Маҳмуд Ғазнавий ўлгандан кейин заифлашди» — дейилади. Демак, тоталитар тузумда бу ижобий фактларга қарамай, Маҳмуд Ғазнавий образига тарихий нуқтаи назар билан эмас, синфий жиҳатдан ёндашиб, бир томонлама, яъни фақат салбий ёритилган. Романнинг афзаллиги шундаки, унда тарихий бузилишларга барҳам берилиб, тарихий воқеалар ва шахс фаолияти тўғри ёритилган. Бу албатта мустақилликнинг шарофатидир.

Киши эшитганидан эмас, кўрганидан таъсирланади. Чунки унинг моҳияти ҳис қилинади. Ҳис қилинган нарса онгга етиб бориб, фикр кўзгайди. Мақсуд Қориев бунга катта эътибор берган. Шундан Маҳмуд Ғазнавийнинг қандай шахс эканлигини ёзувчининг у ҳақидаги фикридан эмас, воқеалар оламидаги савй-ҳаракати ва фикр-мулоҳазасидан билиб оламиз. Ва кўз ўнгимизда инсоний фазилатларнинг тоши оғир, мулоҳазакор, мураккаб шахс гавдаланади. Адиб буни бирданига бермайди, балки ҳар бир воқеага бир чимдим, гўё хамиртуриш қилади. Оқибатда воқеа ўша асосга қурилиб, мақсад сари хизмат этади.

Романнинг «Ота ва ўғил» бўлимида шундай воқеанинг гувоҳи бўламиз. Султон Маҳмуднинг катта ўғли шаҳзода Масъуд темирчилар маҳалласидан ўтиб кетаётган пайтида тақачининг болғасидан сачраган учқун унинг зарин тўнининг енгига тушади. Шаҳзода дастлаб буни сезмайди, лекин тутун чиқиб кетганидан кейин, темирчининг дастгоҳига бостириб кириб, устани қамчи билан боши-кўзи демай савалай бошлади. Отасига озор бермасликни илтижо қилиб, шаҳзода оёғига ташланган ўғил ҳам бенасиб қолмайди. Уриб чарчаган шаҳзода устанинги ўнг қўли кесиб ташлансин деб буйруқ беради. Темирчининг: «Мени кечиринг амрим, жўдаврдай жонмен, қўлимни кесиб ташласангиз тирикчилигим не бўлур? Ҳали жужуқларим ёш ундан кўра ўлганим маъқул»¹ деганига ўзинг танладинг деб ўлимга буюради. Оломон тўпланади. Темирчининг судраб эшик олдига олиб чиқишганда, бир қаландар жонига ора киради. У сўзомонлиги билан, яъни «Сизнинг устингизга темирчининг болғаси зарбидан келиб тушган чўғи ангиз, фақат бахт-саодат белгисидир», — деб кўнглини юмшатиб турганда, султондан хат келади. Унда шундай ёзилган эди: «Ўғлим Масъуд, темирчига жабр қилмагил, уни ўз ҳолига қўйгил. Бу менинги ота сўзим, ҳам фармони олий деб билурсен. Шу хатни олгач, тезда ҳузуримга етиб кел, сенга айтатурган сўзларим бор» (16-бет). Султоннинг ўғлига айтган сўзлари ҳам пурҳикматки, унга нисбатан олдинги тасаввурларни ўзгартириб юборади.

Ёзувчи ғазнавийлар сулосасининг илдизини, яъни отаси Сабутегиннинг қисмати ва давлатга келиш тарихини ҳикоя қилиш билан Султон Маҳмуд инсонийлигини асослайди.

Тарихдан маълумки, Маҳмуд Ғазнавий Ҳиндистонга қарши 17

¹ Мақсуд Қориев. Ғазнавийлар. Танланган асарлар. II жилд. «Шарқ» нашриёти. —Т.: 2006. 13-бет. (бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади).

марта юриш қилган. Романда шундан биттаси «Мўлтондаги жанг» бўлимида кенгроқ берилган. Бунда биз султоннинг маҳоратли жангчи ва саркардалигидан ташқари, уни босиқ, ҳар нарсага ўйлаб ёндашадиган, маслаҳат билан иш тутадиган шахс эканлигини кўрамиз. Мазкур ҳол ҳар инсон учун катта фазилатдир. Бу ўз навбатида, унинг 32 йил тахт тепасида туришини ҳам асослайди.

Шоир Унсурий хусусида фақат салбий фикр юритиларди. Одил Ёқубовнинг «Кўҳна дунё» романида сарой маддоҳ шоири, тумтуроқ мисралар битадиган, ғаразгўй, истеъдодли одамларни кўролмайдиган, уларга ёмонлик соғинадиган, фақат бугунини ўйлайдиган шахс сифатида тасвирлайди. Унсурий номи тазкираларда, қадимий қўлёзмаларда тез-тез учраб турарди. Лекин романдаги тасвир ва дарсликлардаги фикрлардан киши ҳайрон бўларди. Мазкур романдаги тасвирни ўқиб, кишининг кўнгли таскин топади. Чунки у ҳаётга яқин. Негаки саройдаги адабий муҳит, яратилган асарлар у ердаги маърифат ва маънавият чироғини ёқишда Унсурийнинг катта хизмати борлигини инкор қилиш анойиликдир. Романдаги шоирларнинг шоирона базмлари, бирининг мисрасига иккинчисининг жавоби, мантиқ кучига эга бўлган кинояли сўзлари киши қалбини нурдай ёритиб юборади. Унсурийнинг истеъдодли шахсни тез англаб олиши, уни қўллаб-қувватлаши, ижод қилишга имкон яратиб бериши ҳам бугунги кунга кўп нарса беради. Унинг шоҳга эркалиги, лекин унинг беозорлиги, сал меъёридан ошганда тафаккур кучи билан чиқиб кетишлари ўзига ярашиб тушган.

Шоир Дақиқийнинг қисмати ва фожиаси ҳам кишига кўп нарса беради. Яъни майни меъёридан ортиқ нўш қилиш ҳар қандай ақлли кишининг фикрини ўтмаслаштириб, жоҳил кимсага айлантириши жуда ёрқин ва таъсирли кўрсатилган. Бу воқеа киши қалбига чуқур таъсир қилади ва кўзини очади.

Романнинг «Тақдир тақозоси» бўлими энг ёрқин саҳифалардан ҳисобланади. Унда Фирдавсий ҳаёти ҳикоя қилинади. Неча йиллардан бери шоирнинг 30 йил меҳнати эвазига юзага келган, жаҳон дурдонаси ҳисобланган «Шоҳнома» Маҳмуд Ғазнавий томонидан муносиб баҳоланмай, шоирнинг меҳнати қадрланмасдан, уни масҳара қилиниши ҳукмдорга нисбатан нафрат уйғотиш билан бирга, шубҳа ҳам туғдирарди. Чунки илмли, шоир одам дунёдаги кўзга кўринган олим-у шоирларни бир жойга тўплаган, уларни моддий таъминлаган, ижод қилишга шароит яратиб берган, хазинаси лак-лак олтин-у жавоҳирга тўла одамни бунчалик пасткашликка бориши ҳайрон қолдирарди. Романи ўқиган одамнинг кўнгли таскин топади.

Негаки шубҳали масалага аниқлик киритилган. Фирдавсийга олтин танга ўрнига кумуш танга берилишидан Маҳмуд Ғазнавий мутлақо беҳабар бўлиб, буни қилган одам вазири аъзам Хожа Аҳмад Ҳасанак экан. Султоннинг насл-насабини ерга уриб ёзилган ҳажвия Фирдавсий қаламига мансуб бўлмай, у ғаразгўйлик маҳсули бўлиб, Абу Саҳл Муҳаммад Завзаний қаламига тегишли экан.

Ёзувчининг маҳорати шундаки, у тарихий ҳақиқатга зид бормаган баъзи воқеалар тасвирида эса ўтмиш давр, яъни X—XI аср тарихи руҳини беришга интилган. Шунингдек, образларга бир томонлама ёндашмаган, бир хил бўёқда яратилмаган. Маҳмуд Ғазнавий барча ҳукмдорларга хос қаттиққўл, шухратпараст, қайсар эди. Романда унинг бу хусусиятлари ҳам ўз ифодасини топган. «Ашуро байрами» бўлимидаги нонвойлар саркорини нонвойлар нон ёпмагани учун аввал тилини кестиргани, сўнг фил оёғи остига ташлатиб, мурдасини эса бутун шаҳар аҳли кўз олдида намойиш этилиши ёки Беруний ўз ниятини топгани учун аламдан уни томдан ташлашга буйруқ бериши («Беруний ва Султон» бўлимида) султонни мураккаб шахс эканлигини кўрсатади. Бу хусусияти сарой аёнлари доимо таҳликада ва қўрқувда юришлари, уларнинг гап-сўзи, муносабатлари ҳам ўз ифодасини топган.

Ёзувчи асар воқеалари ва қаҳрамонлар саъй-ҳаракатининг ифодасида Шарқ ҳамда накий фанлари фалсафасига суянади. Бу тўғри йўлдир. Чунки бизнинг менталитетимиз ва руҳимизга мосдир. Маҳмуд Ғазнавий касалга чалинганда тақдирга тан беради, касалдан қутилиш йўлида ортиқча ҳаракат қилмайди, балки охирагини ўйлайди, қилган гуноҳларидан тавба қилиб, уларни ювишга интилади. Фирдавсийнинг ҳажвиясини у ёзмаганини билмаган ҳолда, гарчи ўзининг насл-насабига тил теккизган бўлса-да, салтанатнинг унга нисбатан тутган ишидан кейин шоирнинг ҳажвиясини тўғри деб билади ва кечиради. Унинг меҳнатини муносиб тақдирлайди. Бу чин мўмин-мусулмоннинг ишидир.

Шунга қарамай романда эътирозга мойил воқеалар ҳам мавжуд. Хусусан, «Дил изҳори» бўлимида Маҳмуд Ғазнавий вазири Абу Наср ал-Мишконийга шундай дейди: «Билурсанким, фуқаролар ўз подшоҳларининг хушбичим, чиройли бўлишини истайдилар. Мен бўлсам бир бадбашара, буниси етмагандек юзларим чўтир. Онам мени намунча хунук қилиб туққан эрканлар, билмадим? Аҳли мўмин айтса керак, подшоҳимиз намунча хунук деб» (133-бет) дейиши ёки «Навбаҳор кечаси» бўлимидаги чиройли тасвирларга

қарамай шоҳ балиқча кийимида севишганларга хизмат қилиши, уларга май қуйиб бериши реал шоҳлар учун ёт ҳаракатдир. Қолаверса Маҳмуд Ғазнавий табиатига мутлақо зиддир. Бу ёзувчи томонидан шоҳнинг инсонийлигини кўрсатиш учун тўқилган воқеа бўлиб, ўзини оқламаган. Чунки унда мантиқий асос йўқ. Шунингдек, баъзи бир ўринлар тасвирий баён бадиий асардан кўра, публицистикага ўхшаб қолган жойлари ҳам бор. Ундан кейин вазирини шоҳнинг оёғини уқалаши ҳам ҳаётий мантиққа тўғри келмайди.

Текшириш учун саволлар

1. Истиқлолдан кейин тарих ва тарихий шахсларга қандай муносабатда бўлиняпти?
2. Миллий қадриятлар «Амир Темур» романида ўз ифодасини қандай топган?
3. Гавҳаршод бегим тимсолида зукколик моҳияти қандай берилган?
4. «Она лочин видоси» романида шаҳзодалар тийнати ва табиати қандай ёритилган?
5. «Она лочин видоси» романида оналик ва фарзандлик меҳри қандай акс этган?
6. «Улуғ салтанат» романида Амир Темурнинг инсонийлиги қай даражада ўз ифодасини топган?
7. Тарихий романларда нафрат ва изтироблар, муҳаббат ҳамда инсон фожиаси қандай акс этган?
8. «Ғазнавийлар» романида ҳукмдорлар қисмати қандай ифодаланган?

Таянч тушунчалар:

1. Бадиий тафаккур — ижодкорнинг ҳаёт, жамият, кундалик турмуш, инсон хусусидаги индивидуал ўй-фикрлари, мулоҳазаларини бадиий асар воқеалари, қаҳрамоннинг ҳаракати, фаолияти орқали ифодаланиши.
2. Эпизод — нисбий мустақилликка эга бўлган асар воқеаси бадиий асарнинг бўлинмайдиган энг кичик қисми; асар сюжетининг узвий халқаси, асосий таркибий қисми; бадиий асардаги ёрдамчи сюжет чизигида учрайдиган характерларнинг айрим қирраларини ёритишга хизмат қиладиган қисм.

УЧИНЧИ БОБ

ЯНГИ ЙЎНАЛИШДАГИ РОМАНЛАР ВА ОБРАЗЛАР

Режа:

1. Янги йўналишдаги романларнинг ўзига хослиги.
2. Роман сюжетининг гайритабиийлиги.
3. Сирож муаллимнинг сирли олами.
4. Вали ва Бадалбек образлари замирида ёзувчи гоёси.
5. Жамиятдаги ахлоқсизлик ва ҳамиятсизликнинг туб асоси.
6. Модерн адабиётининг хусусиятлари.
7. «Тепаликдаги хароба» романида руҳий олам инкишофи.
8. «Ффу» романида Шарқ фалсафасининг ифодаси.
9. Модерн йўналишидаги асар қаҳрамонининг хусусияти.

Адабиёт:

1. З.Пардаева. Ўзбек романлари поэтикаси. Мерос нашриёти, — Т.: 2003.
2. У.Норматов. Умидбахш тамоийллар. —Т.: Маънавият, 2000.
3. У.Норматов. Тафаккур ёғдуси. —Т.: 2005.
4. У.Ҳамдамов. Бадий тафаккур тадрижи. —Т.: Янги аср авлоди, 2002.
5. Омон Мухтор. Минг бир қиёфа. —Т.: Шарқ нашриёти, 1994.
6. Тўхтамурод Рустам. Капалаклар ўйини. —Т.: Шарқ нашриёти, 2000.

Янги йўналишда ёзилган романлар одатдаги анъанавий ижод маҳсулига ўхшамайди. Улар кўп йиллардан бери гарб адабиётшунослари баҳсига сабабчи бўлган ва модернистик адабиёт номини олган франциялик Марсел Пруст, ирландиялик Жеймс Жойс, чехословакиялик Франц Кафка романлари ва тасаввуф йўлида ёзилган янги йўналишдаги асарлардир. Улар ноодатий тасвирийликка, ўрганилмаган сюжет чизигига ва қаҳрамонга эгадир. Асарларда ёзувчининг олам ва одам хусусидаги концепцияси қаҳрамонлари онги йўналишида ўз ифодасини топади. Шундан мазкур асарларни дастлаб ўқиган киши унинг замирида ётган гоёни

илгаб олиши ва қалбига сингдириши қийин. Чунки китобхон бундай типдаги асарга кўникма ҳосил қилмаган. Омон Мухторнинг «Кўзгу олдидаги одам» романи шу типдаги асардир. Романнинг бош қаҳрамони Вали асар сюжетини ташкил қилган Сирож муаллим ва учувчи Бадалбек каби образлар ўлими сабабини аниқлашга қанчалик интилса, китобхон ҳам шунчалик билишга ҳаракат қилади. Оқибатда асар қаҳрамони билан китобхон ўртасида фарқ йўқолади. Бунинг сабаби роман сюжети чизигини воқелик эмас, қаҳрамон онги йўналиши ташкил қилганлигидир. Бу онг оқими ўз навбатида китобхон онг оқими билан омухталашиб кетади. Оқибатда, иккаласи, яъни қаҳрамон Вали билан китобхон масала моҳиятини билишга интилган якка шахсга айланади. Уларнинг тафаккурлари битта масала томон йўналади.

Романда Сирож муаллим ва учувчи Бадалбек шахси ҳақида бош қаҳрамон Вали нуқтаи назаридан шундай ахборот берилади: «Дунёнинг қизиқлиги: учувчи далага қўшиб баъзан шаҳарга ҳам дори сепиб юрса, Сирож муаллим умуман, дори сепишга қарши ҳамма билан жанжаллашиб юради. Мана, энди, иккиси бир ўлим оғушида ётибди!» бундан кўриняптики, иккаласи бир одам. Лекин бош қаҳрамони Валижон Сирож муаллимни яхши одам деб билади. Бу ҳақида у шундай дейди:... «Ўртоқ муаллим» деб мурожаат қилишидан баъзан норозиланар эди.

— «Ўртоқ» билан «муаллим» орасида катта масофа бор. Бу аввалдан нотўғри тушунча, — дерди дона-дона қилиб. — Ўртоқ муаллим бўлмайди. Муаллим — ўртоқ бўлмайди! — Кейин, секин қўшиб қўярди, — оддийроқ яшашга ўрганиш керак! Айниқса, сиз энди катта йигит бўлиб қолдингиз...» Валининг бу фикри муаллимни бир поғона юқори кўтаради.

У яна бир ўринда ўзининг шахсий фикрини беради. «Миршаблар, терговчилар мабодо эринмай суриштирганда, мен булардан ташқари, яна бир гап айтардим...

Сирож муаллим одамларга кам қўшилиб, жанжаллашиб юрса ҳамки, гўзал, олижаноб эди! Бадалбек ўз ишини тўғри бажаришга уринган, ўз касбининг устаси эканига қарамай, ёвуз киши эди! Мен худди шундай дердим». Бу фикрдан сўнг Сирож муаллимга нисбатан қандайдир меҳр, Бадалбекка нисбатан киши қалбида қаҳр юзага келади. Лекин улар нимагадир, «Осмон негадир ўз-ўзидан дарз кетиб, қоқ тўрт бўлакка ажралган» кун бир кунда ҳалок бўлишади. Орадан икки йил ўтгач, яна «Бир куни ёмғир ёғиб, бу

гал купа-кундузда пичоқ билан кесган сариекка ўхшаб, осмон ўз-ўзидан тўрт бўлакка ажралган» кунини Ширинкўлдан олисларга қулоч отган катта йўл бўйида жойлашган чойхонада Вали Сирож муаллимни кўриб қолади. Киши тафаккури воқеа юз берган ҳолат томон йўналади. Нима учун осмон тўртта бўлинганда иккала ҳодиса юз берди? Нега Ширинбулоқда аччиқ қисмат рўй берди?! Мияда тафаккур ўз вазифасига киришган сари, ёзувчи нияти аниқлаша боради-ю тафаккур йўналиши бир тўхтамга келгач, мазкур нарсалар рамзий маънога эғалиги ва унинг заминидаги ҳақиқат аён бўлади.

Осмоннинг тўрт бўлиниши бу тўрт қитъа. Унинг катта, ҳам Европа ҳам Осиё жойлашган қисмида бутун дунёга адолатли, энг инсоний мамлакат деб жар солинган собиқ СССР жойлашган. Ширинкўл эса шу худуддаги шаҳардир. Воқеа эса худди шу ерда содир бўлади. Демак, роман собиқ социалистик жамият воқелиги ва шу жамият одамлари фаолияти ҳамда қиёфасини акс эттириш асосига қурилган.

Роман қаҳрамони Вали фаолиятини кузатар эканмиз, бир нарсани англаб етамиз. Яъни бугунги кунда ўз номи билан аталаётган тоталитар тузумнинг олиб борган иш йўсини, сиёсати ва унинг оқибатида юзага келган, шаклланган шахсларнинг асл қиёфаси тасвирланган. Асарнинг мураккаблиги шундаки, бу нарса очиқ айтилмайди. Бош қаҳрамони Вали кўзига кўринган ғайритабиий воқелик заминида инкишоф қилинади. Бу ғайритабиий воқелик ҳақиқат билан йўгрилгани учун унинг рамзийлиги кўпда сезилмайди. Қайтага реал ҳаётда ўз хатти-ҳаракатлари билан киши қалбига ўтиришмайдиган шахслар қилмишларининг туб асослари ойдинлашади.

Вали муаллим уйига уни ҳақиқатан ўлган ёки ўлмаганлигини билиш учун борганда «Оила аъзолари алланечук бахтиёрлигидан таажжубга тушади. Бунинг устига муаллимнинг қизи Мамлакатхон унга беҳаёларча кўз сузади. Кейинчалик эрига хиёнат ҳам қилади. Ҳар пайшанба эса бутун оила аъзолари аллақаскка овга кетишади. Ертўлада Сирож муаллимнинг айнан ўзи қандайдир махлуқ яшайди. Сирож муаллим фаолияти билан яқиндан танишган сари масала моҳияти аниқлаша боради»

Сирож муаллимнинг келини шундай ҳикоя қилади: «Мактабдаги воқеа рўй берган кунини кечга томон йўлақдан ўтаётиб, ойна олдида яна дадамни кўрдим. Лекин бу кўндоқда теккан касалидан, эътибор қилмай ичкарига кирдим. Кирдим-у кутилмаганда дадам негадир

сўкинганларини, кўзгу чил-чил синиб тушганини эшитдим!» Муаллимнинг хотини Сожидахон эса «Муаллимингиз учун ҳозиргача мутассил қаердандир пул келиб турадир» дейди. Қизик! Ўлган бўлса-ку, яна пул келиб турса?! Бу бир жумбоқ. Уни ечишга интилиб, қахрамон Валижон кетидан киши воқеалар оламига шўнғиган сари жумбоққа кетма-кет дуч келинади.

Мамлакатхон Валини ром этиб, ундан ҳомиладор ҳам бўлади. Вали ўзига турмушга чиқишга ундаганда рад этади. Ўзининг хатти-ҳаракатини бола кўриш иштиёқи билан оқлайди. Вали уйланиб, турмуши изга тушганда Мамлакатхон яна пайдо бўлиб, усиз яшай олмаслигидан шикоят қилади. Киши буни дастлаб севгига йўйиб, уни оқлагандек бўлади. Лекин бу хатти-ҳаракатни чуқурроқ мулоҳаза қилса, мақсад бошқа, яъни Валининг оиласини бузишга қаратилганлигини сезади.

Бир куни эри Аҳмаджон Валини учратиб: «Мен ҳаммасини биламан. Боланиям. Бошқасиниям!» — дейди. Бундай ҳамиятсизликдан ҳайрон бўласиз. Лекин атрофга қарасангиз, бундайлар сизнинг юртингизда кўплигига ишонч ҳосил қиласиз. Тарихингизга назар соласиз. Ўтмишда ўз аёлигагина эмас, балки юртининг аёлларига тик қараган эркакни ёқасидан олган жўмард йигитларни кўз олдингизга келтириб, қани улар деган ички нидо тилингизга келади. Сабабини билишга интиласиз. Мушоҳада қиласиз. Оқибатда онгингиз йўналиши бир нуқтага келиб тўхтади ва тилингизга бундай ахлоқсизлик ва ҳамиятсизликнинг сабаби инсон қалбидаги иймон ва эътиқодни сусайиб кетганида деган фикр келади. Нега бундай бўлди деган савол яна сизни тинч қўймайди. Унинг илдизини топишга интиласиз. Бу интилиш Валисиз амалга ошмайди. Жумбоқнинг калити унинг хатти-ҳаракати орқали очилишини ҳис қилгач, у билан боғлиқ воқеаларни онг элагига таҳлилдан ўтказасиз.

Вали Бадалбек қизи Ҳанифага боғланиб қолади. Дастлаб, Ҳанифа Бадалбекнинг қизи бўлгани учун ўзини тортиб юради. Лекин кўнгил ҳам узолмайди. Сабаби Ҳанифанинг вужудида қандайдир бир нур бор эди. Бу нур Вали вужудига ҳам кириб, унда янги инсоний одатларни юзага келтиради.

У кўп йиллардан бери ота-онаси қабрини зиёрат қилмасди. Энди бориб руҳларига тиловат тушурадиган бўлди. Чунки бу Ҳанифа учун одатдаги ҳол эди. Ҳанифадаги босиқлик ва бардошлилик уни лол қолдирди. У билан тақдирини боғлади. Лекин у бир нарсага ҳайрон. Ўзи меҳр қўйган Сирож муаллимнинг фарзандларида

Ҳанифадаги фазилатлар йўқ. Ёзувчи бу билан миллий қадриятларнинг асоси бўлган Қуръон ва ҳадисларда илгари сурилган фикрлар тўғрилигини асослайди. Яъни поклик билан бино бўлган ва шундай асосда тарбия топган фарзандлар қалби инсонийлик билан йўғрилган бўлади.

Ҳанифа отаси хусусида қуйидаги фикрни билдиради: «... лекин қарғиш текканидан омад юз ўгирди... Дадам тақдир айланиб, Ширинкўлда оддий аэропланда учаётганидан, қилаётган ишидан норозиланиб, баъзан эзиларди...

— Биласизми, дадам эркин, мағрур киши эди. Ҳаётда бировга бўйин эгмасди. Ҳар кимнинг гапига киравермасди... лекин унинг учун буйруқ муҳим, у аскар эди! Шундай тарбия олганди. Унга буюрилса бас, ўтга, сувга ташланарди! Қулга айланарди... мен дадамни оқламайман. Шу билан бирга, айб фақат дадамда эмас. Тушунинг!»

«Тушунинг!» сўзидаги хитоб фақат Валига қаратилган эмас. Кенг оммага, яъни китобхонларга қаратилганди. Демак, Бадалбек аслида яхши одам бўлган. Лекин ўз эрки ўзидан кетгач, буюрилган нарсани тўғри, қонуний деб бажариб, инсоният ва табиат оламига кўп зарар етказган. Манқуртлик қилган. Инсонийликка ва виждонига зид йўл тутган. Бу нарса ўз мевасини берган. Тўнғич қизлари беўхшов, бўйинлари йўқ, калласи шундайгина елкасига қўндириб қўйилгандек туғилган. Лекин Бадалбек ёши ўтган сари ўз хатти-ҳаракатининг салбий оқибатларини англай бошлади. Ҳаётда ўзи ва унга ўхшаганларнинг тутган иши туфайли содир бўлаётган воқеадан виждони уйғона бошлайди. Бироқ ноиложликдан қийналади. Ҳанифа ана шу уйғонаётган виждоннинг маҳсулидир. Бадалбекдаги виждон уйғонишининг сабаби бор. Чунки у бажараётган вазифасини ўз ихтиёри билан эмас, балки мажбурият орқали амалга оширади.

Сирож муаллим ундай эмас. Ўзи яшаб турган жамиятни тутган ишига мамнуният билан хайрихоҳлик билдиради. Ҳатто хўжайинларига ёқиш учун баъзи нарсаларга ташаббускорлик ҳам қилиб туради. Шундан ўзи яшаб турган жамият каби икки—зоҳирий ва ботиний қиёфага эга. У зоҳирий кўринишда ўзини маданиятли зиёли, ҳокисор, аёлларни қадрлайдига кимсадек тутати. Ботиний, яъни асли қиёфада эса ўта қабиҳ инсондир. У инсонларнигина эмас, ўзи яшаб турган юртини ҳам эркин, озод бўлишини истамайди. Мустақил йўл тутишига ишонмайди. Унинг назарида ўз халқи, юрти бунга қодир эмас. Юқоридан айтилган

буйруқларни бажариб турса бўлди. Бу фикр ўзи яшаб турган жамиятнинг юргизган сиёсатига жуда мосдир.

Хаёт ҳақиқатидан маълумки, кишини ўзидан яхши биладиган одам йўқдир. Шундан Сирож муаллим кўзгуга ўлади. У кўзгуда ҳам ўз зоҳирий кўриниш ифодасини истайди. Лекин кўзгуни алдаб бўлмайди. У маҳак тошдек гап. Кишининг асл борлигини кўрсатади. Сирож муаллим кўзгуда ҳар сафар ўзининг асл қиёфасини кўрганидан, аламидан уни синдиради.

Сирож муаллимнинг фаолияти оиласида ҳам ўз ифодасини топган. Биринчи хотини Маҳлуқодан қандайдир маҳлуқ туғилган (қилмиш қидирмиш), кейинги оиласидагилар эса сиртдан йилтироқ, аслида ахлоқсиз ва ҳамиятсиздир. Уларнинг оиласи билан ҳеч ким қўшничилик ҳам, алоқа ҳам қилмайди. Ёзувчи учун бу оила бир тимсол. Унинг заминида ва Сирож муаллим образида муҳим ҳақиқатни очади. Яъни тоталитар жамиятнинг асл қиёфаси ва турли найрангларини кўрсатади.

Асар қаҳрамони Вали Сирож муаллим ўлгандан кейин ҳам пайдо бўлиши сирини билишга интилар экан, китобхон бу образ заминига сингдирилган ёзувчи концепцияси моҳиятини англаб етади. Демак, Сирож муаллим ўлими манзараси собиқ тузумнинг бир найранги. Мустамлакачилик сиёсати мавжуд экан, бундай одамлар ўлмайди. Сирож муаллим ҳам қайси бир давлатни мустамлакага айлантиришга баҳона топиб бериш учун қайси бир жойда бел боғлаб хизмат қиляпти. Сирож муаллим фаолияти заминига шундай гоя сингдирилган.

Романда қаҳрамон хаёлотли маҳсули бўлган воқелик билан реал ҳаётий тасвир омухталашиб кетган. Бу эса рамзийликни янада кучайтирган. Романнинг охириги «Ҳақиқат» деб номланган саҳифасида Вали тиланчи билан қайиққа ўтириб, бир оролга боради. Орол чакалакзордан ва боғлар, гулзорлардан иборат. У ерда турли ҳайвонлар ва қушларни кўради. Лекин уларнинг биронтаси ўз кўринишига эга эмас. «Атрофда тўп-тўп пода судралиб юрибди. Қарасанг ростмана қўй, аммо ҳаммасининг боши, башараси чўчқа...Бироқ бу ерда антиқа қушлар, антиқа ҳайвонлар: дуругайми?... насл-зотига тушуниш мушкул...» Бу тасвир ўзимиз 70 йил яшаган мамлакатни ёдга солмайдими? Бизнингча, айнан ўзи. Чунки номимиз ўзбек бўлгани билан кийинишимиз, турқ-атворимиз ўзбекка ўхшамасди. Мусулмон бўлатуриб, хатти-ҳаракатимиз унга яқин ҳам келмасди. Демак, бу тасвирда биз собиқ

жамият қиёфасини кўрамиз. Чунки унинг тутган иши асло социалистик жамият номига мос келмасди.

Вали мазкур оролда икки қаватли ёғочдан тикланган бинони кўради. Бу бинода «липиллаб ёнаётган шамдек, манаман деган одамни ҳам диндан чиқарадиган эртақлардаги сингари гўзал, соҳир ва хаёлий бир санам рақсга тушмоқда эди». Бу рақсга маҳлиё бўлган қахрамон бошига тушган зарбадан хушидан кетади. Ўзига келганда ўзини «қандайдир занжир билан боғланган» ҳолда кўради. Хушини йиғиб атрофни кузатганда қуйидаги манзарани кўради: «Хонада чироқ йўқ. Лекин деворларда ойна тортилган қатор туйнук-токчалар; уларнинг ҳар бирида биттадан чироқ ёнар эди». Бу тасвир ўз мустақиллиги, инсоний қадр хусусида сўз юритганлар Сирож муаллим кабиларнинг чақуви остида олиб бориладиган идоранинг кўриниши, у ерда ишлайдиганларнинг яшаш тарзи ва кишига қилинадиган муомаланинг аниқ ифодасидир.

Омон Мухторнинг «Тепаликдаги хароба» романи ҳам композицияси, қахрамоннинг хатти-ҳаракати, сюжетига асос бўлган воқеалар ўзи кўникма ҳосил қилган асарларга ўхшамайди. Негаки, у билган, ўқиган романларда бир қатор қахрамонлар бўларди, улар ўзаро конфликтга киришади, диалогда бир-бирига давр ва унинг сиёсати хусусида доно гаплар айтишиб, устунликка эришишга интиларди. Мазкур роман эса ундай эмас. Асосан бита қахрамон фаолият кўрсатади, у бир ўринда, яъни роман бошида раҳбари Мардонкул ака билан диалогда бўлади. Хўш, гап нимада? Гап юқорида айтганимиздек, асарнинг Янги усулда, модерн адабиёти йўлида ёзилганида. Маълумки, модернистик адабиётда, юқорида кўриб ўтганимиздек, жамиятда рўй берган, содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар, инсонларнинг хатти-ҳаракатлари, улар яшаган макон, муҳит реал ҳолда бадиий тўқималарга айлантирилмайди, балки улар инсон тасаввурида инъикос этилади. Китобхон тўғридан тўғри қахрамон билан мулоқотда бўлмайди, унинг тафаккури билан тўқнашади. Иккинчи хил қилиб айтсак, ақл-идрокнинг фаолияти орқали кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмас дунё—инсоннинг ботиний олами билан бақамти бўлади. Маълумки, инсон тафаккурининг имкониятлари чексиз. Демак, роман воқеалари ҳудудининг чегараси йўқ. Бош қахрамон Мирзо Фолиб тафаккури бир дарё бўлса, у уммонга қараб оқади. Уммон эса олам каби кенгдир. Лекин бу абстракт эмас, романда ўз аксини топган воқеликка диққат қилинган сари у реаллашиб боради. Чунки у кўнгил мулки

бўлиб қолмай, тил—ички монолог орқали макондаги нарса юзага чиқади, мақсад аниқлашади. Фақат буни англаш китобхон онг фаолиятининг барча нуқталари жунбушга келиши, фаоллашиши лозим. Ташқи оламни идрок қилиш борасида ботиний оламни англаш иқтидорига эга бўлмоғи даркор. Маълумки, ҳар ким бундай иқтидорга эга эмас. Роман инсондан шундай оламга ва инсоният дунёсига онгли муносабатда бўлишни талаб этади. Шундай ёндашилганда романда илгари сурилган ёзувчи концепцияси англашилади. Демак, асар китобхондан тафаккур фаолиятини, онг йўналишини талаб қилади. Бу инсоният учун заруриятдир. Роман янгилиги, адабиёт оламида тутган ўрни, аҳамияти ҳам шундадир.

Омон Мухторнинг икки романи икки йўналишдаги асардир. Юқорида кўриб ўтганимиздек, «Кўзгу олдидаги одам» романи соф гарб модерн адабиёти йўлида ёзилган. Унда адибнинг концепцияси жамиятдаги ижтимоий иллатларни очишга йўналтирилган, тимсоллар, рамзларда шу иллатлар бўй кўрсатган. «Тепаликдаги хароба»да ундай эмас. Бу ерда тафаккур йўналиши руҳий олам инкишофига қаратилган. Яъни руҳий поклик, руҳий мардонаворликнинг ташқи оламга, таъсирни таъсирга ўтказган кучнинг моҳиятини очишга. Бу кучнинг оламни поклашдаги роли, руҳи покларнинг саъй-ҳаракати, қисмати, фожеаси хусусидаги ҳақиқат руҳи ботир шахслар ботиний олами тасвирида очиб берилади. Бундай бўлиши бежиз эмас. Чунки қадимги диний-фалсафий асарларда «ҳаётдаги энг катта жасорат руҳий ботирликдир» дейилади. Адиб ана шундай руҳий ботирлар онг йўналиши инкишофида одам ва оламнинг покланиш заминини кўрсатади. Албатта янгича йўналишда. Бу йўналиш гарб модернизмдан кўра, тасаввуф адабиётига яқин. Бизга маълумки, бу адабиётнинг бош мақсади инсонни камолотга эриштириш, ҳақиқатни излаш. Бунинг учун инсондан унинг руҳини тараққий эттиришга халақит берувчи хулқнинг ёмон сифатларидан фориг бўлишни талаб этади. Бу адабиётнинг таълимотига кўра, барча ёмонликларнинг асоси нафс. Инсонда нафсга нисбатан мойиллик кучайса, унда ҳайвонийлик хусусиятлари ортади. Руҳ илоҳий неъмат бўлиб, барча яхшилик у туфайли юзага келади. Романнинг туб асосида ҳам шу гоё ётади. Маълумки, тасаввуфлик тарғиб қилинган асарларда эса бадийлик, ахлоқийлик, миллийлик қоришиқ ҳолда ўз ифодасини топади. Шунингдек, тимсол ва рамзларга кенг ўрин берилиб, улар ҳаётда инъикос этилади, тафаккур йўналиши фалсафий тасвирийликка

эга бўлади. Бунинг исботи Нажмиддин Кубронинг «шарҳуа—сунна ва масалаҳ» («суннат ва эзгуликлар шарҳи»), «Рисолатут—турук», Ҳусайн Кошифийнинг «Ахлоқий Муҳсиний», «Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» китоблари, шунингдек, Нақшбандий ва бошқаларнинг таълимотидир. Мазкур асарларни кўздан кечиргандан сўнг бунга ишонч ҳосил қиламиз. Демак, Омон Мухтор романи азалий Шарқ диний, фалсафий-ахлоқий йўналишдаги асарлар йўлида ёзилган десак тўғри бўлади. Ҳозирги кунда Яссавий, Кубро, Нақшбандий, Ҳусайн Кошифий таълимотларини ўзлаштиришимиз қийин кўчаётганлиги фактик ҳол. Чунки биз бу борада билим ва тарбия олмаганмиз. Мазкур роман заминидаги ёзувчи концепциясини англаб олишнинг қийин кўчишлигининг сири ҳам шундадир.

Омон Мухтор буни ҳис қилади. Шундан ўз мақсадини тўғри англатишга уринади. Шундай ҳам англашиб турилган рамзий қаҳрамонларнинг кимлигини ёзувчи эмас, адабиётшунос олим бўлиб тушунтиришга киришиб кетади. Ҳатто бу қаҳрамонлари орқали нима демоқчи бўлганини бир оғиз сўзда айтиб юбормоқчи бўлади. Бу, албатта, ҳали ўз ўқувчисига ишонмасликдан келиб чиққан хавотирликнинг ҳосиласидир. Асарда воқелик эмас, тафаккур йўналиши ҳукмрон экан, демак китобхон онгининг фаолиятига ҳам ишонмоқ даркор.

Ҳўш, адиб нима учун қаҳрамонлари — Лутфий, Машраб, Байронларнинг кимлигини англатишга уринади?! Чунки улар адолат, ҳақиқат қидиришган, шу учун курашганлар. Лекин уни ҳаётдан топа олишмаган. Унинг сирини билишга интилишган. Сири эса адолатни, ҳақиқатни ташқи олам, моддий дунё, ижтимоий ҳаётдан эмас, инсон ўз қалбидан, одамлар руҳидан қидирмоқ керак. Одамлар руҳида бу нарсалар бўлмас экан, у ташқи оламда асло бўлмайди. Бунинг учун инсон камолотга эришмоғи лозим. Бунга тасаввуф таълимотига изчил амал қилганлар эришади.

Романнинг бош қаҳрамони Мирзо Ғолиб бугунги кунда катта йўлга йўл излайди. Лекин тўқайзор ичидан бу йўлга чиқа олмайди, йўл тополмайди. Топмайди ҳам. Бу йўлни бир асрдан кўп вақтдан бери қидирамиз. Айниқса, мазкур йўлга олиб борадиган сўқмоқ октябрдан сўнг чим, тиканлар билан кўмилиб кетган. Чунки руҳимизни адолат, ҳақиқат туйғуси тарк этган. Уни ботирликдан кўра қўрқоқлик туйғуси қамраб олган.

Мирза Ғолиб тўқайзорда, демак ўтмиш ва бугунги кун

фаолиятимиз билан боғлиқ ҳаётнинг ечиб бўлмас чигалликлари орасида гангиб юриб, кишини сергаклантирадиган маконга— Тепаликдаги харобага дуч келади. У ҳарчанд қиблага—поклика сари йўналмасин, харобага дуч келаберади. Бу ҳолнинг заминида икки рамзий маъно пинҳон.

Қиблага етиша олмайди, чунки у ҳали унга муносиб эмас. У руҳий камолотга эришмаган. Мирза Ғолиб образи ҳам умумлашма характерга эга. Демак, бизлар ҳали инсоний комиликка эришмаганмиз.

Иккинчи рамзий маъноси ҳар қандай инсоннинг борар жойи, абадий макони бир, бир хилда қурилган. Шундан ҳаётда ўзини ўзгалардан устун қўйиш, адолатсизлик қилиш ножоиз. Унинг ҳисоб-китоби бордир. Бу ҳақиқат Мирза Ғолибнинг имконияти ночорлигини билиб туриб, адолатсизлик қилган Мардонқул ака, дўстларининг аҳволидан хабардор бўлган.

Тенглаш ва Ҳакимжон кабиллар фаолияти мисолида очиб берилади. Бундайлардан ҳаёт ўз ўчини олади. Бу хусусида романда шундай ёзилади: «оёқ остида, у тепаликдаги харобада уч жасад чўзилиб ётар, миршаблар билан тиб ходимлари уларни кўздан кечирмоқда эди.

Мирза Ғолиб диққат қилди.

Булар — у сўнгги кўрган жасадлар, шу билан бирга, негадир... таниш, қизиқ... Қайсидир, белгиларига эътибор берилса, яна кимларнидир... тўғрироғи, Лутфий, Машраб, Байронни эслатмоқда эди! Буларни бегона дейиш ҳам, демаслик ҳам мумкин эди!

Мирза Ғолиб миршаблар машинасига тикилди, анграйиб қолди... орқа эшиги очиқ машинада қўлларига банд солинган уч киши қунишиб ўтирар... булардан бири ёки каттароғи Наср Иккигами, Мардонқул акагами ўхшар эди!. Қолган иккиси — Тенглаш билан Ҳакимжон...»

Бу рамзий тасвирда икки ҳақиқат ўз ифодасини топган. Биринчиси, Лутфий, Машраб, Байрон жасадини тилга олиниши, уларни фоний дунёда ўз мақсадларига эриша олмай, надомат билан ўтишларига Мардонқул ака каби нафсга ҳирс қўйган кимсалар сабабчидир. Иккинчиси, уларни миршаблар томонидан банд қилиниши жазосини топишига ишорадир.

Роман сўнгида автобусда келаётган Мирза Ғолибга хотини Мастура билан бирга ишлайдиган жувон шундай дейди: «Мастура опамни кўзи ёриди. Ўғил! Лекин жуда қийналдилар. Бир ўлиб

тирилдилар. Ҳозир яхшилар... эртами, индин жавоб берса керак! Сизни табриклайман... Қўшнилариингиз менга ёқди. Фабрикадан ҳам қизлар бориб турибмиз. Умуман, ҳаммаси жойида...». Нима учун индамас Мастуранинг иши ўнгидан келди. Чунки у соф ва пок шахс. Ўзинини битиргандан бери фабрикада ҳалол, қаноат билан ҳеч бир тамаларсиз меҳнат қилади. Одамларга меҳри ҳам самимий ва табиий. Шундан унга қўшнилари ва фабрикадагилари меҳр кўрсатади. Зиёли Мирза Фолибнинг зиёли дўстлари—Тенглаш, Ҳақимжонлар эса оқибат кўрсатмайдилар. Чунки улар ҳамма нарсани англаб туриб нафсга бериладилар. Булар ичида софроғи Мирза Фолиб ҳам ўз адаши урду шоири Мирза Фолиб даражасида эмас. Шоир ниҳоятда виждонли, қайсар, ўз қадрини биладиган шахс бўлган. Асар қаҳрамони Мирза Фолибнинг руҳи шоир даражасида ботир эмас. Шундан ҳаётида меҳнатига яраша қадр топмайди. Бу борада унинг дўсти Лутфулла ибратли, чунки унинг хусусиятлари адаши Лутфийга ўхшайди, у руҳий баркамол инсон. Мирза Фолиб мақсадга эриша олмайди. Буни ёзувчи шундай изоҳлайди: «...мақсадга эришмаган, эришолмаган... эришолмайдиганга ўхшар эди! Нега?! Унинг ҳаётида чинакам муҳаббат етишмагани... Юртни, ҳаётни, одамларни севмоқ учун, Оллоҳни севмоқ учун қонингда худбинлик қатра-қатра ўлдурмоқ, фидойи бўлмоқ, энг аввал бир жонни севмоқ мушкул, айниқса Оллоҳни севиб бўлмайди!»

Мирза Фолиб бундай инсон бўла олмайди, чунки у совет даврида тарбия топган. Шундан у катта йўлни тополмайди, унга чиқолмайди. Унинг тўқайда азоб-уқубат тортиши, тепаликдаги харобага дуч келиши қалб поклиги, руҳ ботирлигига эришишга даъватдир. Романдаги касалхона тимсолидаги ижтимоий адолатсизликнинг замини Мирза Фолибнинг турли тарихий воқеиликларга бағишлаб ёзган китобига эътиборсизликнинг туб илдизи инсонлардаги эътиқоднинг сусайганлиги, руҳи ботир эмаслигидадир.

Модернистик адабиёт бу бадиий асар билан илмий асарнинг омуктаси дегани эмас. «Тепаликдаги хароба» романида шу нарса яққол кўзга ташланадигани, у китобхоннинг асарга бўлган иштиёқини сусайтиради. Адиб ундан фориг бўлмоғи даркордир.

Сирдан қараганда ҳозирги давр адабиёти экспрементал адабиётдек таассурот қолдиради. Ҳақиқатдан ҳам кейинги йилларда шундай асарлар вужудга келдики, уларнинг замирида ётган адиблар ниятини махсус тайёргарликсиз англаш қийин. Чунки улар анъанавий усулда эмас, Фарбнинг модернизм адабиёт деб аталмиш

йўналишида ёзилган. Маълумки, бу тарздаги адабиётда объектив олам, воқелик, инсон, унинг хатти-ҳаракатлари, у яшаган ёки яшаётган жамият муҳити, мафкураси ёзувчининг тасвир объекти бўлмай, балки инсоннинг уларга муносабати, тўғрироғи унинг тафаккур йўналиши асосий объект саналади. Китобхон бевосита қаҳрамон билан эмас, унинг тафаккури билан муносабатга киришади, қаҳрамон эса ёзувчи томонидан яратилган инсон эмас, савқитабий ҳаракати, шуури ила гўё ўзини-ўзи яратган (албатта, шартли равишда), ёзувчини ўз онг оқими йўналишига соладиган интеллектуал шахсдир. Лекин адабиётшунослик илмидан маълумки, комил инсонга айлантирадиган нарса шакл, катта фалсафий тафаккур эмас, шу тафаккурнинг асос—заминида ётган моҳиятдир. Агар биз ҳозирги романларга шу моҳият нуқтаи назари билан ёндашсак, улар шаклан янги бўлгани билан мазмунан асл ўзбек адабиёти анъаналарини эслатади.

Тарихдан маълумки, ўзбек адабиётининг асли илдизи ислом маданиятига бориб тақалади, яъни «Қуръон» ва «ҳадис»ларда комил инсонга эришиш йўлида илгари сурилган тариқатлар воқеалар замирида, Оллоҳнинг назари тушган алломалар фаолиятида инкишоф қилиниб, кишини ҳақ йўлга бошлаган солиқ инсонга айланишга имкон беради. Яъни бу асарлар кишини иймонли бўлишга ундайди. Чунки барча эзгу ишларнинг замири иймондадир. Бизнинг юқорида кескин хулоса чиқаришимизга иймон масаласи асос беради. Сабаб янги шаклда ёзилган асрларнинг моҳиятида ҳам иймон масаласи, яъни барча фосиқликларнинг асоси иймонсизликда деган фикр илгари сурилган. Бундай фикрга келишга иккинчи асосимиз ўша қадимги асарлар каби реал инсон имкониятидан ташқаридаги воқеаларни акс этиши. Лекин совет мафкураси асосида тарбия топган бугунги авлодга бундай воқеалар ҳаётийликдан узоқ, гайри табиий туюлиши аниқ. Чунки биз социалистик реализм деб аталмиш метод асосида ҳаётий воқеликнинг ўзини бадиий ҳақиқатга айлантириб ўрганиб қолганмиз. Оқибатда яратган эгамнинг ўзи ҳамма нарсага қодирлигини ёддан чиқарганмиз. Қолаверса, гап воқеликда эмас, унинг замирида ётган моҳиятда-ку! Агар шу моҳият бўлмаса қадимги эртақ, ривоят ва дostonлардан киши бунчалик завқланмасди, улар таъсирида эзгулик сари қадам босмасди. Бугунги романлардаги шу ҳолат қадимги анъана усулида ёзилганлигини исботлайди. Бироқ Ғарб модернистик адабиётининг таъсири анча устиворлиги борлиги

ҳам фактдир. Лекин моҳиятан бари бир шарқниқидир. Омон Мухторнинг «Ффу» романи бунга яққол мисолдир.

Биз адабиётда инсоннинг бахти ва бахтсизлиги, бошига тушган қулфат ва фожеага жамият айбдор деб шарҳлашга ўрганиб қолганмиз. Лекин жамият абстракт нарса эканлигини, у инсон фаолияти орқали реалликка айланишини, саъй-ҳаракати туфайли юзага келишини, инсон манфаатлари учун ижобий ёки салбий рол ўйнаши уни бошқарувчи инсонга боғлиқлигини ўйлаб кўрмаймиз. Ҳатто мумтоз адабиётдаги адолатли шоҳ образи талқинига дунёқарашнинг чекланганлиги, деб унга қарши чиққанмиз. Антик дунё адабиётининг тамал тошини қўйган Эсхил, Эврипид, Софокларнинг тақдири азаллик ғоясига ҳам қарши чиқиб, уни инкор қилганмиз. Лекин ботинан ҳамиша бир нарсага тан бериб келганмиз ва ҳис қилганмиз. Яъни инсон тийнатидаги инсоний хусусиятлар — ҳалоллик, диёнатлилиқ, иймонлилиқ унинг тақдирида катта рол ўйнашини. Маълумки, бу ижтимоий масала ислом дини таъсиридаги адабиётнинг бош масаласи ҳисобланган. Бугунги кунда буни ҳақиқат эканлигини очиқчасига тан ола бошладик. «Ффу» романи асосида худди шу масала ётади. Адиб кечаги ўзи яшаган ҳаётга ва унинг хосиласига шарқ фалсафаси нуқтаи назаридан ёндашиб, ўз қарашларини асослайди. Бу борада ўзининг ҳақлигини бош қаҳрамони Мулла Тошпўлат ва унинг оиласи фаолияти тасвирида ишонтаради.

Роман қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатида, сюжет тизимини таъминлаган воқеаларида юқорида айтганимиздек, гайритабиийлик кўринади, лекин уларнинг асосида ётган моҳият айнан ҳақиқатдир. Айниқса, бу ҳол уларнинг гап-сўзларида, тўғрироғи, тафаккурида аниқ сезилади.

«Мулла Тошпўлат дунёда куйган одам эди! Унинг суюкли хотини вафот этган; икки қизини узатиб, у шаҳар этагидаги бир ҳовлида сўнгги йиллар теракдек бўй берган ўғли Тоштемир билан қолган эди... Ҳар қандай ота, фарзандим, менга ўхшасин, дейди», — деб ёзади адиб. Афсуски, мулла Тошпўлатнинг ўғли Тоштемир отасига ўхшамади. Мулла Тошпўлат қўли гул уста эди. У ёши олтмишга бориб бормай, бармоқларини совуққа олдиргани туфайли, қўли ишга ярамай қолди. Ота изидан Тоштемир ҳам устачилиқдан қўлини тортди. Энг даҳшатлиси «дунёда Тоштемирнинг кўнгли бор ишнинг ўзи йўқ эди!... тирик бадандаги руҳ—ҳаёт Ишқи аталмиш туйғуни ўзи йўқ эди!» Маълумки, руҳи сўниқ одам маънавий ўлик одамдир.

Тоштемир нега шундай ҳолга тушди? Чунки ота аъмоли, одамларга фойда келтирадиган ишдан бош торғди. Ота бундан қуйинди, сабаби у ақлли ва иймонли эди. Бунга чора топишга интилди. У бозордаги эски пўстак устига ўтирган, лекин ҳеч нарса сотмаётган зотдан кўмак тилади. Чунки унга мурожаат қилганда, «Мен сотадиган нарсани сизга кераги йўқ... Юз-кўзингиздан кўриб турибман». — У яна қисталанг қилганда, «Ақлимни яримини сотаман» деганди. Ўз-ўзидан аниққи ўзганинг ақлини ўзга киши ҳеч қачон ўзлаштира олмайди. Ақл, фаросат Оллоҳ томонидан берилган бир иноятдир.

Ақлнинг асоси эса илмдир. Илмдан тафаккур юзага келади. Тафаккурдан эса маърифат, иймонни эса маърифатсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Маълумки, иймоннинг 7 рукни бор. 3-рукнида шундай дейилган: «Оллоҳ инсониятга ҳақиқат йўлини кўрсатиш учун қадим замонлардан бошлаб, ўзлари ичидан бирини воситачи қилиб танлаб келган. Уларга фаришталар орқали илм ва маърифат инъом қилган». (Ислом дини. Тошкент .1992 йил. 5–бет). Мулла Тоштемир Ҳайдар Маҳсунга Янги воситачи инсонга мурожаат қилгач, у ўйлаган ҳодиса рўй берди. Муқаддас диний китобларда ёзилиши бўйича, яратган инсонга ўзини англаш учун 3 бора имкон яратади, яъни 3 марта иноят кўрсатади. Ана ўшанда ўзини тўғри йўлга солган одамнинг ҳаёти инсоний кечади. Тоштемирга ҳам Оллоҳ ўз воситачиси — Ҳайдар Маҳсун орқали биринчи иноятини кўрсатди. Шундан кейин «Мен ўйлаб кўрдим. Ишламас бўлмас экан... усталар билан гаплашдим. Қурувчилик яхши экан» деди. У ишга шўнғиди. «Лекин, Тоштемир у бошлиқ дастида кўринган бир хислат ... улар ўзларига яхши, кўркам иморатлар тиклашар, бошқалар учун қурган бинолари аксар арзон, қандайдир омонат, алфасона эди!» Нега шундай?! Чунки Тоштемир иймонсизлик дунёсида яшаган. Инсон эса ҳаётда кўрганини такрорлайди. Ҳақиқатдан ҳам бизнинг кечаги жамиятда шундай эди. Кишилар ўзгаларни эмас, фақат ўзини ўйлар эди.

Тоштемир фаолияти билан боғлиқ воқеаларни ўқиган сарингиз, кечаги жамиятда содир бўлган ҳодисалар кўз олдингизга келади. Тоштемир тезда бойийди. Шўҳрат топди. Энди шоҳликни даъво қилишга киришди. Одамлар ундан ҳайиқа бошлади. Ёзувчи бундай бўлишнинг заминини кўрсатишда шундай мисол келтиради: «Қадимда бир ҳукмдор синаш учун оломонни майдонга тўплабди. Ярим мурожаат, ярим буйруқ оҳангда: Яқин кунларда ер-сувларингни тортиб олишга тўғри келади, — дебди.

Оломон индамай уй-уйига тарқабди. Уч-тўрт кундан кейин хукмдор оломонни яна тўплабди:

— Бундан буён эр-хотин ҳамманг битта кўрпа ичида ётасанлар.

Оломон индамай яна уйига жўнабди. Кўп ўтмай одамларни тўплаб,

— Эртага ана шу майдонда ҳаммангни осаман!

Пастдан овоз келди:

— Онҳазрат ...арқонни ўзимиз келтирайликми ёки беришадими?»

Демак, Тоштемирга ўхшаш диёнатсизларнинг амалга минишига, бу кабиларнинг жабрини тортишга халқнинг ўзи айбдор.

Лекин ҳар қандай адолатсиз жамиятда барча одамлар диёнатсизлик ботқоғига ботмайди. Иймонини омон сақлаганлар ҳамиша адолатли бўлиб қолишади ва халқ манфаатини ўйлашади. Романдаги Ҳайдар Маҳсун уста Маҳмуд, мулла Тошпўлат каби сиймолар шундай кишилар типидандир. Улар Тоштемирнинг диёнатсизлик билан иш тутишига томошабин бўлишмади. Ёзувчи ёзади: «у (Тоштемир) пичоғим мой устида. Биров пинагимни бузмайди, пишагимни пишт демайди, деб ўйлаган. Шу боисдан уста Маҳмудни эл қилолмагани-ю, орада рақобат туғилганига тушунолмайди, асабийлашарди». У уста Маҳмуд олдига келганда қуйидагича жавоб олади: «Ота-боболар тиклаган иморат билан сенлар қурган биноларни қиёсла! Қаттиқ шамол турса ағдариладиган уйнинг кимга кераги бор?! Ҳаром йўл билан эҳром қуриш қийин! Фойдаси йўқ...мен шунча йил асраб, иймонимни сенга сотмайман, бола!» Бу гапларнинг заминиди кечаги ҳаётимизнинг ҳақиқий манзараси гавдаланганига ҳеч ким шубҳа қилмаса керак.

Яратганнинг берган имкониятидан ҳар ким ҳам ўзининг тўғри йўлини топа олмайди. Тоштемир ҳам шундай бўлди, у ҳовлиқиб кетди. Ҳатто ўз устозининг қизи Нигорани уйига чўри қилиб олиб келаман дейишгача борди. Хўш! Нега шундай бўлди?! Ёзувчи унинг сабабини мулла Тошпўлат тилидан ойдинлаштиради: у ўғлига қарата шундай деди: «Сенинг гуноҳларинг балки менинг гуноҳларимдир?! Худони баъзан унутгандирман?! Мунофиқлик йўлини туггандирман?! Боласидан қайтсин дедингми?! Нега мени уста Маҳмуддек собит қилиб яратмадинг?!». Ҳақиқатдан ҳам, кечаги тузумда барча ҳам ўзини пок, соф, фарзандларини ҳалол луқма билан боқдим дея олмайди. Балки бугунги кундаги қийинчиликлар, омадсизликлар шунинг оқибатидир.

Бу дунёда яратганнинг имтиҳони кўп. Ўз гуноҳларини англаб,

мумкин қадар ундан фориг бўлишга уринган мулла Тошпўлат илтижоларига кўра Оллоҳ Тоштемирга ўзини англашга яна бир имкон берди, яъни муҳаббат оловини солиб, у орқали комиликка ундади. У чўри қиламан деган Нигорани қаттиқ севиб қолди. Нигора отасидек покдамон ҳилқат эди. Унинг қалб нури Тоштемирни тамом бошқа оламга етаклади, у ҳаёт, ўзи яшаган жамиятнинг тараққий этиши, унда эзгулик, адолатнинг қарор топиши, одамларнинг ҳар ишда покдамонлик, диёнат билан иш тутишини, муҳими, иймони бут бўлишликда, демак, баркамолликда эканлигини англаб етди. Роман воқеалари замирида ёзувчи худди шу фикрни илгари суради. Шунингдек, инсоннинг иймонсизлигидан биринчи ўзи, кейин бошқалар жабр кўришини, унинг нуқси жамиятга таъсир қилишини қаҳрамонлари фаолиятида асослайди. Бундан кўринаяптики, роман асосида ётган масала бугунги янги жамиятимиз ва унинг келажи учун ҳам муҳимдир. Лекин шунга қарамай, романдан китобхоннинг унча кўнгли тўлмайди. Чунки йўналиш модернча. Модернча бўлгани билан тафаккур анъанавий, шунингдек, қаҳрамонлари онг йўналишлари ҳам модерн талаби даражасида эмас. Бу жиҳатдан адибнинг олдинги «Кўзгу олдидаги одам», «Тепаликдаги хароба» романларида ўсиш бор эди, мазкур асарда бу нарса сусайган. Лекин шундай бўлишига қарамай баёнчиликдан иборат бўлган романлардан устундир.

Тўхтамурад Рустамнинг «Капалаклар ўйини» Янги тамойилдаги асар сифатида тилга тушди. У ҳақда турли фикрлар билдирилди. Ҳатто абсурд адабиётининг яхши намунаси деб талқин қилишди. Роман поэтикасидан илмий иш ёзган З.Пардаева: «Т.Рустамнинг «Капалаклар ўйини» романини таҳлил қилар эканмиз, абсурт романининг талқин манбаи абсурт ҳаёт эканини англаймиз. Ҳаёт ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларни кўп овозлилиқ, психологик таҳлил метёрига етказди. Романнинг ғоявий, бадиий мазмуни қаҳрамон мансуб абсурт ҳаёт инъикоси сифатида намоён бўлганини, Бадал Армон эса абсурт қаҳрамон сифатида шаклланганини, абсурт ҳар қандай даврда, ҳар қандай ҳолатда маънисизлик эканини очиб беришга хизмат қилади» (З.Пардаева. Ўзбек романлари поэтикаси.Т., 2003 йил, 40-бет).

Лекин романни ўқиган одам ҳеч ҳам бундай эмаслигини англайди. Биринчидан, абсурдлик асар воқелигида эмас, ёзувчининг концепсиясида кўрилади. Чунки ёзувчи ҳаётдаги, инсонлар табиатидаги иллатлар, улардаги номукаммалликни Насим, Ибод,

Шоший, Тош оға, Эшим иш, Фойиб, Гулноз, Хулкар образларида акс эттиришга интилган. Бироқ уларнинг хатти-ҳаракати, фаолияти тасвирда эмас, шунчаки, системага солинмаган баёнда берилган. Шундан бирорта образ киши ёдида қолмайди. Асарнинг аннотациясида «Теран руҳий таҳлил, юксак мажозийликка асосланган асар» дейилади. Бироқ амалда бу нарса кўринмайди. Юқорида санаб ўтилган қаҳрамонларнинг бошидан ўтгани, уларнинг табиати қайтариқлар билан ҳикоя қилинади. Тўғри булар мисолида ҳам кишиларнинг онгига, руҳига таъсир қилса бўлади. Бунинг учун қаҳрамонларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган воқелик замирида катта фалсафий ҳақиқатни, ижтимоий муаммони сингдирса, шунингдек, қаҳрамонлари ҳаётда кечаётган ноҳақликларни, адолатсизликларни англаб изтиробга тушса, ҳаётда инсонларнинг инсонча яшамаслиги, бунга жамиятда имконият йўқлигининг сирини англашга интилса, бу борадаги фикрларни баён қилса, асарлар воқеалари мана шундай масалага йўналтирса янги тамойилдаги роман сифатида ўзини оқларди. Сўзсиз ёзувчи ўз олдига шундай мақсадни қўйган. Афсуски, унга эриша олмаган. Модерн йўналишидаги асар абстракт расмларига ўхшаб, қандай тушунсанг шундай англа деб, дуч келган воқеани боши-кети йўқ тарзида ҳикоя қилиш эмас, балки улар маълум бир концепсияга эга бўлиб, маълум мақсад сари йўналтирилади. Бу қаҳрамон орқали амалга оширилади. Модерн йўналишдаги асар қаҳрамонлари эса, ўз ўй-хаёллари, онг оқими мисол мияда йўналган фикрларида ўзи яшаётган ҳаётни теран бадиий талқин ва таҳлил қилиб, олам муаммосини англашимизга ёрдам беради. Шунингдек, ўзи яшаётган жамият иллатларини гўё микроскобда кўргандай кўра олади ҳамда уни шафқатсиз фош қилади, унинг илдизларини топишга интилади ёки бу тузумда, бу жамиятда ўз мақсад ва ниятларини амалга оширишнинг иложи йўқлигини англагач, тушкунлик кайфиятига тушади, эртанги ишончсизлик оқибатида қаҳрамон ёлғизланиб қолади, у гўё ўз қобилигига ўралиб олади, муаммонинг ечимини топа олмаган, иложсиз қолган шахс қалбида ижтимоий тенгсизлик ҳукм сурган ва инсон инсонча яшаш имкониятига эга бўлмаган жамиятдан бегоналашиш туйғуси юзага келади. Буларнинг барчаси теран руҳий таҳлилда, изтироб ва фожийликни асосли инкишофида очиб берилмоғи даркор. Бизга модерн йўналишдаги асар деб тақдим қилинаётган роман қаҳрамонларининг бирортаси на фикрлайди, на атрофдаги юз бераётган воқеаларга муносабат билдиради,

мулоҳаза юритади, на руҳий изтиробни бошдан кечиради. Унинг барча дўстлари орасида кечадиган, улар ўртасида бўладиган воқеалар ҳикоя қилинади. Ҳатто йигитлар ўзаро сир тутадиган (Эшим ишнинг оғили билан боғлиқ воқеалар) ишлар ҳақида ҳам тортинмайди. Тўғри бу воқеалар ичида жамият ва инсоний иллатлар фош қилинган ҳолатлар ҳам учрайди. Лекин эсда қоларли аниқ ҳолатда, тасвирда эмас, тумтарақай баёнда берилгани учун камдан-кам киши уни англаб олади.

Аннотацияда айтилган мажозийлик икки ўринда кўринади. Бу роман воқеалари кечган Бақаҳовуз маконида ва асар номи, яъни «Капалаклар ўйинида». Бақаҳовуз рамзида ташқи катта дунёдан ажратилган, фақат муҳит эмас, фикрлаш тарзи ҳам чекланган кечаги тоталитар тузумни англаш мумкин. Маълумки, мазкур тузум 70 йилдан ортиқ даврда битта ғояни, яъни социализм ғоясини, унинг бутун дунёда афзал тузум эканлигини тарғиб қилди. Бутун маънавий олам—матбуот, санъат, театр, адабиёт унга хизмат қилди. Айтилган фикрлар яхши эди, лекин амалда эса унинг акси эди. Кишилар айтилган фикрларга монанд ҳаракат қилса, таъқиб қилинарди. Дунёда энг адолатли, барча бахтли яшайди деган тузумда эса инсон инсонларча ҳаёт кечирмасди. Бу борада рус ёзувчиси Светлана Алексиевич шундай дейди: «Инсон ноинсоний шароитда уч кунда ҳайвонга айланади» («Аргументы и факты», 2006 йил, июль, 28-сон, 5-бет). Айтилганга, матбуот орқали ёзилганга, эълон қилинганга амал қилмаслик ғирт бемаънилик—абсурддир. Ёзувчи асарида шуларни акс эттирмоқчи бўлгани аниқ. Лекин кўриб ўтганимиздек бунга эриша олмаган.

Романнинг аталиши асар қаҳрамонлари хатти-ҳаракатига мос тушади. Маълумки, капалаклар жуда қисқа умр кўради. Шундан, бизнингча, ҳаётини ўйин-кулгида, гул ва чаманзорлар қўйнида ўтказади, гўё ҳаёт жаннатдай. Роман қаҳрамонлари ҳам фикрламайди, мулоҳаза юритмайди, фақат ҳаракат қилишади, жўн яшайди, умуман ҳаётга нисбатан лоқайд. Балки ёзувчи тоталитар тузумда жамиятга нисбатан фикр билдирганлар таъқиб қилингани учун одамлар фикрлашдан қўрқишади, шундан улар лоқайд демоқчидир. Бу тўғри ва ижтимоий характерга эгадир. Афсуски бу тўғрида фикр романда ёрқин ифодаланмаган.

Зўрлик асосида қурилган ҳар қандай жамиятнинг умри қисқадир. Унинг умрини кўркув ва алдовлар асосида муттасил чўзиб бўлмайди. Романга шу ғоя сингдирилганда, у капалаксимон ҳаракатда бўлган

қахрамонлари салмоқли фикр, мантиқ кучига эга фаолиятга эга эмасликлари ёзувчининг модерн йўналишдаги асар моҳиятини тўла ўзлаштирамайдир. Романни ҳозирги ҳолида модерн йўналишдаги муваффақиятсиз бир уриниш деб баҳоламоқ керак.

Текшириш учун саволлар.

1. Янги йўналишдаги романлар қандай хусусиятга эга?
2. Модерн йўналишдаги романлар сюжетининг гайри-табiiйлиги нимада кўринади?
3. Сирож муаллим қандай сирли оламга эга?
4. Вали ва Бадалбек образларида ёзувчи қандай ғояни илгари суради?
5. Жамиятдаги ахлоқсизлик ва ҳамиятсизликнинг туб асоси нимада?
6. «Тепаликдаги хароба» романида руҳий олам қандай инкишоф қилинган?
7. «Ффу» романи қандай Шарқ фалсафасига эга?
8. Модерн йўналишдаги асарлар қахрамонлари қандай хусусиятга эга?

Таянч тушунчалар.

1. Абсурд одам — ҳаётнинг бемаънилигини инсон билан дунёнинг туташган жойида деб биладиган шахс. Яъни инсон истаклари ва уни ўраб турган дунёни бир-бирига мос келмаслигини бемаънилик деб билишлик.
2. Мистицизм — ягона илоҳий қудрат — ҳақнинг акси, оламнинг моҳияти ҳақда яшириндир деган фикрни илгари сурувчи таълимот.
3. Руҳдаги ўлим — нафсга қурбон вужудда руҳнинг чекиниши.

ТЎРТИНЧИ БОБ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ МУАММОЛАРИНИНГ ИНСОН ТАБИАТИ, МАЪНАВИЯТИ, РУҲИЯТИДАГИ БАДИИЙ ИФОДАСИ

Режа:

1. "Бозор" романининг образлар системаси ва ёзувчи гоёси ифодаси.
2. Бозор сўзининг рамзий маъноси.
3. "Мувозанат" романида мустақиллик арафасидаги реал воқелик ифодаси.
4. Юсуф образининг моҳияти.
5. Амир образидан ёзувчининг тутган нияти.
6. Инсон ва итоатнинг моҳияти.
7. Турсунбой жонталаш ва Лариса хола қисматида ёзувчи гоёси ифодаси.
8. "Жазирамадаги одамлар" романининг ўзига хослиги.
9. Романдаги ҳар бир қахрамон ўз дунёси, ўз қиёфасига эгаллиги.
10. "Қон ҳиди" романида афғон урушининг абсурдлик ҳолатининг ифодаси.
11. "Қон ҳиди" романида афғон уруши қатнашчилари руҳиятининг бадиий тасвири.
12. "Қўрғонланган ой" романида инсон ва табиат муаммоси.
13. "Беш кунлик дунё" романида оила ва маънавият масаласининг бадиий ифодаси.

Адабиётлар:

1. Бадиият жилолари. —Т.: 2006.
2. З.Пардаева. Ўзбек романлари поэтикаси. —Т.: 2002.
3. У.Норматов. Умидбахш тамойиллар. —Т.: 2000.
4. У.Норматов. Тафаккур ёғдуси. —Т.: 2005.
5. У.Ҳамдамов. Бадиий тафаккур тадрижи.—Т.: 2002
6. Ҳозирги адабиёт таҳлили жараёни: таҳлил ва талқин. —Т.: 2005
7. Хуршид Дўстмуҳаммад. Бозор.—Т.: 2000
8. Абдурашид Нурмуродов. Қон ҳиди —Т.: 2000
9. Улуғбек Ҳамдамов. Мувозанат. —Т.: 2004

10. Улугбек Ҳамдамов. Инсон ва Итоат —Т.: 2003

11. Луқмон Бўрихон. Жазирамадаги одамлар. —Т.:2005

Истиқдол даври адабиётининг муҳим хусусиятларидан бири имон ва эътиқод, шунингдек, маънавиятга катта эътибор берилишидир. Тўғри, шўро даврида ҳам одоб-ахлоқ масаласига эътибор берилган. Лекин коммунистик ахлоққа. У эса бир томонлама бўлиб, одоб ва ахлоқ, асосан ўз касб-кори, вазифаси олдидаги бурчи билан белгиланган. Яъни олдида қўйилган вазифа, режани бажариш биринчи ўринда бўлиб, шахсий ҳаёт, бахт, оила олдидаги бурчдан юқори турган. Уни ҳамма нарсадан воз кечиб адо этиш намунали одоб ва ахлоқ ҳисобланган. Бу йўлда ўта шафқатсизлик, андишасизлик қилган бўлса-да, у нуқсон эмас, фазилат деб билинган. Чунки у ўз вазифасини адо этишда қинғир-қийшиқ ишга йўл қўймай, унга тўғри ёндашган деб талқин қилинган. У фикр юритмаган, мулоҳаза қилмаган, айтилганни, буюрилганни сўзсиз юксак даражада бажарган. Демак у фикрловчи шахс эмас, бажарувчи механизмдир. Надоматлар бўлсинки, ўз даврида шу тоифадаги қаҳрамонлар кўкларга кўтариб мақталган. Бундан кўриняптики, улар маънавиятдан ҳоли шахслар бўлган, маънавиятли, мулоҳазакор кишилар эса ёт фикрли шахслар сифатида қораланган.

Истиқдол даври адабиётининг қаҳрамонлари эса улардан кескин фарқ қилади. Улар ўта маънавиятли ва ўта мулоҳазакор шахслар. Олам ва одам ҳақида кенг фикр юритади, ҳаёт, жамият иллатларидан, янги том маънодаги маърифатсизликдан, адолатсизликдан, ноҳақликдан, ёлгончиликдан, энг муҳими имон ва эътиқодсизликдан қайгурашади, изтиробга тушишади. Яна шуниси муҳимки, улар бу иллатларни жамият, муҳитга боғлашмайди, бунга шулар айбдор деб билишмайди, балки барчасига инсоннинг ўзи сабабчи деб қарашади. Яъни имон ва эътиқоднинг сусайиши деб билади.

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Бозор” романининг асосида худди шу нарса ётади. Бозор сўзи рамзий маънога эга. У икки маъно англатади. Биринчи маъно ҳаёт, жамият, бугунги кунни ифодалайди. Ҳаёт ва жамиятнинг таназули одамларнинг, унга муносабатида табиий, диалектик қонун асосида бўлмасдан, Волпонтаристик сиёсат асосида бўлгани учун бўлса, бозорнинг ичидан емирилиши у ердаги қаллоблик, одамлар ҳақида ҳиёнат қилишлик, яъни тарозидан уришлик, алдамчилик, риёкорликдир. Бу бугунги кун ҳаётига, унинг манзараларига ишорадир. Бу эса инсоннинг қалбида инсоний

туйғулардан кўра нафс туйғусининг етакчилик қилишидандир. Қуръони Каримнинг “Қасос” сурасининг 50-оятда шундай дейилади: «Агар сенинг қақиринингта жавоб бермасалар, билки улар ҳавои-нафсларига эргашмоқдалар. Оллоҳнинг ҳидоятини қўйиб, ҳавои-нафсига эргашган кишидан ҳам адашганроқ одам борми?». Албатта, Оллоҳ зolim кишиларни ҳидоятга бошламайди. Романда эса қуйидагича ёзилади: Бозор — ўз номи билан бозор, лекин у — ютоққан, нафс билан топишса борми, одамларнинг шўри қуриди деявер!... Тўғри нафс бўлмаса бозорга ҳам ҳожат қолмас эди, бу дунёда, илло-билло қандай жин урса-урсин, бозорни изга солиш учун, аввал нафсни битта қўриқчи қўйишни уйдлаш керак!¹

Иккинчи маъноси инсоннинг инсонийлигини, табиатини, маънавиятини, комиллигини белгилайдиган макон, маҳак тоши. Ҳақиқатан ҳам бозордаги хатти-ҳаракат, одамларга бўлган муносабатда унинг кимлиги билинади. Бу борада ёзувчи шундай дейди: “Бозор — одамларнинг асл башарасини кундай равшан кўриш мумкин бўлган энг қулай жой” (12-бет).

Адиб бу ҳақиқатни образлар системаси орқали очиб беради. Биз уларнинг қисмати, айримларининг фожиасидан бу дунёдаги жоҳилликни, адолатсизликни сезиб, надомат чекамиз. Асарда Найнов зақўнчи деган образ бор. Зақўнчи аслида ёмон одам эмасди, кўпчилик ёқтирмаслигининг сабаби эса битта зақўнчи дунёни фақат қонун кўзи билан кўрар эди, холос. Унга иши тушмаган одам йўқ, эшигига бош уриб бормаган одам йўқ. Лекин иши битмаганларку, ўз йўлига, ҳатто мушқули осон бўлганлар ҳам “Жа ҳит қилиб юборди-ю, найнов” деб сўкиниб кетар эди” (7-бет). Маълумки, тараққий этган барча мамлакатларда қонун ҳурмат қилинади. Қонунга барча баробар бўйсунади, унинг олдида ҳамма тенг. Унга бўйсунушлик ҳаётнинг барча жабҳасида тўғри йўл тутмоқликдир. Бу эса жамият тараққиётининг энг биринчи омилдир. Инсоният яратган қонуниятга ўзларининг бўйсунуши унинг моҳиятини англашдан ва маънавий камолотидан далолатдир. Биз бу борада ҳали мақтана олмаймиз. Ёзувчининг айтиши бўйича Найнов қонун олдида отасиниям, хотининиям аямайди. Ҳаётда шу тоифа одамлар бор, лекин улар эъзоз топмайдилар, қайтага камситилдилар. Найнов ҳақида одамларнинг билдирган фикрлари шунга ишорадир. Шунингдек, вафотидан сўнг унинг жасадига юқори

¹ Хуршид Дўстмуҳаммад “Бозор”. Шарқ нашриёти.—Т., 2000, 90-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади.

ташкiлотларнинг муносабатида ҳам катта фалсафа ётади. Умуман ҳаётда, айниқса бизда ҳалол одамлар тиригида эмас, ўлгандан кейин қадрланади. Тиригида эса камситилади, ёки тайзиқ ўтказилади. Найнов зақўнчининг ўлимига шубҳа билан қараб, гўё шундай одамнинг ўлимини текширмасдан кўмиб бўлмайди, у кичик одам деган иддо билан “ҳурмат” кўрсатишади. Аслида ўз ажали билан ўлган одамнинг жасадига бундай муносабатда бўлиш эъзозланиши эмас, ҳўрналишидир. Ислом динида майитни тезда ерга топшириш даъват этилади. Бунга табиатни, одамни ҳар хил иллатлардан муҳофаза қилиш каби дунёвий билимлар асос бўлиши билан бирга, у инсонни асл маконига етказиб, руҳини чирқиратмаслик каби нақлий билимлар қарашига ҳам эгадир. Унга тескари боришлик жамиятнинг, инсониятни ҳар жиҳатдан таназзулга гирифтор қилади. Ёзувчи Найнов фожиасида шу ҳолатни очиб беради. Романда Ходивой, Сабриддин каби образлар ҳам фаолият юритади. Иккаласи ҳам бозор ходимлари бўлишига қарамай ўз саъйи-ҳаракатлари билан кескин фарқ қилади. Ходивой патгачи. У ўта қаллоб, лаганбардор, ўз манфаатидан бошқа ташвиши йўқ, бу йўлда ҳар қандай пасткашликдан қайтмайдиган одам. У найрангбозлиги туфайли ҳар қандай вазиятдан зиён-захматсиз “омон” чиқадиган киши. Романда бозор ҳақида шундай фикр бор: “Ҳа, бозор айниди... Айниши ҳам ҳолва, чўкаяпти!... Ери чўкиб кетяпти...” Бузиш-кўчириш билан буни эпақага келтириб бўлмайди. Бозор ўзича эмас, одамларнинг айниганини, одамларнинг чўкиб кетаётганини кўрсатиш учун айнияпти, чўкаяпти. Бу ўринда дунё маъносида. У ерда юз бераётган талотўмлар дунёни емириб борапти. Бу нарса Ходивой сингари одам тақдири, келажак учун қайгурмайдиган кимсаларнинг саъйи-ҳаракати туфайлидир. Ёзувчи ўз асари орқали кишиларни огоҳ қилади.

Сабриддин ҳалоллиги, сабр-тоқатлиги, нафсига эрк бермаслиги билан Ходивойдан кескин фарқ қилади. У ширинпазлар растасининг бошлиғи. У ерда кўп йилдан бери ишлайди, бошқа амалга, гарчи бозор бошлиғига яқин бўлса-да, интилмайди. Ишида тартиб ўрнатган, ўзи доимо назорат қилади. Ишида тартиб ўрнатган, ўзи доимо назорат қилади. Бу ҳақида романда шундай дейилади: “...муомаласи, босиқлиги, сермулоҳазалиги билан бошқа растабошлар орасида Сабриддин ака ажралиб турар, бунинг боиси, эҳтимол отаси айтмоқчи, “Сабриддиннинг бозор одами эмаслигида”. Демак, у диёнатли, маърифатли одам. Дунёнинг яшаб туриши шулар туфайлидир. Ёзувчи шунга ургу беради.

Қосимбек бозорбоши образи ҳам катта умумлашмага эга. У қирқ йилдан бери бозорга бошчилик қилади. Шу йиллар давомида бозорни яхшилашга, уни “айнимаслиги”га ҳаракат қилди. Лекин унинг чорасини топа олмади. Бир томонини яхшиласа, иккинчи томони ўпирилди. Ва ниҳоят шундай хулосага келади: ”Бозор кунпаякун бўлиб кетмаслиги учун ҳам ўзи инсофийларни топишга, кўпайтиришга...уларга қулоқ солишга мажбур бўлади. Бургадек урчиётган иллатларга қарши инсофийлар бозор посонгисини сақлайди.

Қосимбек фаолияти халқининг фаровонлигини, давлатининг тараққиётини ўйлаб иш юритаётган давлат раҳбарларини саъй-ҳаракатини ёдга солади.

Маълумки, ҳаётни моддий ёки техника эмас, маърифат, маънавият изга солади. Қосимбек бозорбоши тилидан ёзувчи тўғри фикрни илгари суради. Қосимбек яна шундай фикр билдиради. Бозорнинг таназули қиротхона қаровсизлигининг касофатидир, ҳойнаҳой. Демак, Қосимбекнинг фикрича инсонийликнинг асоси билим-маърифатдир. Бу тўғри фалсафий ҳақиқатдир. Умуман олганда романнинг асосида шу фикр ётади.

Романда ёзилиши бўйича бозор тилида шундай махлуқ, яъни “Бўйи бир қарич ҳам чиқмайдиган, на олмахонга, на-да тулкига ўхшайдиган турқи совуқдан-совуқ бир махлуқ қопчикдан тинмай нимадир олиб, тамшана-тамшана чайнар ва ирkit оғзидан тошиб чиқаётган сўлагини қайрағоч остида тўпланишиб турган ажаб зотларнинг бошига оқизар...

Бу еб тўймас юхони ҳеч ким ҳеч нарса қила олмайди. У нафс бўлиб, уни фақат имон, яратганга чуқур эътиқод бартараф қилиши мумкин. Бу борада Куръони Каримда шундай ёзилади: “Албатта кўп одамлар илмсизлиги учун ҳавои-нафсга берилиб, йўлдан адашадилар”. “Золимлар илмни қўйиб, ҳавои-нафсга эргашадилар”. Чунки илмли одамгина Оллоҳ ва ҳаётнинг моҳиятини англайди.

Романда бу эзгу фикр Вон Суу образи орқали ҳам илгари сурилган. Бу образ рамзий маънога эга бўлиб, унинг нигоҳи ва сўзи орқали жуда кўп ҳаёти иллатлар (...туғайми-туғмайми, деган жувон қалашиб ётибди, одамларнинг ичидан чиққан... Қочган шайтонни ер ютмаса, бандаси йўқотолмайди, ҳозирги хотинлар тўғри маслаҳатга “хўп” деса жазмани талоқ қилади, ҳхх-а! Кучук боласини олиб беринг деб хархаша қилаётган болага онанинг муносабати ва ҳоказо) инкишоф қилинган. У гўё иллатларни фош қилувчи нур. Бу нур, бизнингча Конфуций нуридир. Чунки Вон Суу—хатти-ҳаракатида

Конфуций таълимоти ўз ифодасини топган.

Қамоқдан қочган аристонлар ҳам рамзий маъно касб этади. У ёмонлик уруғининг тарқалишини назарда тутати. Унинг йўлини эса фақат эзгулик тўсади.

Романнинг етакчи қаҳрамонлари Фозилбек ва Қадрия. Фозилбек Қосимбек бозорбошининг кенжа ўғли. У туғилганда онаси ўлган. Шундан у ҳаётда эмин-эркинмас қисилиб-қимтиниб ўсган. Лекин Диёрбекдан ўз нафсини жиловлай олиши, бозор ишлари билан кўпда қизиқмаслиги, мулоҳазакорлиги, кўпроқ эзгу ишларга мойиллиги билан ажраб туради. Ёши бир жойга бориб қолганига қарамай уйланмаган. Чунки у ўзининг диди, табиатига мосини учратмаган. Уйлантириш ҳаракатлари орқали биз ҳаётнинг кўп пучмоқларига кириб чиқамиз, одамларни учратамиз. Буларнинг барчаси Фозил иштирокида кечади. Унинг ўз яқинларига ва дўстларига муносабатида, яхши аъмолларидан унинг ҳақиқий фозиллиги бўй кўрсатади. Ва ниҳоят ўз идеалидаги қизни учратади. Бу кутубхонада ишловчи Қадрия эди. Бу борада ёзувчи шундай дейди: "...Қадриядек чеҳрасидан оппоқ нур, сугга чайилгандек тозалик, сирли маҳзунлик уфуриб турган қизни учратмаган. Ҳа, у масъум, маҳзун қиз рамзий маънога эга. Яъни миллий қадриятларининг моҳиятини англовчи, қадрловчи, асровчи маъноси сингдирилган. Қосимбек бозор боши умрининг охирида уларнинг тўйига оқ фотиҳа беради. Демак, бозорни—ҳаётни ишончли одамлар қўлига топширади.

Улуғбек Ҳамдамнинг "Мувозанат" романи жуда вақтида ёзилган асардир. Ҳақиқатан ҳам мустақилликнинг дастлабки йилларида одамлар ҳам зоҳирий, ҳам ботиний мувозанатини йўқотиб, анча афкор аҳволга тушиб қолишганди, роман худди шунинг моҳиятини очиб беради.

Романнинг бош образи Юсуф. Асарнинг барча воқеалари унга боғлиқ равишда юзага келади. Тўғри, у ҳамма воқеаларда бевосита иштирок этмайди, лекин уларнинг юзага келиши унинг сабъ-ҳаракатисиз бўлмайди. Бундан кўринадики, Юсуф асарнинг ўқ илдизи ва гўё кўзгусини ташкил қилади. Чунки биз у орқали ҳаётнинг ҳамма пучмоқларидаги ҳолат ва вазиятларидан, шунингдек, одамларнинг изтироб ҳамда фожиаларидан хабардор бўламиз.

Роман Юсуфнинг катта оиласининг тоғ сайлига чиқишдан бошланади. Уларнинг мақсади Улуғтоққа чиқиш эди. Лекин улар қирда, қизғалдоқзорда қолишади. Бу тасвирда фақат табиатнинг гўзал манзараси ётмайди, у мақсад сари йўналтирилган бўлиб, ёзувчининг

катта фалсафий ғояси ўз ифодасини топган. Маълумки, қизгалдоқ чиройли бўлгани билан жуда қисқа умр кўради, гулининг япроқлари ҳам ниҳоятда омонат. Ёзувчи мазкур тасвир орқали бу хурсандчилик кунларнинг умри қисқалиги, ҳақиқий мустаҳкам ҳаётга муяссар бўлиш учун катта қийинчиликларни енгиб, мақсад сари интилмоқ керак деган фикрни илгари суряпти. Романда шундай ёзилади. "қизгалдоқ денгизидан шодон қийқириқлар, кулгулар баланд адирликлар бўйлаб олис-олисларга таралади. Фақат Юсуфнинггина кўзлари яна қад ростлаган Улуғтоққа қадалганди. Юсуфнинг назарида узоқлашган сайин тоғ яқинлашиб келарди. Гўё Улуғтоғ уларни таъқиб етаётгандек эди... "Ҳа, улар мақсаддан чекинишганди. Мақсаддан чекиниш эса қалб мувозанатини бузишга қаратилган зарбадир.

Маълумки, социалистик жамиятда ҳеч ким ўз кучига, ўз иқтидорига, ўз эътиқодига суяниб, ишониб иш тутмасди. У жамиятга суянарди, жамият у учун ўйларди, унинг келажагини, бажаражак ишини белгиларди. Унинг ҳаёт, қалб мувозанати ҳам юқорига боғлиқ эди. Шундан жамият патарат топиб, ҳар ким мустақил иш тутишга мажбур бўлганда, кўпчилик шошиб қолди. Олдиндан бозор иқтисодига мойиллиги борлар, қаддини тиклаб олди. Демак, одам бировга эмас, ўзига суянган ҳолда қийинчиликка тайёр ҳолда турса, ўз мувозанатини йўқотиб қўймайди, ҳар қандай ҳаёт оқимида ҳам қадамини тўғри босади. Романда бу нарса образлар фаолияти ва қисматида ёрқин ҳамда таъсирчан ўз ифодасини топган.

Юсуф образи орқали ҳам шаҳар, ҳам қишлоқдаги мустақиллик арафасидаги ўзгаришлар, у туфайли ўз қалб мувозанатини, яъни таянч нуқтасини бой берган кишилар қисматидан огоҳ бўламиз. Юсуф зиёли, университетда тарихдан дарс беради. У ўз халқи ва давлатчилик тарихини, маданиятини, ахлоқини яхши билади, ундан фахрланади. Шундан у ҳаётга ҳамиша неқбинлик билан боқади, бу нарсалар ўткинчи эканлигини, келажакнинг яхши бўлишига ишончли йўқотмайди. Шундан богиний туйғу, идрок зоҳирий ҳаётга уйғун бўлмаса-да қалб мувозанатини сақлайди. Бу катта ахлоқийлик ва инсонийликдир. Чунки у босиқлик билан сабр қилади. Сабр ҳақида Қуръони Каримда шундай дейилган: "Албатта, биз сизларни хавф, очлик, мол, жон, мева-чеваларнинг камайиши билан синаб кўрамиз. Сабрлиларга башорат бер, улар шундай кишиларки, мусибат етса, биз Оллоҳникимиз ва албатта унга қайтувчимиз, дейишади. Ундай кишиларга парвардигорларидан маърифат ва раҳмат бордир ва ундай кишилар ҳидоятга юрганлардир".

Юсуф ўз оиласидаги ва қишлоқдаги хонадонидаги етишмовчиликка жамият айбдор деб билмайди, ундан нолимайди, унинг сабабини зоҳирий оламдан қидирмайди, балки ботиний оламдан, яъни ўзидан топишга интилади. Бунинг бирдан бир чораси маънавий эҳтиёжни қондириш деб биледи ва тўғри қилади. У бу борада шундай дейди: “Тавба, ўйлади Юсуф, агар энди ва тўғри ҳам ўз моддий бўлишимни англаяпман. Бу ёқда эса ўзга ҳол: қондирилмаган маънавий эҳтиёж шўрлик аёлни еб битираёзибди. Демак, инсонга ҳам униси, ҳам буниси зарур. Демак одамзод ўз маънавиятини моддият орқали намойиш этишу ўз моддий оламини маънавият туфайли тиклаш ва сақлашга мажбур ва маҳкум. Демак, ҳатто фақат маънавият билан машғул бўлиш ҳам қаҳрамонлик эмас, у бор-йўғи инсоннинг зарурий эҳтиёжларидан биттаси, холос. Бошқа учинчи йўл йўққа ўхшайди”.

Лекин инсонни маънавий эҳтиёжи қонмас экан, у ҳеч қачон ўз ҳаётидан мамнунлик туйғусини туя олмайди, шунингдек, ўз нафсини ва ноинсоний ҳаракатлардан тийишга қудрати етмайди. Бу ҳақиқат Юсуф образида ҳаққоний ўз ифодасини топган. Юсуф маънавий бойликка эга бўлгани учун жуда қалтис вазиятда ҳам ўзини ноинсоний ҳаракатдан тўхтата олади. У мардикор бозордан учинчи куни ҳам омади чопмай, силласи қуриб, оч ётоғига қайтгач, сўнгги пулига сотиб олган ва учдан бири қолган бўлка нонга ёпишади. Лекин у газетага ўраб қўйилганига қарамай, суварак ва майда кумурсқаларга ем бўлаётган экан. ”Сувараклар ўзларини “тап-тап” полга ташладилар, ўрмалаб қўлига чиққанларини Юсуф силкиб туширди.

Лекин кумурсқаларни териб адо қилиб бўлмасди. Улар ноннинг орасидан ҳам чиқиб келаверардилар. Юсуф нонни тенг иккига бўлган эди, у ерда ҳам ўрмалаб юришибди. Чор-ночор қолиб нонни қайтиб жойига қўйди ва ўзини кроватга ташлади. Бироқ очлик ичини таталарди. Бунинг устига ошхонада пишаётган овқат димоғини қитиқларди. Очлик ўз кучини кўрсатади. Ошхона томон боради. У ерда қайнаётган икки қозондаги овқат ҳиди эс-хушини олиб қўяди. У қозондан бир коса овқат олиш учун хонасидан коса ва қошиқ олиб чиқади. Бироқ қозонга яқинлашганда уни қийнаётган нарса юзага чиқади. Чунки бу нарса унинг ташида эмас, ичида эди. У аввал қошиқни, сўнг косани тош полга урди. Демак, маънавият голиб келди.

Юсуф франсузлар Тошкентда очган кийим-кечак магазиннинг пойабзал бўлимида ишлай бошлагач, моддий жиҳатдан ўзини

тиклайди. Ана ўша пайтда дўсти Миразимга ҳиёнат қилади, яъни хотини Захро билан яқинлик қила бошлайди. Бундан кўринадики, моддий бойлик кишини тўғри йўлдан оздиради. Бироқ қалбидаги нур ҳаёт тақозоси ила хира тортгани билан сўнмаган эди. Ўша нур маънавий эҳтиёж сари ундади. Оқибатда моддий таъминот ҳаётини яхшиланишига қанчалик имкон бермасин, ундан воз кечиб ўқитувчилик касбига қайтади, яъни маънавий эҳтиёж сари қадам ташлайди. Шундан кейин виждон азобидан қутилишга интилиб, Захро билан алоқасини узишга қатъий қарор қилади, унинг уддасидан ҳам чиқади.

Инсон бошига тушган кулфат, фожиадан қутилиш учун ташқи оламдан эмас, ботинидан мадад тиласа қалбидаги мувозанатни сақлаб қолади. Юсуф шундай қилолди. Физика-математика фанлари номзоди Эргаш эса бундай йўл тута олмади, шундай бўлганига куйинди. Унга малҳамни эса ботинидан эмас, ташқи оламдан, яъни ичимликдан қидирди. Оқибатда қалб мувозанатини йўқотиб, бутунлай таназулга юз тутди. Бу ҳақиқат жуда катта тарбиявий кучга эгалиги исбот талаб қилмайди.

Миразиз ва Саидларнинг турмушида моддий фаровонлик бўлса-да, қалб мувозанати бузилган, посонгиси тўғри эмас, яъни нафс посонгисининг тоши оғир. Шундан бу оила таназулга маҳкум. Захронинг босган қадами хонадон пойдеворининг емирилишидан далолатдир. Саид оиласида эса ўпирилиш юз бериб бўлди. Ўзини эса Эргаш холига тушиши муқаррардир.

Амир қисмати, фожиаси ниҳоятда таъсирли ва муҳим умумлашмага эга.

Унинг хатти-ҳаракати, тутган ишидан битта ўзи озор топмайди, балки уч боласи, касалванд хотини, кекса ота-онаси, умуман олганда бутун қариндош-уруғи изтироб чекади. Амир учун бу дунё ёлғон дунё, ҳақиқий чин дунё нариги дунё. У ўзини нариги дунё саодатига муяссар бўлишга тайёрлайди. Лекин киши бу дунё саодатига эришса, нариги дунё саодати эшиги очилишини англашга ақли ноқислик қилади. Маълумки, бунга киши яхши аъмоллар орқали муяссар бўлади. Амирнинг миясига гоҳ-гоҳ шундай фикр келиб қолади. Унга амал қилишга интилади. Лекин унинг туб моҳиятини англамагани учун бу йўлда қилган иши гуноҳи азим бўлади. У харом деб даладан йигиб босиб қўйилган сомонни қайта далага олиб бориб тўқади. Уни эрталабгача битта қўймай одамлар ташиб кетади. Муҳтожларга ёрдам бериш керак деб уйнинг, болаларнинг эҳтиёжи учун сотилган

сигирнинг пулини олиб, бозордаги девонага усти-бош олиб кийинтиради, яхши овқат олиб бериб, қолганини кўлига беради. Ваҳолонки, оила, болаларнинг ризқини қийиш гуноҳи азимдир. Куръони Каримда шундай дейилган: ”Ота-онага, қариндошларга, етимларга, қариндош-қўшниларга, оддий қўшниларга, оила аъзоларингизга яхшилик қилинглар” («Нисо» сураси, 36—37-оятлар). Амирнинг фожиаси ижтимоий мазмунга эга. Унинг қисматида ўз мувозанатини, таянч нуқтасини йўқотган социалистик тузум танназулини, телба ҳаракатларида эса волонтаристик сиёсат оқибатларини назарда тутяпти ва бизни бундан огоҳ қияпти.

Романдаги ўлим тасвирини баъзи бир адабиётшунослар кўпайиб кетган деб эътироз билдиришди. Лекин сиртдан қараганда шундай туюлади. Аслида эса ҳар бири мақсадга қаратилган бўлиб, ўз функциясига эга. Масалан, Юсуфнинг ўғли Абдуллажон ўлимида Гиппократ қасамини ичган бугунги оқ халат кийган тиббиёт ходимларининг ҳақиқий қиёфаси очиб берилади. Гулшода ўлимида эса мустақиллик арафасидаги қийинчиликлар ўзининг реалистик ифодасини топиши билан бирга, менинг йўқ бўлишим болаларимга енгиллик олиб келади, деб тор ўйлашлик, шунингдек, сабр қилмай, Оллоҳнинг иродасига қарши боришликнинг оқибати кўрсатилади. Чунки Гулшода ўзини осий фикрдан қайтган эди, аммо тасодифан ўлим топади. Чўпоннинг икки фарзандининг сел тагида қолиб кетиши, чолнинг қилмишига кўра Оллоҳнинг жазосидир.

Асарга нисбатан баъзи эътирозли ўринлар мавжуд. Хусусан, кўп ўринда Улуғбек Ҳамдамнинг ёзувчилиги эмас, олимлиги устунлик қилган. Бу эса бадиий асардан кўра, публицистик йўсинни юзага келтирган. Шунингдек, Аминнинг ўй-фикри билан хатти-ҳаракати ўртасида уйғунлик йўқ.

Адибнинг «Исён ва итоат» романи ҳам муаммоли бўлиб, унда итоат ва исённинг моҳиятини бадиият орқали очиб беришга уринади, яъни қаҳрамонларининг қисматида, ўй-фикр, мулоҳазада, саъй-ҳаракатида кўрсатишга интилади. Ўзининг бу борадаги қарашларини табиб орқали илгари суради. У шундай дейди: «Мен, ниҳоят, исён азобидан фориг бўлиб, озодликка чиққандим. Озодликнинг исми эса Итоат эди... Шунда қаршимда ҳаётнинг мазмуни, туғилиш ва ўлишнинг маъноси ярк этиб намоен бўлгандай эди: у Итоатда, инсонлик қисматида кўникишда эди. Йўқ, бу шунчаки кўр-кўрона эмасди, балки англаш ва тушунишдан келадиган буюк Итоат — Яратганга

тобелик эди. Чунки мендаги Исён Итоатнинг ичига, унинг бир бўлагига айланиб ўзга маъно касб этганди»¹.

Бу ўринда итоатни тор маънода, яъни тобелик, барча нарсага сўзсиз бўйсиниш, унга қарши бормаслик деб тушуниш керак эмас. Итоат Оллоҳдан кўрқиб, ноинсоний хатти-ҳаракатдан ўзини тийиш, доимо эзгу аъмолларни бажариш, иродасини унга бўйсундириш демакдир. Бу ҳақида ислом дини билимдони Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф шундай дейди: «Олам ҳозирги кунда ахлоқсизлик, разолат ва жиноятнинг кенг тарқалганидан аянчли аҳволда қолди. Бунинг сабаби инсон Оллоҳни эсдан чиқариши, унинг улуғлигини унутишдир. Оллоҳдан кўрқишлик доимо инсонни яхшилик чўққиларига олиб чиққан.

...Кишининг ўз парвардигоридан кўрқилишининг чегараси бўлиб, у ноумидликка етиб бормаслиги керак. Фақат кўрқитиш асосида қилинган тарбия, Ислом назарида нотўғри тарбия ҳисобланади. Чунки бундай тарбия қалблардаги нурни сўндиради ва яхшилик аломатларини беркитади (Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, Имон. Т, «Камалак», 1991, 87-бет). Демак, киши яхши аъмолларни шунчаки кўрқувдан эмас, балки унинг моҳиятини англаб, ўз хоҳиши, қалб даъвати билан бажариши лозим. Бу борада Куръони Каримда шундай дейилади: «Ва (Оллоҳнинг дини билан) ўнглаб қўйилганидан кейин, урда (куфр йўлини тутиб) бузғунчилик қилманг! У зотга (азобидан) кўрқиб, (раҳматидан) умидвор бўлган ҳолингизда ибодат қилингиз! Зеро, Оллоҳнинг раҳмати чиройли амал қилувчиларга яқиндир» («Аъроф» сураси, 56-оят).

Албатта, Улуғбек Ҳамдам итоатнинг моҳиятини шундай англайди, бироқ бадиий талқинга келганда унинг кўлами торайиб қолган, яъни Оллоҳга итоат этишнинг моҳияти, унинг самараси аниқ тасвирида эпик кўламида ўз ифодасини топмаган. Бу нарса табиб образидагина кўринади, лекин унинг эзгу ишлари фақат даволашгина, фалсафий қарашлари эса ҳаётий тартиб қоидаларга сўзсиз бўйсунуш тарғибидан иборат бўлиб қолган. Мазкур ҳол аниқ тасвирда бўлмай, баёнда бўлгани учун киши шуурига унча етиб бормади.

Исён масаласининг ҳам моҳияти кенг очилмаган. Маълумки, инсон комилликка эришиш учун бир умр табиий истакларни

¹ Улуғбек Ҳамдам. Исён ва итоат.—Т.: Янги аср авлоди, 2003 й. 98-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади.

чеклаш, онгнинг руҳий эҳтиёжини қондириш йўлида ботинида кураш кетади.

Табиий истак ҳавои-нафсдир. Агар у устун келса, ҳаётини мувозанат бузилади. Куръонда ҳавои-нафс «бузғунчи» деб сифатланади: «Агар Ҳақиқат — Куръон уларнинг ҳавои-нафсларинга эргашса эди, албатта осмонлар, Ер ва улардаги бор жонзот бузилиб халок бўлар эди» («Мўминлар» сураси, 71-оят). Нафси енган инсон бу билан чекланиб қолмайди. У энди ташқи иллатларни бартараф қилиш, дунёнинг кажрафторлигининг моҳиятини англаш, гофил гумроҳларнинг кўзини очиш йўлида ҳаракат қилади, шу йўлда курашади. Демак, сулуқатли ҳамиша ҳам зоҳирий, ҳам ботиний курашда, исёнда. Бу исёнга Оллоҳ қарши эмас, чунки у ҳақиқий ишқ, яъни ўзига етишиш йўлида қилинган ҳаракатдир. Устози романнинг бош қаҳрамони Акбарга шундай дейди: «Сенинг ичинг тўла галаён, исён... Йўлга чиқмоғинг керак!» деди у. Бироқ қандай йўл? Саёҳатми, турмуш тарзини ўзгартириши ва ёки машаққатли мушоҳада йўлими? — буни билмайди Акбар (8-бет).

Акбар билмагандай китобхон ҳам англамайди. Қачонки Акбар ўз ўқувчисини уриб, қамоққа тушгач, китобхон тахмин қила бошлайди. Демак, у ҳаётдаги саъй-ҳаракати, ўй-фикрлари орқали, шунингдек, бу йўлда қанчалик изтироб чекмасин, ноҳақликка дуч келмасин ўзлигини йўқотмай эзгуликдан сабоқ беради деб ўйлайди. Ва бу йўлда қилган исёнидан оламни ва инсонийлик моҳиятини англаб, шууримизга шуур қўшилади деб умид қилади. Афсус ундай бўлмайди. Тўғри, қамоқдаги ҳаётдан киши бир сабоқ олади. Бу ҳам бўлса, киши ҳар қандай қийинчиликка тайёр туриши керак, ўзини чиниқтириши лозим. Шундагина инсон сифатида махф бўлмайди деган. Бу яхши гоё албатта. Бироқ кейинги воқеалар бундай кучга эга эмас.

Акбар қамоқдан қайтгач, бизнес билан шуғулланмоқчи бўлади. Россияга ортган қовунидан учдан бири ҳам етиб келмайди. Ўртада жанжал чиқади. Қамоқда муштлашишни ҳаддини олганидан шофёрни уради. Ҳайдовчи челябинский бўлиб, у Акбарни шу ернинг мафиясига сотади. Улар ҳайдовчининг ҳаққини беришиб, қолган қовуннинг ҳаммасини тортиб олади. Акбарни уй қамоғига солиб қўйишиб, уйига қўнғироқ қилишини, яна шунча қовун жўнатишни талаб қилишади. Акаси Нурмат келишилган юкни йўлда сотиб, қайтиб кетади. Юк келмагач Акбарни ўласи қилиб уришади, ҳатто

ўлдирмоқчи бўлишади. Акбар тақдирини уларнинг қўлига топшириб, ўлимига тик боқади, оқибати шу бўлади-ки, «Босс» «Эркак битта сенми дунёда,» — деб устига бир даста кўкидан ташлаб, ғойиб бўлади. Албатта киши бунга ишонмайди. Чунки уни ҳаётий мантиқ инкор қилади. Сабаби мафия ҳеч қачон бундай қилмайди, уларнинг ҳиммати нари борса тирик қолдириш. Унинг узоқ йўлга чиқишидан олган сабоғимиз шу билан ниҳоясига етади. Шунга қарамай осон келган пулни эзгу ишларга сарф қилар деб умид қиламиз. Лекин ундай бўлмайди. У шаҳарга келади, кийинади. Уч хона уй сотиб олади ва подъездда яшайдиган Диана исмли фоҳиша қизни яхши кўриб қолади. Бу борада романда шундай ёзилади: «Кўпқаватли уйнинг Акбар бораётган бурчагида нотаниш йигит ва қиз бир-бирининг пинжига кириб шивирлашаётган эди. Яқинроқ борганида қиз Акбарнинг кўзига Диана бўлиб кўринди. Бағрида бир зумлик лохасликни ҳис қилди: тилидан беихтиёр «Диана!» деган хитоб чиқди...

«Қайданам ёпишиди менга бу дард?» — зинадан аста ўтарилиб бораркан, Акбар ўзига-ўзи шундай саволлар берарди» (74-бет). Бу ишқ эмас, ҳиссиётнинг жунбушга келишидир. Чунки икки кокилдай фарзанд, гулдай ўқимишли, район газетасининг бош муҳаррирдек хотини бўлган, таги ўқитувчи одам ҳаётда бундай қилмайди. У Дианага уйланади. Гавана оролларида, Австралия тоғларида дам олишади. Бунинг ҳаммаси мафия берган пул ҳисобига бўлади. Тўғри, унинг редакцияга ишга киргани айтилади. Лекин ундан олган маоши билан бундай имкониятга эришиб бўлмаслиги барчага аён. Мафия берган пулнинг ҳеч тугамаслиги ҳам ажабнарни ҳол. Хуллас, Акбар 20 йилдан кейин кишлоғига, ўз оиласи кучоғига қайтади. Сабаб у шунча йил исёнда юриб, энди итоат сари юз бурибди. Унинг исёни ҳаётнинг тартиб қоидалари, унинг ахлоқ нормаларига риоя қилмай ҳаёт кечиргани экан. Тўғри, Акбарнинг босиб ўтган йўлида шу ҳол кузатилади, бироқ у кўп ўринда баёнда кечгани учун катта таъсир кучига эмас. Лекин сабъ-ҳаракати исён эмас, гуноҳга ботиш, инсонийликдан чекинишдан бошқа нарса эмас. Маълумки, гуноҳга қўл урган одам, агар кечикмай тавба қилмаса, Оллоҳ томонидан унга жазо ва ажрим бордир. Бу ҳақида Қуръони Каримда шундай дейилади: «На гуноҳ ишларни мудом қилиб юриб, қачонки, бировларга ўлим келганида «энди тавба қилдим» дейдиган ва кофир ҳолда ўлиб кетадиган кимсаларнинг тавбалари қабул қилинмас. Улар

учун аламли азобни тайёрлаб қўйганмиз («Нисо» сураси, 18-оят).

Исён ва итоатнинг бошқа образлар талқинида ҳам шундай қўлами тор гоя илгари сурилган. Романда Турсунбой жонталаш образи бор. Унинг ҳаёти ва хонадони мисолида мустақиллик арафасидаги қишлоқ аҳолисининг турмуш тарзи, у ердаги муҳит яхши очиб берилган. Лекин унинг қисматидан ёзувчининг келтириб чиқарган хулосасига қўшилиш қийин. У даладан келиб уйда ишлайди, ярим тунда ётиб, азонда далага отланади. Ейишини тайини йўқ: «Юз-қўлини ювиб ичкарига кирганида ҳамма ухлаган, уй тип-тинч эди. Ошхонага ўтиб, қозоннинг қопқоғини кўтарди. Суюқ овқат. Чўмични айлантириб кўрди — 3—4 та картошка ва тухум бўлаклари: демак, тухум шўрва. Бироқ иситишга эринганидан токчада усти сочиқ билан ёпилган — эрталаб ўзидан қолган қовунни тик турган куйи тилимлаб ея бошлади» (34-бет). Бу ҳол деярли ҳар куни такрорланади. У иш деб акасининг тўйига ҳам бормайди. Хуллас, қизилўнгачидан саратон касалига чалиниб, оламдан ўтади. Бундай жазога маҳкум бўлиши яратганга итоат қилмай, исён қилганидан деб хулоса чиқаради, адиб. Унинг исёни эл-юрт, одамгарчиликдан чиқиб, акасининг тўйига бормагани. Бундай жазони ислом рад этади. Чунки Турсунбой жонталаш кеч бўлса ҳам узр сўраб, акасини тўйига боради. Акаси эса сендай укам йўқ деб уйдан ҳайдайди. Бундан кўринадики, гуноҳкор ука эмас, акадир. Чунки кечикмаган узрни, афвни Оллоҳ қабул қилади. Мана бу ҳақида Қуръони Каримда нима ёзилади: «Афв қилмоғингиз, кўнгилни кенг тутмоғингиз ва кечирмоғингиз яхшидур. Албатта, Оллоҳ кечирувчи ва раҳмдилдир» («Тағабун» сураси, 14-оят).

Лариса хола қисмати ва ундан чиқарилган хулосага ҳам қўшилиш қийин. У ёшлигида яхши яшайди, тараллабеод қилиб юради. Оила, фарзанд ҳақида ўйламайди, қариндошлари бола кўриш ҳақида гапирганда уларга қарата шундай дейди: “Фу, бола туғиш менга тўғри келмайди... Дунёда ҳамманинг ўз иши бор. Менга ўхшаб дунё кезишни, катта-катта ишларни эплай олмаганлар уйда ўтириб бола туғади. Энди менам шундай мавқеимнинг қадрига етмай сизларга ўхшаб туғиб ётайми?..” (100-бет). Лекин қариганда, ёлғизланиб қолганда бундай қилиб хато қилганини англайди ва пушаймон қилади. Бу табиий ҳол. У

ибрат ва тарбиявий кучга эга. Бироқ ёзувчи ундан бошқача хулоса чиқаради. Яъни қариндошлари гапига кирмагани унинг исёни, ўкинишлари эса вақтида қилмай, кечикканидир.

Бир куни Лариса хола эски танишини учратади. У қирқ йил бирга ишлаган Дмитрий бўлиб, жуда афғор ҳолда эди. Бу ҳақида романда шундай ёзилади: «Дмитрий амаки кафтлари ниманидир тутганини ҳис қилгани ҳамон унга қараб энгашди. Лариса хола «ўпмоқчи» деб ўйлади, бир пасда кўзларига ёш қалқди. Бироқ бармоқларидан бирини Диманинг оғзида сезгани ҳамон сергак тортди. Чамаси, Дима амаки уни бирон егулик деб билди ва зўр бериб тишсиз милклари билан тишламоқчи бўларди... Хола қўлини тортиб олди-да чўчиб орқасига тисланди» (118-бет). Мазкур ҳолдан сўнг ўзини ҳам шу аҳволга тушиб қолиш эҳтимоли борлигини сезиб, деразадан ўзини ерга отиб, ҳалок бўлади. Маълумки, ўз жонига қасд қилишни барча дин қоралайди. Негаки, берилган умрни ўз қўли билан қисқартириш, бу Оллоҳнинг иродасига қарши бориш, яъни шайтоннинг қутқусига берилишидир. Бундан ва юқорида айтилган фикрлардан кўриняптики, адиб исён ва итоатнинг ҳақиқий моҳиятини очиб беролмаган, чалкашликка йўл қўйган. Демак, «Мувозанат» романидек олдига қўйган мақсадга эриша олмаган, маҳорат ҳам кўрсата олмаган.

Кечаги адабиётшуносликда адабиётнинг бош масаласи инсоннинг руҳий дунёсини очиш, қалбини воқеа ва ҳодисалар оламида таҳлил қилиш деб тўғри фикр айтилар эди-ку, лекин асарни ўқиганда воқелик, қўйилган масала, гоё биринчи ўринга чиқиб, одамнинг ўзи улар соясида қолиб кетарди. Тўғри, руҳий дунёси очилган қаҳрамон ҳам учрарди, бироқ уларнинг саъй-ҳаракати, ўй-фикри, гап-сўзи коммунистик гоё мафкурасига бўйсунган бўлиб, ҳаётийликдан узоқ бўлганидан, киши ўзига яқин олмасди. Шунингдек, ҳаракат қилган макони гарчи аниқ қайд қилинса-да, лекин ўша макон одамларининг ўзларига хос табиати очиб берилмаганидан уларнинг асл қиёфаси индивидуаллашмагани, жумладан бош қаҳрамон ҳам. Маълумки, индивидуаллашмаган қаҳрамонда ўзига хослик ҳам бўлмайди. Бугунги адабиёт кечаги адабиётдан бир қанча хусусияти билан кескин фарқ қилади. Яъни, одамнинг қалб изтироблари, қувончларининг бетакрор таҳлили ва руҳиятининг турфа кўринишлари инъишофи билан, шунингдек, воқеа-ҳодисалар

тасвирининг батафсиллиги ҳамда уларнинг ҳар бири мақсад сари йўналтирилгани, қаҳрамонларнинг ўта миллий ва индивидуаллашгани билан. Бир сўз билан айтсак, воқеа-ҳодисадан кўра, инсон, унинг қалби таҳлили биринчи ўринга чиққан. Бу хусусият Лукмон Бўрихоннинг «Жазирамадаги одамлар» романида тўла ўз ифодасини топган. Асарда овлоқ чўл қўйнидаги чулқуварларнинг ҳаётий кечинмалари, яшаш тарзи, ҳаётдаги ўрни ўз ифодасини топади. Романдаги қишлоқ ҳаётининг ва одамлари табиати тасвирининг қуйуқлиги, теранлиги, батафсиллиги бир совхоз эмас, гўёки катта оламда яшаётган одамларнинг ҳаёти акс эттирилгандай таассурот уйғотади. Биз воқеа ва ҳодисалар тасвирининг, батафсиллигида одамлар руҳияти теран очиб берилганлигини Л.Толстой, Достоевский асарларида кўрган эдик, ўзбек адабиётида ҳам шундай хусусият бошланганлиги кишини хурсанд қилади, албатта.

Романдаги ҳар бир қаҳрамон ўз қиёфаси, ўз дунёсига эга. Уларнинг фаолияти, албатта даъват этади ёки ёмон ҳаракатлардан қайтаради. Бу нарса ақлли гаплар ёки фалсафий фикрга эга бўлган нутқ идрок этиш билан амалга оширилмайди, балки хатти-ҳаракатнинг жонли тасвири, гап-сўзларнинг ҳаётийлиги, индивидуаллиги билан мақсадга эришилади. Чунки уларда киши ўзини кўзгуда кўргандай кўради, оқибатда ундан хулоса чиқаради, бунга қобил бўлмаса ийманади. Бундай хусусиятга эришиш маҳорат туфайлигина бўлади.

Роман қаҳрамонлари ёзувчи қайд қилгандек жазирадаги, яъни чўлдаги одамлар, бир мактабда ўқишган Сафармурод, Эргаш, Чинор, уларнинг хотинлари Майсара, Тошбибилар, Улаш агроном, унинг хотини Зумрад, Файзулла бухгалтер, унинг хотини Хосият ҳола, Ўроқ, Ашур, Самад, Лолахонлардир. Юқорида айтганимиздек, ҳар бири олам, яъни ўрناق оладиган инсоний хусусиятларга, инкор қилинадиган инсоний иллатларга эга.

Ёзувчи Сафармуродни шундай тасвирлайди: «Сафармурод чавандоз — баланд бўй, қорувли, отда кўп юрганиданми, бутларини кериб, айиқдек лапанглаб одимлайдиган, чўл жазирамасида тоза кўмирдек қоп-қорайиб кетган одам. Така мўйлови оғзини ярмигача қоплаб туради. Бир қарашда кўрс, доғули нусхадек туюлса-да, ўлгудек содда, ювош. Шунингдек, ҳалол, диёнатли ва ориятли, дўстларига садоқатли. У 41-совхозда бригада бошлиғи. Чин кўнгилдан, астойдил меҳнат

қилгани туфайли пахта топшириш режасини ҳар йили ортиги билан бажаради. Тоғдан чўлга кўчиб тушмаган пайтида уста чавандоз бўлган. Шу хунари туфайли, фариштасимон, ниҳоятда китобсевар, эртақ-чўпчакларнинг кони бўлган қизга муяссар бўлади. Бир куни Сафармурод кўпқаридан қайтаётганда, Теракли қишлоғига етганда қоронғи тушиб қолади. Бу навқирон чавандозни яхши танийдиган Али мерган уни тунаш учун уйига таклиф қилади. У зерикиб қолмаслиги учун «Жангнома» қиссаларидан ўқиб беради, лекин сатрлари чаплашиб кетган бетни ўқиш учун кекса китобхоннинг кўзи ожизлик қилгани туфайли ёрдамга қизини чақиради. Тошбиби ўша ола-чалпоқ саҳифани шаррос ўқийди. Ўша куни «Чироқ шуъласида порлабгина турган бир жуфт қора кўз, зулукдек қошлар, нақш олмадек юзлар» Сафармурод чавандознинг хаёлини ўғирлайди. У энди турли баҳоналар билан Али мерганниқига «Жангнома»ни тинглашга келадиган бўлади. Китобсевар чавандознинг маврид-бемаврид ташрифидан безиган Али мерган бир куни «Полвон ... Шу китоб сизга ҳўб ёқиб қолди. Олинг, бу сизга... Толлингиздаги мулла Абдуғофир бовага ўқитибгина юрасиз...», дейди (18-бет). Кўп ўтмай Али мерганнинг уйи бўсағасида мулла Абдуғафур бобо билан чавандознинг отаси пайдо бўлишади. Мулла Али мерганга қарата: «Сиз бериб юборган китобнинг икки-уч варағига ҳеч тишим ўтмади. Сафармурод чавандоз ўқиб берасан, деб тоза гаранг қиляпти. Ана шу бадхат бетни ўқий оладиган бир отин қизингиз бор, деб эшитдик. Шу... шу оқила қизингизга совчи бўп келдик...» дейди¹. (18-бет). Шундай қилиб, Сафармурод чавандоз дўсти Эргаш тили билан айтганда, «... аёлмас, сирли китоб»га эга бўлди. Бу доно қиз ўз оиласи ва қишлоғида ибратли уй соҳибаси бўлиб қолмай, ўз тутуми, ҳар бир нарсага, жумладан, эрининг баъзи бир хурмача қилиқларига ўта босиқлик ва ақл ила ёндашиши билан кўпчиликка тарбия мактаби бўлади. Қишлоқда маданий ҳаётга айланиб кетган ичкиликбозлик Сафармуродни ҳам четлаб ўтмаган эди. Лекин Тошбибининг ўта усталик билан дашномлари ва обрўйини сақлашга қилган саъй-ҳаракатлари туфайли инсонлигини сақлаб қолади. Шаҳардан келин бўлиб

¹ Луқмон Бўрихон. «Жазирамадаги одамлар». Фафур Фулом нашриёти. Т. 7-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилди.

тушган Лолахоннинг тўйида Улаш агроном билан ичишиб, ўз назоратларини йўқотишади ва шаҳардан келган аёлларга шилқимлик қилишади. Ҳатто қишлоқ ҳаёти кўзларига хунук туюлиб, ўша аёллар кетидан Тошкентга кетишмоқчи бўлади. Бу борада Тошбибининг тутган ишини ўқиб киши яйраб кетади, унинг муштифар ва хокисор сиймоси киши кўз ўнгида нақшланиб қолади: «Кетаман, — дебди у Тошбиби чечани аранг уйғотиб. — Шаҳарга кетаман... У ёқда ипподром деган жойда чавандозлик қиламан, еганим олдимда, емаганим кетимда, бўлади... Не-не бойовочаларнинг болалари мендай устозга зориқиб ўтирибди... «Хозир жўнайсизми? дея сўрабди хаёлчан бўшашиб. Чавандоз хотинининг муқаррар дод-вой солиб, «кетманг»лаб оёқлари остига йиқилишини кутган, шекилли, кутилмаган сўров анча-мунча гўлдиратиб қўйибди: «Йўўқ...ҳа...йўқ...умуман». «Қайси кийимларингизни тайёрлай?.. Бу оғир савол буткул ҳолдан тойдирганми ё асов айғирдай дала-ю дашт кезишлардан чарчаганми, ишқилиб, чавандоз бўшашганча ўрнига чўзилибди. Бир пайт чўчиб кўзини очса хотини ҳамон юзига термулиб хаёлчан ўтирган эмиш.

«Нима қияпсан?» дея сўрабди у ҳайрон бўлиб.

«Сизни томоша қияпман...»

«Нега?»

«Ахир, бизни ташлаб кетяпсиз-ку?! Довруғи дoston бир чавандоз эрим бор эди, охири ўзини шарманда қилди, бизни уятга қуйди, улоқиб шаҳарга кетиб қолди деб эслаб юраман-да».

«Тишлаб-тишлаб оляпсан-а, Биби?!»

«Йўқ, байтал тишлаган жойга туз сепаяпман...» Улар бири-бирига билдирмай хўрсиниб, жим қолишибди» (59—60-бетлар). Бундай вазиятда Тошбиби чечани ўзини тутиши ва эрига муносабатида катта инсоний ибратийлик борлиги изоҳ талаб қилмайди. Ибратли ҳолатни юзага келтирган нарса Тошбибининг маънавиятидир.

Ёзувчи ҳар бир ноҳўя хатти-ҳаракатнинг ўз ҳисоб-китоби борлигини Сафармурод, Улаш агроном қилмишларида жуда усталик билан кишига англатади. Шаҳардан тўйга келган икки аёлни Сафармурод машинасида район марказигача кузатишади ва хайрлашув жафосига қайтишда пивоҳўрлик қилишади. Қишлоқ клуби олдига келганда йўл ёқасидаги бетон тўсиққа урилади. Одамлар етиб боргунча, «...сувсиз бетон ариқ лабида қия

туриб қолган машинанинг икки олд эшиги очилиб, Сафармурод ва Улаш акалар гандираклаганча ерга оёқ босишди. Улар гоҳ тамшаниб, гоҳ энтикиб машинага тикилишар, бири латланган тиззаларини, бири рул чамбараги қисган кўкрагини силаб-сийпаларди» (68-бет). Москвични эса ўпирилган ўнг қаноти осилиб турар, гижимлаган қоғоздек копот томи остида синган, ушалган темир терсак мурватлар сочилиб, тиклаб бўлмас ҳолга келган эди. Бу уларнинг қилмишига кўра Оллоҳнинг жазосидир. Бу ҳақида Куръони Каримда шундай дейилади: «Бас, сен (нафс) хоҳишига эргашиб кетмагин! Акс ҳолда, у сени Оллоҳнинг йўлидан оздирадур. Албатта, Оллоҳ йўлидан озадиган кимсалар учун ҳисоб-китоб Кунини унутиб қўйганлари сабабли қаттиқ азоб бордир» («Сод» сураси, 26-бет).

Умуман олганда, романнинг барча воқеа-ҳодисалари асосида инсоний фазилатлар ва иллатлар моҳиятини очиш, уларнинг самараси ҳамда оқибатининг инкишофи ётади. Инсонийлик замирида маънавият ётишини, маънавиятнинг негизи илмга бориб тақалишини тўғри кўрсатади.

Уч дўстнинг яна бири Чинор. Улар ичида энг нимжони, бунинг устига оқсоқ, лекин каллали. Айниқса, арифметиканинг устаси бўлган. Шундан институтга қийналмай кирган. Унинг қобилиятини, келажagini биринчи бўлиб қишлоқнинг энг гўзал қизи Майсара анлаган. Қишлоқ болалари мудом уни талашиб уришишарди. Бу борада романда шундай ёзилади: «Қўш қўллик полвон Сафармуроднинг қаншарини кўзлаб мушт серпади. Сафармурод чап берди, чап бера-бера рақибининг кирланган ёқасидан илиб олди. Шу пайт қизлар даврасидан Майсара отилиб чиқди. «Ағолар, тўхтанглар!» деб чинқирди у. Сўнг чопиб келиб давра ўртасига суқилиб кирди. Ана ҳусну ана малоҳат! Шу қизни деб гажишиб ётганлардан ҳеч бири уни ҳали бунчалик қабатдан кўрмаган эди. Ана латофату ана тароват!

...Катта-катта, қоп-қора кўзларида жиққа-жиққа ёш. Ҳамма анграйган. Ёқалашаётганлар бир-бирини қўйиб юборишди. Майсара эса... Ҳеч кимга қиё боқмай... Чинорга яқин борди!.. Майсаранинг қароқларида ҳалқа ёшга қоришиб бир табассум қалқди. «Ағажон, мени айиқларга талатиб қўйманг, раҳмингиз келсин», — деди у». (12—13-бетлар).

Майсара янглишмагани, чунки Чинор кучли характерли

ва ақли шахс эди. Институтни битириб, қишлоғига қайтгач, кўп ўтмай 41-совхоз директорлигига тайинланади. Бунга ҳамма ҳайрон. Амални сотиб олди дейишса, хўжалиги ночор унга қудрати етмайди. Вазифасини эплай олмайди, бир йилдан кейин кетади дейишади. Бу кароматлари ҳам тескари бўлиб чиқди. 41-совхоз бутун вилоятда биринчи бўлиб пахта планини тўлдирди. Бироқ куйиб ёнганларнинг кўнгли тўлмади, олтинчи оқсоқ директорнинг бор-будини ҳижалаб санаш учун букилган бармоқлар энди титраб-қақшаб қалам-қоғоз тутди. «Бу чўлоқ чатоқ чиқди, — дея ўзаро шивирлашибди қоп-қора кўлга айланган бу «мазлумлар тўдаси». — Бунинг бир сеҳргарлиги бор-ов... Давай, фанлар академиясига хат ёзамиз, бизда руҳлар ила сўзлашувчи бир жодугар бор деймиз» (44-бет). Бу ўринда галамисларнинг қилмишлари яққол ўз ифодасини, яъни кечаги куннинг манзараси, баъзи бир одамларнинг қиёфаси ўз аксини топган.

Ҳа, Чинор Мейлиевнинг сеҳргарлиги бор, лекин у ғойиб бўлмай, илм ва заковатнинг асосига қурилган эди. Шунга кўра, ҳаёт оқимини олдиндан кўра билади, одамлар қалбида нима кечаётганини, ундаги билқувани сеза олди. Шунга қараб муносабатда бўлади, ўзини эҳтиёт тутади, ички билкува кучни фойдали меҳнатга йўналтиришга имкон беради ва тўғри йўл кўрсатади. Одамлардан ўзини айри тутмайди, доимо уларнинг ичида бўлишга интилади. Энг муҳими одамларнинг барини иттифоқ қилишга, уларнинг кўнглидаги ишни юзага чиқаришга ҳаракат қилади ва уддасидан чиқади. У доимо янгиликка интилади. Унинг заминида маънавият ҳамда моддий неъмат ётади.

Совхозда қишлоқ ва совхоз тарихини акс эттирадиган, шунингдек, аҳолининг эҳтиёжини белгилайдиган музей очади, кутубхонани таъмирлаб кенгайтиради, янги китоблар билан бойитади. Бухгалтер Файзулла аканинг қишлоқда ҳамма ҳавас қиладиган ўғли Ўроқ аскарликка кетиб, Афғонистондаги мантиқсиз, зўравонлик урушида ҳалок бўлганда унинг хотирасини қадрлайди, ёзозлайди. Ўзи ўқиган мактабга унинг номини беришга эришади, мактаб ҳовлисига бюстини ўрнатишга муяссар бўлади. Унинг тантанали очилишини ташкил қилади.

Чинор Мейлиев вазиятни олдиндан белгилай билади ва фалсафий мушоҳада қилади, келажакни ўйлайди. У дўсти

Эргашга қарата шундай дейди: «Эргаш, — деди Чинор ака уйдан ҳам ичкиликдан пешоналари тиришиб, — Шўрлаб кетаяпмиз... чўл қаршилиқ кўрсатяпти... тагин, уч-турт йилдан сўнг ҳосил олиш нари турсин, уруғ ҳам унмай қолади...

— Қўявер... Келгуси планни бажармасанг, кўп бўлса директорликдан олишар... Очингдан ўлмасан...

— Йўқ...йўқ... — дея Чинор ака гапни бўлишга уринди. — Болаларчи, болалар...” (19-бет). Бу ерда шўрлаш икки маънога эга. Биринчи маъноси, одамлар ичкиликка берилиб, лоқайдлашса ер каби шўрлаб, ўзини ўзи тамом қилади. Иккинчи маънода, табиатнинг қудрати ўз ифодасини топган. Агар инсон ақл-заковати ва жисмони ила унга қарши бормаса ҳамма нарсадан жудо бўлади, инсон номини оқлай олмайди. Чинор ака одамларга қарата шундай дейди: «Йў-ў-ўқ, жигитлар, ўзимиз айнидик, ёнбошлабгина еб ётамиз, деган хом хаёлга бордик» (27-бет). Бу фикр ҳам сиёсий, ҳам ҳаётий мазмунга эга. Ётиб еганга тоғ чидамайди. Кечаги социализм жамиятида одамлар шу кайфиятга келиб қолган эди. Бунинг оқибати барчага маълум. Айниқса истиқлол даврида унинг моҳияти янада ойдинлашди. Демак, Чинор Мейлиев ҳам дунёвий, ҳам замонавий шахс. Унинг замири, асоси эса билим ва уни ҳаётга тўғри йўналтиришда. Бундай руҳдаги одамлар чинор каби гуркирайди ва одамлар улар бағрида яшайди. Романдаги Абдулла бадқовоқ ва Эргаш акалар образида шу фикр ётади. Чунки улар ҳар бир ишга ақл билан ёндошганлари учун бошқаларга қараганда тўқ яшашади.

Романдаги энг жозибали, латофатли, ўз хатти-ҳаракати, тутган иши билан кишининг қалбига нур каби кириб, бутун ботиний ва зоҳирий дунёсини ёритадиган, ўз фожиаси билан киши дилини зирқиратадиган, ўз навбатида, кўп мулоҳаза қилишга, одамнинг руҳини англашга имкон берадиган етакчи образ Лолахондир.

Лолахон Тошкентдан хокисор инсон, жамоа хўжалигининг бухгалтери Файзулла ака ва Хосият ҳола хонадонига келин бўлиб тушади. Дастлаб одамлар шаҳарлик келин иш берармиди, қишлоқ шароитига кўникармиди деб ўйлашади. Уларни бундай ўйлашларига асос бор. Чунки ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам шаҳарлик қизларни тантиқ, ҳаётдан йироқ, танноз, жиндай андишасиз деб қараш мавжудлигини ҳеч ким инкор қилмайди, аслида бу

қараш кўп ҳам асосга эга эмас. Чунки шаҳарлик келиннинг сал мундайроғи ҳам қишлоқдаги энг тилга тушган келинлардан кўра ўз вазифасини ўринлатиб қўйиши ҳақиқатдир. Ёзувчи бу ҳақиқатни Лолахон образида очиб бериб жуда тўғри қилади. Бир ҳисобда шаҳарли қизларни, келинларни бир қадар оқлайди ҳам.

Лолахон тезда ўзини тутиши, чаққонлиги, бежирим, тоза кийиниши, ўзи ҳам озода юриши, қайнота, қайнонанинг ҳурматини жойига қўйиб қўйиши, лабзининг ширинлиги, чеҳрасининг очиқлиги билан оғизга тушади ва ҳурматга сазовор бўлади. Унинг қўлидан ҳамма нарса келади, турлитуман пишириқлар, ширинликлар пиширади, озгина масаллиқ билан беш-олти киши тўядиган таомлар тайёрлайди. Ҳатто қишлоқ хотинлари унинг пазандалигига тан берган ҳолда «Биз бир қўйнинг гўшти билан тўртга эркакни тўйдира олмаймиз», — дейишади.

Айникса, Ўроқ билан (улар институтда топишган) иноқлиги, Лайли ва Мажнунлигига бутун қишлоқнинг ёш-у қариси ҳавас қилади. Улар бахт оғушида сузишади, кечалари чиқишиб, бостирма ортидаги хашак ғарамида ётишиб, ойни томоша қилишади, туйғуларига эрк беришади. Олти ойдан сўнг улар ўғил кўришади. Қишлоқ одамлари бунга эътибор беришмайди, одатдаги ҳол деб билишади. Чунки Лолахон ўз латофати билан уларнинг қалбини забт этганди.

Ўроқ ўқишини сиртқига кўчиргач, кузда армияга чақириқ қоғози келади. Икки ёш ғамга ботди, лекин бу ғам ҳали ҳолва эди. Орадан ҳеч вақт ўтмай темир тобутда Ўроқнинг жасади келди. Файзулла ака, Хосият хола, Лолахоннинг ҳолатлари тасвиридан ҳар қандай бағри тош одамнинг ҳам кўзига ёш келади, надоматлар чекади, бемаъни сиёсатга нафратлар ўқийди, шунингдек, амалдорларнинг тутган ишини лаънатлайди. Етти кундан сўнг ўтказилган Ўроқнинг маросимидан кейин она-бола ўртасида шундай гап кечади: «Болажоним... хоҳлаган пайтинг сени шаҳарга опкетаман... «Керакмас... Мен бу хонадонга келиб фақат яхшилик топдим. Начора... ўзлари ҳайдашмагунча уларни ҳеч қачон ташлаб кетмайман...

«Сен... ахир, яна оила қуришинг...

«Булар мени қизим дейишган. Тақдиримни ўзлари ҳал қилишсин. Улар менга ҳеч қачон ёмонлик соғинишмайди» (149-

бет). Бу садоқатнинг тимсоли ва юксак ахлоқийлик намунасидир.

Лолани фақат хонадон эмас, бутун қишлоқ ташлаб қўймади. Чинор Мейлиев уни кутубхона ва музейнинг мудирини қилиб қўйди. У ўзининг таровати билан у ерга файз киритади, янги нафас олиб келади. Бу ерлар чинакам маданий ўчоққа айланади. У тўй-ҳашамлардан ўзини тортар, кундузи табиий туйғуларига эрк бермаса-да, кечалари қийналарди, Ўроқ билан ўтказган нашидали кунларини қўмсарди. Ёлғиз қолганда пичан харамига бориб, ўз туйғуларига эрк берарди. Бу табиий ҳолдир. Чунки табиий эҳтиёжни ҳеч қанақа куч, ҳеч қанақа тадқиқ тўхтата олмайди. Бунга мисол Бокаччининг «Декамерон» асаридир. Бу ҳақиқатни Лола образида кўрсатиши ёзувчининг кашфиётидир.

Лоланинг қайниси Ашур акасининг жасади келганда у харбий хизматда эди. Хизматдан қайтгач, бу йўқотишдан йиғлаб ҳамманинг кўнглини эзади, сўнг бирдан тек қотиб, ҳе йўқ, бе йўқ ташқарига отилиб, «Отажон, онажон! Мени кечиринглар. Ортиқ уйда қололмайман. Ичим ёниб кетяпти! Военкаматга ариза бераману, мен ҳам акажонимнинг изидан жўнайман. қонга қон, онажон. Инилик бурчимни бажармасам армон бўлади, онажон» (192-бет) — дейди-ю, чопиб кетади. Йўлда Сафармурод чавандоз учраб қайтариб қолади! Ўзини босиб олган Ашур қариндошларига қарата қўлига ханжар ушлаб қасам ичади: «Мен қасам ичдим! Эртами-кечми акажонимнинг қонини тўкканлар шу ханжардан ўлим топади. Акажонимнинг руҳи покини хўрлаганлар ҳам мендан омонлик кутмасин! Йигитлик қасами шу!» (193-бет).

Ашур кураги ерга тегмаган полвон эди. Лекин у иккита катта камчиликка эга шахс. Биринчиси кўп ичар, жанжал қиларди, иккинчи худо ато қилган кучни тўғри йўлга йўналтирмаслиги, ундан унумли фойдаланмаслигидир. Шунга қарамай одамлар полвонлигидан уни эъзозлашарди. Ҳарбий хизматдан қайтгач, ичкиликка муккасидан кетади, қаерга борса жанжал чиқаради. Энди аввалгидек кучга ҳам эга эмасди. Одамлар ичишини акасига куйишга йўнишарди. Энди у фақат акасининг хотираси ва ичган қасамининг оловида исинарди, шу туфайли эътиборда эди.

Бир куни Самаднинг онаси дўсти Дурбек билан келинга солишга исириқ олиб келишга уйларига жўнатганда (Самадларнинг уйи Лолахонларнинг уйи билан туташ эди) уйда ёлғиз қолган Лолахон ўз туйғуларига эрк берарди, ўзи билан ўзи гаплашарди.

Унинг гаплари болаларнинг қулогига чалинди. Исириқни олиш учун бостирма устунига қўл чўзган Самад Дурбекка қаради. У бақадай бақрайганча қотиб қолганди. Ўша вақтда кайфи ошиб қолган Ашурни суюганча дўсти, Дурбекнинг акаси Шербек уйига олиб келарди. Болалар уларга рўпара келишади. Шунда Дурбек «Ашур ака... у ёқда ғарамларингизнинг ёнида Лолахон биров билан кучоқлашяпти, ўпишяпти... дейди.

— Нима?! — Ашур бир гувраниб қад ростлади, митти кўзлари чўғдай ёнарди. — Ах, қанжиқў!

Ашур гандираклаганича олға интилди.

Қўқис хушёр тортган Шербек ҳануз ҳансираб турган укасининг қулоқ — чаккасига шاپалоқ тортди: — Йўқол, суюнчихўр! Ит! Йўқол!

...Ашур дарвозанинг темир эшигини тепиб очди.

— А — а, қаердасен урғочи?! — дея бўкирди у айвоннинг хира чирогидан ғира-шира ёришиб турган ҳовлига отилиб кириб. Бу ҳол Ашурни баттар жунбушга келтирди.

— Чиқ бу ёққа, бузуқи! — бўкирди у ўрнидан даст туриб ҳовли этаги томон юрар экан.

Лолахон! У қоп-қора сағанадай пичан ғарами ёнида этақларига илашган хас-хашакларни қоқа-қоқа биз томонга ваҳима билан аланглар эди. Бу орада Шербеклар ҳам қоқила-сурина ҳовлига киришди.

— Сенми ҳали номусимизни булғалайдиган! — Ашур алам — изтироб билан ўкириб ғарам томон бора-бора, дарахт панасига суюб қўйилган калта дастали паншахани кўлига олди. — Жавоб бер қанжиқ?

...Лолахон турган жойида тошдай қотиб, қайнисига ҳануз ваҳима билан анграйиб турар, хира чироқ ёғдуси йирик-йирик кўзларида жилваланар эди.

— Гапир, қанжиқ! — ўшқирди. Ашур паншахани ўқталиб. — Ким билан эдинг?! Акажонимнинг руҳи покени қандай ифлос билан булғадинг, айт! қани у?!

Лолахон нажот сурагандай биз томон жонсарак-жонсарак кўз ташлаб, беихтиёр бир-икки қадам орқага тисарилди.

Калта дастали паншахани шайлаб ҳануз депсинаётган Ашур: — Ах, бузуқи! — дея бўкирганча олға ташланди. Ташланди-ю алланимага қоқилиб ерга юз тубан қулади. Қўқис кўлидан ситилиб кетган паншаха шундоққина икки қадам нарида

саросан турган Лолахоннинг қорнига санчилди.

... Лолахон талваса билан кўзларини катта очиб, қуруқшоқ лабларини ялай-ялай пичирлади:

—Самаджон, сизми... Айтинг... айтинг, уларга... мен ёлғиз... Мен ёлғиз эдим! ўзим билан ўзим...

Лолахон бир эмраниб жим қолди” (307—309-бетлар).

Лолахон фожиасининг илдизи чуқур. У ҳам сиёсий, ҳам инсонийлик хусусиятига эга. Сиёсий томони социализм гоёсини зўрлик билан бошқа юртга сингдириш асосида юзага келган афгон урушига бориб тақалади. Зўравонликнинг ниҳояси ҳамиша фожадир. Инсонийлик жиҳати эса, Дурбекнинг калта ўй ва пасткашлиги, Ашурдаги руҳий мувозанатни бузилишига бориб тақалади. Лекин кўпчилик Ашурнинг ор-номусни ҳимоя қилишда ўзбек миллатининг менталитетига боғлаб оқлаши мумкин. Бироқ асоссиз, исботсиз қилинган ҳар қандай ҳаракат тентакликдир. Чунки Қуръони Каримда шундай дейилган: «Эй мўминлар, агар сизларга бир фосиқ кимса бирон хабар келтирса, сизлар (ҳақиқий аҳволни) билмаган ҳолингизда бирон қавмга мусибат етказиб қўйиб, қилган ишларингизга афеус-надомат чекиб қолмасликларингиз учун (у фосиқ кимса олиб келган хабарни) аниқлаб-текшириб кўринглар» («Хужурот» сураси, 6-оят).

Ёзувчи роман охирида Лолахон қисмати ҳақида эшитганларини, яъни «у касалхонага етмай жон таслим қилгани, яна бир муждага кўра уни қариндошлари шаҳарга олиб кетганлиги, зўр-зўр дўхтирлар қараётганлигини, ҳозир анча тузалиб қолганлигини» ёзади. Бундай мавҳумликда катта фалсафа ётади. Бу билан адиб гўзаллик, эзгулик, садоқат ўлмайди. Инсоният бор экан, у яшайди демоқчи. Бу жуда тўғри хулосадир. Бу романнинг барча қаҳрамонларига тегишлидир, чунки ўзлик ҳеч қачон ўлмайди.

Романдаги ёшлар образида бугунги кунда бир қадар андишасизланиб, айёрлашиб, софлиги йўқолиб бораётганлигини жуда ишонарли очиб берилган. Айниқса, бу борада Шабнам образи, Майсара, Тошбибиларга қиёс қилинганда бугунги кун ёшлар ахлоқи яққол намоён бўлади.

Даҳшатли воқеа ва ҳодиса киши қалбини қаттиқ жароҳатлайди. Унинг битиши эса узоқ давом этади. Чунки у нафақат кишининг жисмига лат етказди, балки руҳини ҳам

шикастлайди, кишининг қалб мувозанатини бузади. Руҳи шикастланган, қалб мувозанати бузилган шахс саъй-ҳаракати кишини шу ҳолга олиб келган ҳодисага қанчалик нафратини уйғотса, бир вақтда осойишталик қадрига етишга шунчалик ундайди. Бу нарса, ўз навбатида кишини ёвузликдан қайтариш билан бирга, олам ва одам моҳиятини билишга ҳам даъват қилади. Бунинг барчаси шахс ҳолатининг инкишофи орқали рўй беради. Чунки унинг фожиасидан кишида катарсис ҳолати юзага келади. Абдурашид Нурмуродовнинг «Қон ҳиди» романини ўқиган одам бунинг ҳақиқат эканлигига имон келтиради.

Романда абсурдлик асосида юзага келган афғон урушининг бутун даҳшатлари, мураккаблиги турфа кўринишлари ўз ифодасини топган. Бу ҳам бўлса, мустақиллик шарофатидир. Агар бунга эришмаганимизда, асло урушнинг абсурдлик моҳиятини очиб бериш, шўро аскарларининг шафқатсизлиги, ахлоқсизлиги, шунингдек, зобитларнинг аскарлар қисматига ачиниш, йўқотишдан кўйиниш ўрнига, улардан даромад йўлида фойдаланиш, яъни темир тобутда жасад ўрнида бойлик ва наркотик жўнатишлар хусусида сира ҳам ёзиб бўлмасди, ёзган одамнинг ўзи балога қолар эди. Романда эса бу нарса эркин ўз ифодасини топган. Китобхон барча даҳшатларни бош образ Воҳиджон фаолияти ва нигоҳи орқали кўради. Унинг прототипи ўзи деса ҳам бўлади. Чунки адибнинг ўзи афғон урушининг қатнашчисидир.

Воҳиджон кўргон даҳшатлар — тошга ёпишиб қолган Сергейнинг узилган қўли (снаряд келиб тўппа-тўғри Сергейнинг қорнида портлаб парча-парча қилиб ташлаган), дарада ўн тўрт қуролдошларининг ўлими, сержантнинг ёрилган қорнидан чиққан ичакларини чангаллаб ётиши, қабристонда онасининг гўрини кавлаётган бола, кейинчалик унинг ўлими, битта ўзи душманга рўпара келиб қолиб бўғзигача сувда кўмилиб ётиш, икки қўл, кўздан ажралган Колянинг қисмати, икки оёқдан ажралган Леониднинг венасини кесиб ҳалок бўлиши ва ҳоказолар дийдасини қотириб, ёвузлаштириб қўйган. Чунки ёвузлик ёвузликни келтириб чиқаради. Воҳид ҳам ўз аскарлик бурчи туфайли қон тўккан. Ҳатто ўқи мўлжалга текса суюнади ҳам. Оқибатда даҳшатли қон тўкишлар одам хусусиятидан кўра йиртқичлик табиатини юзага келтиради. Йиртқич ҳайвон қонни кўрса, ўзини тута олмагандек, у ҳам қонни кўрса

вахшийлашади: «Қон, қип-қизил қон оҳанграбодай ўзига сеҳрлаб қўйганди. Унинг қип-қизил бошидан ҳеч бир маъно сезмагандек гашим келиб, юзидаги лагта-путтани юлиб-юлиб ташлаб, башарасини кўргим келди. Бармоқларим қон истагандай қафтларим қичишарди»¹. Бундай ҳолга тушиш инсоннинг улкан фожиасидир. Романда шу нарса ўзининг ёркин ифодасини топган.

Маълумки, ҳар қандай даҳшат, ҳар қандай ёвузлик эзгулик олдида мағлубдир. Эзгулик йўқ жойда одам вахшийдир. Адиб буни яхши англайди. Шундан эзгулик билан вахшийликни параллел тасвирлайди. Адиб эзгуликни хотиралар орқали беради: «Қишлоғимизда Шарбат момо деган кампир бўларди. Қишлоғимизда кимнинг моли йўқолса мол эгаси уйда қолиб, момо биз болалар билан излашга тушарди. Онам бу аёлни ана шу хислатлари учун жуда ардоқлар, жуда ҳурматини жойига қўярди» (39-бет). Воҳиджоннинг «қизил» сигаги йўқолганда момо қаердан қидиришни билиб, ўша жойдан топади. У лойга ботиб қолган сигирга қарата «ҳа, жонивор, қариб қолдингми, қачонлардир бу булоқ бўйида ирғишлаб ўйнардиг, шундай кўз ўнгимда қаридинг. Мен ҳам қарияпман, — дея энгашиб бўйинларини силади. Сигиримиз момони таниб, узун енгларини ҳидлаб-ҳидлаб, ўзининг ночор аҳволга тушиб қолганидан зорлангандай кучаниб-кучаниб овоз берди» (39-бет). Момонинг тутган иши, ундаги меҳр кишида эзгулик туйғусини уйғотади, шунингдек, инсон қисматини англайди. Воҳид тийнатида ҳам шу ҳодиса рўй беради. Бу нарса ўз навбатида қалб мувозанатини сақлайди. Даҳшатли воқеалар ёдига келганда эса ички мувозанат бузилади. Адиб бу ҳолатни тиниқ беради. Ёзувчи ёзади: «хаёлимга келган бадбахт ўйдан сесканиб кетдим. Аммо шайтоний васваса тинчлик бермасди...

Кўз олдимга ҳассасига суяниб, букчайиб қолган қўшни кампир келди. Шашт ўрнимдан турдим. Қандай эшикни очдим? Қандай қўшни олдига кириб бордим билмайман» (8-бет). Кампир уни жуда мулойим кутиб олади, курсига ўтқазиб, қўлига малинали чой тутқазади. Бу эзгу ҳаракат ўз таъсирини ўтказди: «Кўнглимни бояги мудҳиш истак тарк этмаса, «ҳозир кампирни бурда-бурда қилиб ташлайман», деган васваса вужудимга

¹ Абдурашид Нурмуродов, «Қон ҳиди». Т., «Янги аср авлоди», 2001, 67-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва фақат бети кўрсатилади.

вижирлаб тарқаларди» (8-бет).

Ўғлини урушда йўқотган Саломат аянинг изтироблари, гам-андуҳлари умумлашма характериға эға. У Афғонистонда 5 минг болаларидан жудо бўлган, 37 минг мажруҳ бўлган аскарларни, 300 та бедарак йўқолган фарзандлар оналарининг сиймосидир.

Хулоса қилиб айтсам, роман афғон уруши қатнашчиларининг руҳиятини уруш даҳшатлари, унинг абсурдлик моҳиятининг теран ва ҳаққоний тасвири билан адабиёт ҳамда маънавий оламда алоҳида ўрин тутади. Маълумки, инсоннинг барча ҳаракати ҳам фаолият бўлмайди. Маълум бир инсоний эҳтиёж, мақсад сари қаратилган ҳаракатигина фаолият саналади. Шойим Бўтаевнинг «Кўрғонланган ой» романидаги образларнинг барча хатти-ҳаракати фаолиятдир. Чунки улар ёзувчи мақсадига бўйсундирилган. Сиртдан қараганда қаҳрамонларнинг фаолияти билан боғлиқ воқеалар бир-бирига узвий боғланмагандек туюлади. Шундан романни композицион тарқоқ деб хулоса чиқариш мумкин, лекин ундай эмас. Воқеалар ёзувчининг илгари сурган концепцияси — тафаккур йўналиши орқали узвий боғланади. Демак, мазкур роман ҳам янги йўналишда ёзилган. Яъни тоталитар тузум пайтида ёзилган асарлар каби қаҳрамон фаолияти ҳукмрон мафкураға бўйсундирилмаган, нутқ идрок этирилмаган. Улар эркин ҳаракат қилишади, ўзи яшаган муҳит, шароит, замоннинг хусусиятларини руҳиятларида мужассам этишади. Шундан улар фаолияти замирида ётган ёзувчи концепциясини илғаб олиш қийин. Унинг учун фикрлаш даркор. Демак, роман воқеалари тафаккур элагидан ўтказилсагина адиб нияти англашилади. Англаш эса маънавият сари қуйилган қадамдир. Чунки юқорида айтганимиздек, тафаккурсиз маънавият юзаға келмайди. Демак, асар инсонни комилликка ундайди, унинг аҳамияти ҳам шундадир. Роман икки фаслдан иборат. Биринчи қисм «Аввалги Фасл», иккинчиси эса «Сўнгги фасл» деб номланади. Шойим Бўтаев бежизға шундай фаслға бўлмаган. У биринчи фаслда оталар ҳаёти, турмуш тарзи, руҳияти билан кишини ошно қилса, иккинчи фаслда эса, кечаги жамият тили билан айтганда, келажак авлод ёшлар ҳаёти қаламға олинган. Романнинг номи рамзийликка эға. У шу рамзий маънони воқеалар оламида очиб беради. Маълумки, ой Шарқ халқларида ёруғлик ва камтаринлик рамзи. Шундан мақбаралар, қабрлар тепасига ярим ой шаклини туғ сифатида

ўрнатишадики, ой осмонда бўлса ҳам ерга эгилишини англатиш, шунингдек, киши қалби ойдек ёруғ-пок бўлишга ундашди. Лекин Шойимнинг (агар шундай дейиш жоиз бўлса) ойи қўрғонланган. Яъни зулмат чулғаяпти. У аста-секин қоронгулик қарига сингяпти. Демак, инсон умри, у яшаётган маконга хавф солиняпти. Бу қандай хавф, у кимлар томонидан содир қилиняпти?! Мазкур саволга романда ўз ифодасини топган воқеа-ҳодисалар ва қаҳрамонлари руҳий оламининг эркин тасвиридан жавоб топилади.

«Аввалги фасл»да фаолият кўрсатадиган қаҳрамонлар — Убайдулла чавандоз, Зокир булбул, Тиркаш бобо, Рашид боболар табиатга жуда яқин кишилар. Улар Ўртақайнар қишлоғи, унинг Рангон тоғининг ҳар бир гиёҳини, ҳайвонот оламини беҳад севади ва ардоқлашади. Улар табиат билан инсон қисмати кўринмас ришталар орқали боғланганлигини ҳис қилишади, абадий қонуниятларига бўйсуняпти. Убайдулла чавандоз Рангон тоғларига оқ буқан (сайғоқ) яна қайтиб келганини қишлоқ одамларига айтганда барча севинади. Чунки бу жониворлар бу ерни тарк этганига кўп йиллар бўлганди. Уларсиз тоғлар ҳам бир ғариб, рангсиз ҳолга тушиб қолганди. Оқ буқанлар билан эзгулик қайтиб келди, чунки улар шафқатсизлик туфайли ўз маконларини тарк этганди. Бу борада таниқли рус ёзувчиси Валентин Распутин ёзади: «Материализм кишини шафқатсизлик ва ҳиссизлик саҳроси, идеализм эса раҳм-шафқат ва ҳамдардлик гулшани томон етаклайди». Бу фикр ҳақиқатдир. Материализм мафқурасини тарғиб қилган социализмнинг ўзи шафқатсизлик асосига қурилган эди. У ўз умри давомида худди шу шафқатсизликни илмий ва санъат асарларида тарғиб қилди. Яъни социализм дунёсининг қудрати, тўғрироғи, зўравонлиги кўрсатилди. Оқибатда болаларнинг асосий ўйини уруш-уруш бўлди. Демак, шафқатсизлик асосида тарбия топди. Шафқатсизлик иймонсизликдир. Бундай шахслар ҳамма нарсага, ҳатто табиатга ҳам ҳукмронлик, зўравонлик (Мичуринни гапини эсланг) қилишга уринишди. Натижа шу бўлди-ки, инсоният олами хавф остида қолди. Романда шафқатсизлар типи Исмоил овчи образида ўз мужассамини топган. У тоталитар режим мафқурасида тарбия топгани учун табиатга шафқатсиз муносабатда бўлади. Қадим овчиларнинг удумига, отаси Гуйқус чолнинг «... ота-боболаримиздан қолган ўғит бор: кийик салом берса, отма!»

деган гапига ҳам қулоқ солмади. У жониворларнинг доимо пода бўлиб юришларини билган ҳолда ёлғиз оқ буқанга дуч келганда ажабланмай, ҳатто «Она — Буқан олдинги тиззаларини букиб, қорга чўкка тушганда, унга таъзим қилгани» да ҳам ҳеч иккиланмай ўқ узади. Шундан кейин оқ буқанлар бу маконни тарк этишди. Исмоил овчи эса «ақлдан озди, кўчаларда беиштон, девонасифат сандироқлади...» Бу сўзсиз табиатнинг учидир. Шу ўринда бевосита «Қуръон» сўзлари, яъни «Сенга етган ҳар қандай яхшилик Оллоҳдандир. Сенга етган ҳар қандай ёмонлик эса ўзингнинг қилмишингдандир» (63-бет) ёдга тушади.

Маълумки, ҳақиқатни идрок этишнинг уч хил йўли бор. Яъни нисбий, мутлоқ ва илоҳий билиш. Ҳақиқатнинг қайси турини англаш кишининг тарбияси, билими ва тафаккурини қай даражалигига боғлиқ.

Тоталитар тузум даврида фақат нисбий ҳақиқат, яъни коммунистик партиянинг «рости» англанди. Мутлоқ ҳақиқат давр, замон яратган ахлоқий қийматнинг туб моҳиятига шуури етган киши таъқиб қилинди. Илоҳий ҳақиқат—яратганни билишга мутлоқ йўл қўйилмади. Нисбий ҳақиқатни англаган, уни ўзлаштирганларнинг йўлига эса шайтон аралашган. Бу йўл уларни борса келмас сари бошлади. Чунки шайтоннинг иши жаҳаннам қарига бошлашдир. Лекин ҳаётда илоҳий ҳақиқатни англаганлар бор эди. Романда бу каби хилқатлар Убайдулла чавандоз, Зокир булбул, Тиркаш бобо, Рашид боболар тилида ўз ифодасини топган. Ўртақайнар қишлоғи одамларининг иноқлиги, бир-бирининг иссиқ-совуғидан хабар олиши, доимо бир-бирига мадакор эканлиги, катталарнинг ҳурматини жойига қўйишлари, катта ҳам, кичик ҳам ўз ўрнида бўлишларининг сабаби улар туфайлидир. Улар доимо миллий урф-одатга, боболар ўғитига амал қилишади. Лекин буларнинг аъмолига ҳам нисбий ҳақиқатни илгари сурган шайтоний йўл аралашади. Бу йўл миллий урф-одатга йўл бермайди, унга бидъат деб қарайди. Шуниси ажабки, мутлақ ва илоҳий ҳақиқатни англаган хилқатлар қайси миллатга мансублигидан қатъи-назар халқ урф-одатига ҳурмат билан қарашган. Мана бу борада Белинский шундай дейди: «Урф-одатлар халқнинг қиёфасидир, уларсиз халқ қиёфасиз образ, беҳуда амалга ошмайдиган ҳаётдир... Энг расво, бўғзигача гуноҳга ботган, ҳамма муқаддас нарсаларни

ҳақоратлайдиган одам ҳам урф-одатлар устидан ичида кулсада, уларга бўйсунди» (Абадий орзулар. Т., 1997, 7-бет). Барчага маълумки, коммунистик партия раҳбарлари бунга бўйсунмади, унга қарши борди. Оқибат халқ ўз қиёфасини йўқотди. Маълумки, шайтонгина тургун қиёфага эга бўлмайди. Демак, унинг тутган иши шайтонийдир.

Тиркаш бобо неварасига улоқли тўй қилиш орзусида юрарди. Ва ниҳоят фурсат келди. Район катталарининг рухсати билан кўпкари берди. Унинг нияти шу баҳона эр йигитларнинг қалбида сўнган шижоатини жунбушга келтирмоқ эди. Шундай ҳам бўлди. Ёзувчи кўпкарининг бутун тафсилотини меҳр ила эркин бўёқда тасвирлайди. Романинг шу ўринларини ўқиган китобхон аждодларининг қудрати, жўмардлиги кўз олдига келиб, кўнгли қарич кўтарилади, ўзининг ҳозирги аҳволдан ийманиб кетади. Тасвирдан адибнинг нияти ҳам шу. Лекин куй энг авжига чиққанда тор узилганда бўладиган ҳолатдек, кўпкари ҳам энг қизиган пайтда катталарнинг буйруғи билан тўхтатилди. Яъни зўравонлик ўз ҳукмини ўтказди. Бу борада ёзувчи шундай ёзади: «Тиркаш чолгина марра — тепасида совуқдан гезариб, тақдирдан нолиб, йиғламоқдан бери бўлиб қалт-қалт титраб турар, миясида ёлғиз бир уй тинимсиз чарх урарди: Шармсор бўлдим, тўй қилмай ўлай, шармсор бўлдим!

У элнинг юзига қандай қарашни ўйларди. Элнинг юзига қараш шунчалик оғирмиди?» Ҳа, иймонли одамга оғир. Инсон эл билан тирик. Тиркаш боболар буни чуқур англашади. Элдан ажрамаган одамни шайтон йўлдан оздира олмайди. Тиркаш бобо образи заминида киши онгига шундай фикр сингдирилади.

Кейинги йилларда одамларнинг эл олдидаги масъулият ҳисси йўқолиб кетганлиги сир эмас. Масъулиятсиз одамда андиша, ор бўлмайди. Бундай кишининг тутган иши кабоҳатдир.

Романдаги ҳар бир образ мутлақ ҳақиқатни англашга имкон беради. Бригадир Донибой қиёфасида қўлидан ҳеч нарса келмайдиган, удабуронсиз, буйруқ беришда ҳам ўзи типиди, лекин вазифаси катталарга тақлид қиладиган субутсиз кишиларнинг типик қиёфаси очиб берилган. У ишдан кетган раҳбарларнинг барчасини ёмонлайди, янгиларининг атрофида гирдикапалак бўлади, ишдан кетгач бу ҳам «фу-у!»

Яна бир образ Абдусамат лакот. У ҳақида ёзувчи шундай ёзади: «Аскарликдан сочларни қўйиб, атирларни сепиб, «твоя-

моя»лаб сапсариқ бир маржани етаклаб келди. Нафсламрини айтганда, Абдусамад лакотнинг ўзига ҳам у ернинг нуқси урган, кўнғир сочлари худонинг қудрати билан сарғиштобу қўй кўзлари эса нечукдир мовийга мойил бўлган эди». Унинг тутган иши фақат жисми зоҳирий кўринишга эга эмас, руҳиятига ҳам ўз таъсирини ўтказган. У отадан қолган туёққа туёқ қўшиш ўрнига барини еб битирди. Онасининг оғирини енгил қилиб, фарзандлик бурчини бажариш ўрнига, бир ўзи эмас эри-хотин унга боқиманда бўлади. Бу ҳол романда она тилидан шундай ҳикоя қилинади: «Неча йилдирки, худо қаргаган бу ўгил чалма тугул тараша ёриб бермайди... Бу қўйхонада ҳар қўйларим, ҳар эчкиларим ётардики... Ҳаммасини сўйиб-сўйиб, еб соплашди жувонмарглар. Мен бир тишлам ҳам гўшт оғзимга олмадим. Қандай олайн ахир?! Ичим ачийди, куяди — ўзим боқиб семиртирган қўй-эчкиларим бўлса!.. Майли, худодан кўрдим. Эндиям сўйиб кўришсин, эндиям еб кўришсин — энди қўй тугул қўйхонасиам йўқ, ҳа-а...» Абдусамад бу қилмишидан ор қилмайди. Чунки у миллат сифатида қиёфасини йўқотган. Миллий қиёфаси бўлмаган қасда ҳамият, ор-номус қаердан бўлсин?!

Донибой, Абдусамадлар ўз-ўзидан пайдо бўлмаган, уларни тоталитар тузум олиб борган сиёсат, ҳукмрон мафкура яратган. Бу мафкура инсоннинг танасидаги ва она заминга боғланган томирини қирқди. Оқибатда инсон бедана мижоз бўлиб, қайси жойда, қандай муҳитда яшашидан қатъи-назар сайрай бошлашди. Бундай ҳолга тушиш ҳақиқий фожадир. Бунинг туб моҳияти романда Зокир булбул тилидан очиб берилади. У оқ бутан тилидан шундай куйлайди: «Олдимда тепалик тоғдай юксалди. Туёғимнинг шамолидан дарё музлайди. Чашмамдан сирқираб қонлар сочилди... Ортга қочган юртим-о, ортга қочган юртим-о!.. Гиёҳингни энди кимлар босмайди, тупроғингни энди кимлар сочмайди... Увол бўлган гиёҳим-о, увол бўлган тупроғим-о! Юртим иси юқсин, эй, шамол, юртим бўйи сенда ўссин, эй, гиёҳ!..

Одамларнинг ҳам, ўт-ўланларнинг ҳам, жону жониворларнинг ҳам иккита томири бор. Бир томири ўз танасида, иккинчиси ерига бойланган бўлади. Бири тананинг умр гузаронлигидан яшаса, иккинчиси — Руҳ боқийлигида, биродарлар... Боқий халқ қайда, эл қайда!» Ҳа руҳсизлик манқуртликдир.

Машхур Колумбия ёзувчиси Габриел Гарсия Маркес «Шуни билинги, табиатнинг мувозанати бузилса, унда яшовчи инсон ҳам ўз қиёфасини йўқотиб қўяди» деган эди. Романда бу фикрнинг ҳақиқат эканлиги Муртазо фаолияти орқали асосланган ва киши шуурига сингдирилган. У Ўрозмат ака билан Фотима аянинг ёлғиз фарзанди. Уйдаги иноқлик, ота-онанинг бир-бирига бўлган меҳри уни шафқатли, андишали, одамларга, табиатга ўта меҳрли, шафқатсизликдан нафратланадиган қилиб тарбиялади. Ҳатто кап-катта бўлганда ҳам, қўшниси Исмаилов жўжаҳўроз суйганда, «Амакижон, товўқни қўйиб юборинг!» — дея ялинган. Муртазо Убайдулла чавандознинг ўғли Санокул билан тенгкур, жонажон ўртоқ. Санокул унинг тескариси. Унча-мунча нарсадан тортинмайди, дангалчи, отаси каби дадил. Шундан у билан катталар ўйлаб гаплашади, ҳисоблашадилар. Ўрта мактабни битиришгач биргаликда институтга ўқишга келишди. Конкурстан ўтолмадилар. Убайдулла чавандознинг саби-ҳаракати билан Кўктошдаги қурилишга ишга келишди. Муртазо учун бу ер тамом бошқа муҳитдир. У кишлоғида ўзининг раҳмдиллиги, юмшоқлиги учун одамларнинг, жумладан ўзи кўнгил қўйган Мавлуданинг меҳрини қозонган бўлса, бу ерда худди шу феъли учун хўрланади. Унга қурилиш бригадасидагилар кўпроқ ўзларининг шахсий ишларини буюришади, айниқса Раҳмон. Санокулни эса ўз йўриғларига юргаза олмайди. Муртазонинг унга ҳаваси кела бошлади. Аста-секин шуурида меҳрли, шафқатли бўлишдан кўра, шафқатсиз бўлсанг ҳаётда ўз ўрнингни топар экансан деган тушунча пайдо бўла бошлади.

Қурилишдаги муҳит, одамларнинг муомаласи, тутган ишлари тобора шу фикрнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилдира бошлади. Айниқса, гаплашилган йигирма қоп цементни машинага ортишни Муртазо зиммасига юклаганда, «Керак бўлса ўзинг таши!» деган сўзига, Раҳмоннинг дўппослаши бу фикрни қатъийлаштирди: «Нима? Нима дединг?! — ўқирди у. Ва шу баробар тўнғиз каби Муртазо томон отилди... Гўрзидек мушт Муртазонинг қаншарига тегиб, уни эшик томон коптокдек улоқтирди. Кўзларининг олови чиқиб кетди. Кейин бир хатлашда устига бостириб бориб ҳали ўзини ўнглаб олмаган Муртазони тепкилай кетди». Шу воқеадан сўнг Муртазо қурилишни бутунлай тарк этди. Бу билан у қалбидаги меҳр, шафқат туйғусини ситиб чиқаради. У инсоний гурур билан шафқатсизликни ажрата олмайди. Санокулда

инсоний гурур, яъни ўз қадрини ўзи ардоқлай олиш хусусияти бор эди. Муртазо буни англамай шафқатсиз бўлса, Раҳмон каби йўл тутса, ҳаётда мақсадга эришиш мумкин деб тушунди. Бу хато тушунчадир. Бундай йўлдан кетиш шайтоний йўлга қадам босиш, яъни борса келмас сари юриш демакдир. Муртазо шундай йўлга қадам босди.

Убайдулла чавандозни бот безовта қилабергач, шундай қарорга келди: «Э, бўлди, бўлди! Ёнимизда юриб, Муртазо тоғнинг боду ҳавосини олди, ўрнимизга тоғбегиликка шуни ўтказсак ҳўп бинойи бўларди». Чавандоз халқ вакиллари кўмагида мақсадга эришди. Лекин Муртазо аввалги Муртазолигидан тамом бошқа одамга айланганлигини у билмасди. Бу борада ёзувчи шундай ёзади: «... Муртазонинг нигоҳи сўнгги пайтларда анча дағаллашиб, қаттиқлашиб қолди. Бироқ ундаги бу ўзгариш на Ўрозмат акага, на дўсти Саноқулга, на қайнотасига сезилди. Ҳамма гап — фикрда. Фикр ўзгардимиз, одам боласининг мутлақо тескари томонга ўзгариб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Муртазо эса шу кунларда кўпинча ичидагини билдирмай, дамдуз бўлиб юрар, бир қараган одамга у ўша-ўша Муртазо бўлиб кўринаверарди.

Ундаги ўзгаришларни наинки ҳар кунда, балки ҳар соат, ҳар дақиқада биргина киши пайқаб турарди. Бу Мавлуда эди».

Мавлуда «қизлигида хаёлини банд этган йигит шу эканлигига ишонгиси келмасди, уни яна ўша ҳолатда, ўша феъл-ҳўйда, ўша ҳалимликда кўришни, гапираётганида юзлари лов-лов ёниб кетишини орзу қиларди». Муртазонинг кундан-кунга қиёфаси йўқолиб борди. Чунки табиатга тажавуз қилиб, Исмоил овчининг йўлини тута бошлади. У кунда, қунаро эгар қошига оқ буқанларни ўнгариб кела бошлади. Баҳона «зўр-базўр юряпти... барибир одам бўлмасди». У ўзи отиб келган буқан гўштларини Мавлудага кўни-кўшнига сотишга ундади. У рағбат билдирмагач, шаҳарга бориб кооперативчилар билан гаплашди. Унда кибр пайдо бўлди. У энди одамларга тепадан туриб муомала қила бошлади. Ҳатто ўзига таълим берган Мазбут муаллимга ҳам беписандлик қилади. Чунки унинг қалбини бутунлай ёвузлик руҳи эгаллаб олганди. Яратган Исмоил овчи арвоҳи орқали қилмишининг интихоси хусусида огоҳ қилди. Лекин у англаб етмади. Қора Руёнинг кишини чалгитувчи куйидаги фикрига ишонди:

«...Мен бошинг устида қузгундек кезаётган бало-қазоларни даф айлагувчи гап айтаману кетаман...

— Сен ўзингдан, илгари занчалиш, эзмачурук Муртазодан ўч

олиб яшасанггина ҳаётинг мазмун касб этади. У эмасми, қўшни хотин хўроз сўйганда зор қақшатган: у эмасми, Раҳмонга хору зор этган; у эмасми, мактабда Нусрат авбошнинг ўрнига қўлингни кўтартириб қўйган; у эмасми...

— Тўғри, тўғри! — хитоб қилди бирдан Муртазо тунги меҳмоннинг ниҳоясиз далиллари қаршисида лол қолиб. — Барибари тўғри, бироқ сен буларнинг ҳаммасини ...» Бу далиллар заминида ҳақиқат бўлса-да, моҳиятида ёвузликка ёвузлик билан жавоб бер деган фикр ётади. Маълумки, бундай қилиш инсонийликдан эмас. Ёмонликка яхшилик билан жавоб бериш эзгуликдир.

Муртазо ёвузликни янада оширди. У шофёр Иброҳимни ҳам йўлдан урди. Унинг машинаси олдига темир боғлаб, қоронғида оқ буқан галаси устига ҳайдатди: «Муртазо пастга сакраб тушди. Иброҳим бўлиб ўтган ҳодисанинг натижасини аниқ-тиниқ кўраркан, ўтакаси ёрилаёзди... Оқ буқаннинг баъзилари оқсолана-оқсолана қочиб қолишга ҳаракат қилишар, баъзилари эса тўрталла оёғидан ақалли биронтасиниям қимирлата олмай ўтирган куйи ётарди. Муртазо ҳеч нарсага қарамай, уларнинг бўғзига пичоқ тортиш билан овора эди. Чамаси, йигирматагача оқ буқанни ҳалоллагач, қаддини тиклаб Иброҳим томонга кескин бурилди». Бу ҳолатдан Иброҳим даҳшатга тушиб машинага ортишдан бош тортди. Лекин Муртазонинг важоҳати шунчалик қўрқинчли эдики, агар яна бир нарса деса, бу ердан тирик кетиши амри-маҳол эди.

Бу воқеадан кейин Иброҳим шофёрликни тарк этиб, подачилик қила бошлади. «Муртазога кўзи тушса индамай бурилиб кетади: на салом-алик, на ҳол-аҳвол сўраш». Унинг олдинги ишини тарк этиши хусусида хотини шундай изоҳ беради: «Шу мошинага яқинлашаверсам кўзимга алланимабалолар кўринаверади, деб, хўжайним ишга чиқмади». Демак, Иброҳим шайтоний, яъни борса келмас йўлдан ўзини тортди.

Муртазо Сузоққа меҳмондорчиликка борганда, Чимкент автобусида оёғи тахтакачланган бургут ушлаб турган чолни кўрди. Чол ҳам, бургут ҳам Муртазони мафтун этди. Шу кундан бошлаб бургутга ишқи тушди. Чолнинг айтгани бўйича йўл тутиб, бургут тутди. «Ховли этагидан эски молхонани бургут учун ажратди... Бургут ёш эди. Кўзига қон тўлиб, ўзини қанчалик уёқ-буёққа урмасин, Муртазога аста-секин ўргана бошлади...

Дастлабки кунларда Муртазо уни кўп асабийлаштирмай далага

олиб чиқарди... бир-икки қуён ҳам ушлаб келди. Шу-шу Муртазо тушидаям бургутни, унинг ов пайтидаги ҳолатини кўриб чиқадиган бўлди».

Қилмиш қидирмиш дегандек, бир кун Муртазонинг қўрадаги қўйларини бўри чавоқлаб кетди. У қопқон қўйди. Қопқонга тушган бўри ўзининг оёғини ўзи гажиб узгач, Бўздала томон қочди. Муртазо тунда бургутни олиб чиқишга жазм қилди. Олиб ҳам чиқди. Ёзувчи ёзади: «Бўздалада оқсоқланиб кетаётган бўри кўринди. Ойнинг сутдек тўкилаётган шуъласи унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини яққол кўришга имкон берарди. У бургутни оёғидан бўшатиб бошидаги қалпоқни олди. Қуш бир-икки қулоч чамаси тепага кўтарилди-ю, кўзлари қарақиб яна эгаси томон қайтмоқчи бўлди...Айни лаҳзада қуруқ қайтиш ўзи учун даҳшатли бўлишини, кунни бўйи азоб ичра тўпда ўтириш эканлигини ҳис этди-ю, ҳомий янғидан таниб, меҳр қўя бошлаган Муртазони ҳам унутди. Чаппор уриб, қийғиллаганча айланиб келди-да, эгасининг кўзига чанг солди...

Ўз бошини ҳўнгаркоб бўлгандек ҳис этиб чалқанча йиқилди. Соғ кўзи самодаги ойга тушди. Ой эркин эди... Бургут қийғиллаганча келиб унинг бошига тирмашди». Бу табиатнинг инсон қилмишидан учидир. Муртазонинг бу фожиаси бундан чуқурроқ фалсафага, умумлашмага эга. У инсон барибир табиат олдида ожиздир, деган мутлақ ва илоҳий ҳақиқатни англатади.

Хулоса қилиб айтганда, роман инсон қалбида она табиатга нисбатан меҳр уйғотади, унга руҳан яқинлаштиради, қаҳрамонлари қисматида инсониятни иймон ва эътиқодга даъват этади, инсон аслида табиат фарзанди эканлигидан огоҳ қилади, инсон ва табиат муаммосининг янги қирраларини очиб беради. Муҳими, ёзувчи янғича мазмунга янғича шаклни уйғунлаштира олган.

Аббос Саиднинг «Беш кунлик дунё» романида масала эмас, одамлар тасвирланади, уларнинг ташвиши, қисмати, фожиаси қаламга олинади, зоҳирий дунёси ва ботиний олами очиб берилади. Бизнингча, бу энг муҳим масаладир. Ахир жамики катта нарсалар, забт этиш йўлидаги саъй-ҳаракат ва интилишлардан мақсад одамнинг одам бўлиши, одамларча яшаши учун эмасми? Албатта, шундай. Демак, охир-оқибат жамики уринишлар инсон масаласига бориб тақалади. Романга Рауф Парфининг шеърдан «Банданга тўзим ер, ер бер, иймон бер» парчаси эпиграф қилиб олинган. Бу ўз навбатида, ёзувчининг концепциясини, романнинг леймотивини белгилайди.

Роман сюжети чизигини бош қаҳрамон Анвар фаолиятига боғлиқ

бўлган воқеалар ташкил қилади. Мазкур воқеалар орқали турфа одамлар ва улар тақдирлари, Анварнинг оиласи тасвирида эса оддий ўзбек оиласининг турмуш тарзи ўз ифодасини топган. Мазкур оила аъзолари ва улар билан муносабатда бўлган кишилар хатти-ҳаракати воситасида эса жамият ва инсоний иллатлар очиб берилган. Роман Собира аянинг «баҳорда ҳарбийга жўнаган кенжа ўғли Акбарнинг «Дандон сопли пичоқ, икки шиша коньяк сўраб ёзган хатини эслашдан бошланади. У хатида «Иложи бўлса Анвар акаси билмасин» деб таъкидлаган эди. Бу нарсаларни у командирига сўратган эди. Шу баҳона Собира ая фарзандларини бир-бир ёдга олади. Ўртанча ўғли Аскар Германияда хизмат қилганда шу тарзи хат битмаган эди. Хаёл тизгини қизи Саодат томон етаклади: «Қизим бояқишнинг эри ёмонмас-у, қайнонаси маънили чиқмади! Сал инсоф-диёнати бўлса, эрта-индин келини туғай деб турибди, унга курортга боришни ким қўйибди», деб ичдан яниб қўйди. Қизининг унаштириш воқеасини эслаш борасида Ҳақима опоқи ёдга олинади. Бугун пешинда Бурхоннинг жияни узатилаётганидан хабар берган эди. Бу хабар Собира аянинг дилини ғаш қилади. Чунки узатилаётган қиз унинг собиқ келини, Анварнинг хотини эди. Шу тариқа воқеалар бир-бирига мантиқий боғланади. Бу воқеалар тизимида қишлоқ шароитидаги бугунги ўзбек миллатининг ҳаёти кўз олдингизда гавдаланади. Чунки бу оила тасвири фон ролини ўтайди. Бу ҳаётнинг ҳақиқий кўриниши Собира аянинг кичик қизи Сабоҳат тилидан эркин ифодаланади: «Опам шўрлик бизларни деб ўлиб бўлдилар-а!.. Мана энди акамнинг ташвиши уларни эзиб юборибди! Бу ердан чиқиб Саодатникига бормоқчилар! Шулар ҳам дунёга фақат азоб учун келган эканлар-да! Ҳали акамни уйлантиришлари керак, улардан кутулмасларидан Аскар турибди, кетидан Акбар... Эҳ-ҳе, ҳали олдиларида қанча ташвишлар бор-а!» Мазкур ҳолатни тафаккур призмасидан ўтказангиз ёзувчининг концепцияси ва нима учун романини «Беш кунлик дунё» деб атагани ойдинлашади. Бу фоний дунё инсон учун жуда қисқа муддат. Шу вақтда эса қанча ташвиш, қанча изтироб. Бу кишини жонидан тўйдириб юборадиган ҳолатларни бевосита ҳаётий жараён туғдиради. Лекин инсон ўз мунхатлиги ва фосиқлиги билан бир-бирига азоб беришига нима дейсиз?! Во дариг! Мазкур ҳол Анвар фаолиятида инкишоф қилинади.

Анварнинг касби журналист. Ўн йилдан бери республиканинг нуфузли газеталарининг бирида ишлайди. Лекин тўғри сўзлиги, софлиги, ҳар бир нарсага адолат билан ёндашишга уриниши баъзи

ҳамкасбларига ёқмайди. Айниқса, Миркарим Пирриев, Садриддин Қурбонов, Тухфа, бош муҳаррир Шариф Юнусовга. Буларнинг энг пасткаши Пирриев. Унинг қандай шахс эканлиги Анвар билан истеъдодли ёзувчи, лекин ҳаётга очик кўз ила қарагани туфайли жамиятда ўз ўрнини тополмаган Ҳаким Мансур ўртасида кечган суҳбатда ойдинлашади: «Ишдан бўшаб кетишимга Пирриев сабаб бўлди. Алдам-қалдам ишлар билан шуғулланишаётганини бетига айтсам, даров кириб етказибди-да, акам!

— Гапирманг, у билан бирга ўқиганман. Ўккагар қандай инсон эканини беш қўлдай биламан, — асабий тарзда столни чертишни қўймасди Ҳаким Мансур.

— Ўз манфаати йўлида отасидан ҳам кечворадиган кимса. Мен сизга бир воқеани айтиб берайин». Бу воқеадан шу нарса маълум бўладики, у ижарага уй ахтариб, кўчама-кўча изгиб юрганда Ҳаким Мансур ўз ижара уйига олиб келади. Уй соҳибасининг эри кесилиб кетган, эри ҳам, ўзи ҳам яхши одамлар бўлган. Пирриев бир кун ичиб келиб ана шу аёлга ташланди. Бу қилмиши учун Мансур урганда, унинг бир бармоғини тишлаб узиб олади. Мана шундай кимса газетада коммунистик ахлоқ бўлимини бошқаради. Бу жамиятнинг маънавият дунёсининг таназулидан далолатдир.

Муҳаррир Шариф Юнусов эса уйда узатиладига қизи бўлишига қарамай, ўз ходимаси Тухфа билан дон олишади. Уларга Садриддин ўз уйини бўшатиб беради. Пирриев кабилар эса унинг кўз-қулоғи. Бу ҳолни Анвар кўриб қолганда, менинг тўғримда бўлмагур ифво тарқатибди, деб ўз қилмишини олдини ола бошлайди. Унинг хотини Барнохон Анварнинг онаси Собира ая тиккан кўйлагига пул олмагани учун бу сафар ҳам боришини истайди. Анвар бир нарсага ҳайрон. Ўзларини ниҳоятда олийжаноб, ҳалол кўрсатиб юрадиганларнинг аксарияти фосиқ шахслар. Лекин шундайларнинг ошиғи олчи. Амал курсилари ҳам ўшаларники. Ҳаким Мансур, Анварга ўхшаган халқ манфаатини, Ватан тақдирини кўзлаб иш тутадиган соф, ҳалол кишилар эса бундайларга тобе. Анвар ҳайрон бўлгандек, китобхон ҳам унинг моҳиятини англаб олишга қийналади. Мулоҳазага берилади. Фикрлаш борасида бу нарса ойдинлашади. Кечаги жамиятимиз фосиқлар макон айлаган жамият экан. Лекин ҳамма ҳам шундай хулосага келолмайди. Сабаби, ёзувчи унинг туб заминини теран очиб беролмаган. Агар бу ҳолатларнинг ижтимоий илдишлари чуқур инкишоф қилинганида, роман бутунги мустақил давлатнинг маънавияти тараққиётига қўшилган муносиб

ҳисса бўларди. Асардан бир оз кишининг кўнгли тўлмайдиган жойи шу ерда.

Маълумки, инсон ўз даври одамларидан андоза олади, ўз навбатида улардан ўз қиёфасини қидиради, худди шунинг оқибатида ўзини янада яхшироқ англашга интилади. Бунга бадиий ижод, яъни ҳаётни кенгроқ эпик кўламда ичдан тасвирлаш хусусиятига эга бўлган романлар имкон беради. Кейинги йилларда юзага келган романларда шундай ҳол кўринаяпти. Уларда воқеалар бевосита тасвирланмасдан, шахс тафаккури пиризмасидан ўтиш орқали ва ўй-хаёллар, тасаввурлар онг оқими орқали фикр моҳияти илдизи сари йўналтирилаяпти. Бугунги романларнинг янги тамойили худди ана шундадир.

Текшириш учун саволлар:

1. «Бозор» романида образлар системасида ёзувчи гоёси қандай ифодаланган?
2. Бозор сўзининг рамзий маъноси нимани англатади?
3. «Мувозанат» романида реал воқелик қандай ифодаланган?
4. Юсуф ва Амин образлари қандай аҳамиятга эга?
5. Исён ва итоатнинг моҳиятини ёзувчи қандай ёритган?
6. Турсунбой жонталаш ва Лариса хола қисматида ёзувчи қандай гоёни илгари сурган?
7. «Жазирамадаги одамлар» романининг ўзига хослиги нимада кўринади?
8. «Жазирамадаги одамлар» романидаги одамлар қандай хусусиятга эга?
9. «Қон ҳиди» романида абсурдлик ҳолати нимада кўринади?
10. «Қон ҳиди» романида қаҳрамонлар руҳияти қандай очилган ва нимада кўринади?

Таянч тушунчалар:

1. Метод — юнонча метходос сўздан олинган бўлиб, изма-из бориш, йўриқни изчил давом эттириш, тадқиқотнинг ўзгармас йўсини, муайян соҳани илмий ўзлаштириш, тадқиқ этиш жараёнида пайдо бўлган қонун-қоидалар, усуллар мажмуи.
2. Методология — методнинг назарий асослари; билишнинг илмий методлари ҳақидаги таълимот.
3. Руҳият — бировни саодатга етказиш учун ўзни фидо қилишлик.

4. Комиллик — бировни саодатда кўриб ўзни саодатли этмоқлик.
5. Полифония — кўпқирралик, кўптимсоллилик, кўповозилик; кўп маънодошлилик; инсонни бадий кашф этиш; инсон муаммолари ва инсонпарварлик гояларини улуғлаш.

Мундарижа

Кириш.....	3
I БОБ. Давр, муҳит ва инсон фожиасининг бадий ифодаси.....	6
II БОБ. Тарих ва тарихий шахсларнинг бадий талқини.....	32
III БОБ. Янги йўналишдаги романлар ва образлар.....	64
IV БОБ. Истиқлол даври муаммоларининг инсон табиати, маънавияти, руҳиятидаги бадий ифодаси.....	83

Ҳақимжон КАРИМОВ

ЎЗБЕК РОМАНЛАРИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Услубий қўлланма

Муҳаррир *А. Ирисбоев*
Бадий муҳаррир *Ҳ. Худойбердиев*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Саҳифаловчи *А. Турсунов*

Босишга рухсат этилди 21.01.2008. Бичими 60 x 841/16.
Ҳажми б.т. 7,0 Нусхаси 500. Буюртма №
Шартнома № Нархи келишилган асосда.

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси босмахонаси.
Тошкент, Х. Сулаймонова кўчаси, 33

124